

**ЎЗБЕКИСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ ЖОҚАРЫ ҲАМ ОРТА АРНАЎЛЫ
БИЛИМЛЕНДИРИЎ МИНИСТРЛИГИ**

БЕРДАҚ АТЫНДАҒЫ ҚАРАҚАЛПАҚ МӘМЛЕКЕТЛИК УНИВЕРСИТЕТИ

СОЦИАЛЛЫҚ ПӘНЛЕР КАФЕДРАСЫ

Социология

(Лекция текстлери)

Дүзиўши:

А.Сапарниязов

Нөкис - 2015

Социология пәнининң теориялық тийкарлары

1§. Социология пәнининң предмети хэм объекти

Саўаллар:

1. Социология атамасы тәрийпи хэм предмети.
2. Социология пәнининң тийкарғы жөнелслери.

Социологияны жәмийет ҳаққындағы пән деп есаплаў мүмкин. Жәмийетти үйрениўши ҳәр бир пән оның тәбиятына хэм тийкарғы қызығыўына жақын болған, өзиниң излениў предметине ийедур. Жәмийет ҳаққындағы сол пәнлер дизиминде социологияны ажыратып турған нәрсе сол, биринши нәўбетте жәмийет лик дизиминиң түрли басқышларында шахс, шаңарақ, мәхәлле, мектеп, институт, кәрхана, мекеме, район, шәхәр, аўыл пүтин мәмлекет, ҳәде жалпы жәмийетде пайда болатуғын социаль өзара келисимлер хэм инсаний келисимлерди үйретеди. «Соның ушын социология жәмийетти емес, бәлким, жәмийетти пайда етиўши оның тийкарында ислеп турыўшы хэм раўажланыўшы социаль материалды үйренеди». (О.Конт).

Жәмийет ҳаққында пәнлер улыўма дизиминде социология пәни қасийетин жоқарыда айтқандай түсиндириў, ҳәзирги заман социологиясының предметин сондай тәрийплеўдиң имканын береді:

Социология жәмийетти қыйын социаль организм сыпатында үйренеди. Социология жәмийетти бар болған курамлы дүзилмелери моҳияти, олардың ҳәрекет тенденциялары хэм раўажланыў нызамларын социаль пайда етилген дизимде эксперимент етеди. Сондай-ақ, социология тийкарғы итибарды жәмийетти ҳәр қыйлы социаль хэм худудий дүзим басқышларында пайда болатуғын кең мағанадағы инсанларара келисимлери хэм жәмәтшилиқ пикирди үйрениўге қаратыўшы пәндир.

Социология пәни жәмийеттиң түрли тараўлары экономика, социаль, сиясий, мәнәўий әдеп-иқрамлылық хэм басқа тармақларында ушырасыўлар өткизеди.

Өзбекстан шараятына мәс раўиште, заманлық социологияда биз төмендеги үйрениў объектлерин ажыратамыз:

I. Социаль босқыш: 1. Жәмийет; 2. Социаль қатлам; 3. Социаль группа; 4. Мәхәлле; 5. Шаңарақ; 6. Шахс

II. Миллий басқыш: 1. Миллет; 2. Елат; 3. Этник группа; 4. Аўлат; 5. Миллий семья; 6. Индивид;

III. Тармақлар басқышы: Экономика; 2. Сиясат; 3. Мәденият; 4. Пән; 5. Тәлим; 6. Манаўият хэм мәрийпат; 7. Экология хэм басқалар.

IV. Территориалық басқыш: 1. Аймақ; 2. Мәмлекет; 3. Область; 4. Қала; 5. Район; 6. Аўыл; 7. Мәхәлле.

Мәмлекетимизде социологияның роли артып бармақта, бул пәнге улыўма қызығыў күшеймекте. Буны түсиниў мүмкин, сондай-ақ Өзбекстанда ҳәзир жаңа социаль-сиясий хэм мәнәўий ықлым формаласты. Социаль ҳаяттың барлық тараўларында өзгерислер гүзетилмекте, социаль таманда өзгерислер атап өтилмекте, жаңа социаль институтлар хэм қатнаслар пайда болмақта. Ўатанымызда социология ҳеш қандай тосықсыз раўажланыў хэм ғәрезсиз пән сыпатында өзин аңлаў имканияты туўылды. Жәмийетимизде гүзетилип атырған социаль өзгерислер хэм процесслер социология пәниниң дыққат орайында турыпты.

Социологик пикирлеўдиң ең керекли таманы жәмийет ҳаятында инсан шахсын түсиниўден ибаратдыр. Шахста болған социологик нуқтаи назарниң өзине тәнлиги соннан ибарат, бул пән оған социаль ўақыялықты өзгертириўши фаол мавжудот сыпатында қарайды. Социаль институтлар көп таманнан инсан ақылын ипадалайды, лекин сол

ұақыттың өзінде инсан исинің ипадасы хәм индивидлердің өзара социаль тәсири нәтижесидир.

Жәмийет туұрысындағы хәзирги билимлердің өзине тән өзгешелиги соннан ибарат, олар социологик пикирлеудің күшли тәсири астындадыр. Жәмийетимизде гүзетилип атырған биригиу процесслерди социологик тәхлилсиз туұры түсиниу мүмкин емес.

Мәмлекетимизде социологияның кейинги раўажланыуы хәм такомиллаштирилиши жәмийетти шуқыр үйрениу хәм аңлау, жәмийет алдында турған өтиу дәуриниң бириккен мәселелерин бираз самаралироқ шешиуге имкән береді.

Инсанды барлық дәуірлерде тек ғана оны орап турған тәбияттың жумбақлары хәм хәдийселери, бәлким адамлар хаяты менен бирлескен мәселелер хәм қызықтырып келген. Не ушын адамлар жекке жасауды истемейди? Олар арасында шегара өткезилиуин нелер бар қылады? Не ушын базылар көп нәрселерден пайдаланады, базыларда есе бундай имканиятлар жоқ?

Соған хәм соған уқсас көппеп саўалларға жуўап қылдыруу өткендеги данышпанлар хәм алымларды олар жасап турған жәмийетти үйрениуге ондағы хәм хаяттың өзи қойған саўалларға жуўап излеуге жиберген. Социологияға тән ең биринши билимлерди алымлар хәм даналар пикирлеринде табыу мүмкин. Жәмийетти анализ қылу, группадағы инсан қулқын үйрениу тола-төгис алып барылмас еди. Инсанлар арасында келисимлердің мүшкиллесиуи, бириккен мекемелердің пайда болыуы жәмийет алдында турған мәселелерди әмелий хал қылу иқтыяжын күшейтиреді.

«Социология» атамасы француз тилинен «жәмийетти хәм социаль келисимлерди илимий үйрениу» мағанасын аңлатады. Бу тәрийип сон пән нении үйрениуи туұрысында тек улыума түсиник береді. Өзиниң сәл кем ярым әсирли раўажланыуы даўамында социология өзиниң мазмуны хәм услублары, қоллайтуғын атамалары бойынша түрли илимий мектеп хәм жөнелислер тәрепдарлары арасында күшли тоқнасыўлардан ибарат қыйын жолды басып өтті. Бирақ бул түрлише жандасыўлардың мақсети бир-инсанды, оны орап турған социаль барлықты, оның социаль пикирлеу мәдениатын шуқыррақ түсиниуден ибарат. Соның ушын танықлы рус америкалық социологы П.Сорокин жорыуы бойынша бул пәнди «өзине сәйкес орталықта жасаушы адамлардың қулқын үйрениуши пән деп тәрийиплеу мүмкин.

Социологияның объекти хәм предмети неден ибарат. Дәслепки социология социаль, бәлким тәбийғый пәнлер билимлерин мужассам қылушы улыума пән деп түсинилер еди. Бул жандасыу XIX әсирдің батыс Европа социологларының ислеринде жетекши еди. Бул социологлардың пикирлери бойынша социология ушын басланғыш пән социаль хаят тийкарларын анықлап бериуши хәм инсан тәбияты өзгермес хоссалари туұрысында билим бериуши биология пәнидир. Усы дәуір алымларының айтыуы бойынша, социаль хаяттың рәң-бәреңлиги- бул физикалық, ақый, мәнәуий хәм сиясий хәрекетлери болған тийкарғы таманлардың түрлеридир.

Кейиншелик француз социологы Э. Дюрктейм айтқан еди, социаль саҳалар өзине тән қәсийетлери менен ажыралып турған фактлардан ибарат- бул «пикирлеу, искерлик хәм сезиу усылы, индивид сыртында жайласқан хәм өзине бойсындырыушы күшке ийе болған, буның нәтижесинде олар буған байланып қалған.

Белгили немис алымы Маркс Вебер аңын социаль хәрекет алымы деп тәрийиплеген еди. Ол мәдениат ҳаққындағы пәнлерди (оларға социологияны хәм кириткен еди) хәм тәбият ҳаққындағы пәнлерди ажыратқан. М.Вебердің пикиринше, инсан аңлы бар болыуын не тарийхшы, не социолог, не экономист инкар ете алады. Айнық сол жерде социаль пәнлер объектиниң тәбият хәдийселеринен паркы бар. М.Вебер пикиринше субъектив мағанаға ийе болған индивид яки индивидлер қулқынан таркиб тапқан хәрекет, социологияның предметидир. «Социология.. сондай пәнки, деп жазған еди М.Вебер, социаль хәрекетти.. түсиниуши қалейди хәм буның тийкарында оның себеплерин түсиндирип береді...».

Социология объекти хэм предметин заманалық түсиниў еки инструкциядан ибарат. Бириншиси- жәмийет бул тәбийғый биологик тийкарға теңлестирилмейтуғын бөлек түрдеги социаль- мәдений барлықдур. Инсан- бул соннан барлықки, оның өмир көриўи жасаў социаль шараятлары, жетекши ақлақ хэм мәденият пенен избе-из байланған.

Екиншиси- тәбийғый дүньяны үйрениўде өзиниң өнимдарлығын сыпатлаған болыў жолларын хэм усылларынан пайдаланыў зәрүрлигинен ибарат. Бул жерде тәбийғый пәнлерде қолланылатуғын усыллардан аңсыз пайдаланыў емес, бәлким алынған нәтийжелерди әлбетте тәжирийбе тийкарында тексерий, анықлық хэм салдамалы умтылыў, тәбийғый пәнлердеги улыўма логиканы қабыл қылыў нәзерде тутылмақта.

Соларды нәзерде тутып, социологияның үйрениўши объекти сыпатында группалар, социаль институтлар, жәмийетти пайда етиўши социаль қатнастар хэм хәрекетлери дүньясы, деп тәрийиплеў мүмкин.

Басқа пәнлер сыяқлы, социология инсанды орап турған пүтин дүньясын үйренбейди, бәлким жәмийеттиң, ол яки бул дизимниң бир бөлеги есабында гүзетилген процесслерин, олардың ең керекли хэм өзине тән болған тәреплерин үйренеди. Басқаша қылып айтқанда, жеке социаль процесслерди пүтинликке жәмийетке тийисли деп есапланады. Белгили америкалық социолог Т.Парсонс айтқан еди: социология басқа социаль пәнлерден парықлы тәрепи, «Пүтин жәмийетке социаль тизимлердиң бирлесиўине тийисли болған дизим хэм процесслерди үйренеди». Сондай-ақ, социологияны экономикада пайдалық дәрежелери қызықтырмайды, бәлким, оны пүтин жәмийетке пул қандай роль ойнайды ямаса социаль процесслерди басқарыўда пулдың орны қаншалық әҳмийетке ийе екенлиги қызықтырады. Социология дәрежелерин социаль дизим процесслери менен избе-из байланыста үйренеди.

Социологияның үйрениў предмети инсан ҳаяты тарзини конкрет хэм таңқаларлық ўақыялары, адамлардың жәмийеттеги тәқарлаў қулық намуналари есапланады. Мәселен, шаңарақта, көшеде, транспортда, дүканда, исханада, оқыў аудиториясында қулласы барлық вазиятларда инсан қулқының тәкирарланыўшы көринсилерин гүзетиўимиз мүмкин. Мәселен, адам дүканға киргенде сатыўшыдан қандай мәмле қылыўын биледи. Тап сондай аудиторияға кирген оқытыўшы хэм талабалардан қандай мәмле күтиўин алдыннан биледи. Әне сол ҳалатда талабалар хэм оқытыўшыдан кәсип маҳоратын иске салған ҳалда маъруза оқыў, әмелий машғулоталр өткизиў хэм талабалардың билимин объектив баҳалаўын күтеди. Айтыў мүмкинки оқытыўшы менен талабалар арасында өзара байланыс бар хэм байланыстар олар билим алып атырған оқыў дәрғәҳиниң жағдайы хэмде жәмийет алдындағы ўазыйпаларынан келип шығады. Социаль жағдай шахслардың ҳуқық хэм мәжбүриятларын ипадалайды. Адамлардың өзара биригиўи хэм өтейтуғын ўазыйпаларының мазмунын олардың белгили мекемелер ийелеп турған социаль жағдайлары анықлап береді. Өз нәўбетинде, адамлардың конкрет хәрекетлери жәмленген социологияда «социаль роль» атамасы менен белгиленеди. Социаль роль социаль жағдай (статус) тың әмел қылыўын белгилейди. Лекин, жәмийеттеги инсан қулқы, социаль мекемелер қабыл қылған социаль нормалар арқалы басқарылады. Булар тек ғана жәмийетте қабыл қылынған ызаамлар, аңғаналар, бәлким, белгиленген норматив тапсырықлар айтайық, ол яки бул жәмәәтде айтып өтилген ызаамларда буйрықларда белгиленген болыўы мүмкин.

Көрсетилген үш атама-жағдай, роль хэм норма социологияның тийкарғы түсиниклеринен есапланады, олар жәрдемінде хәр қандай шахс яки социаль мекемелердиң қәсийетлерине сызық бериўи мүмкин.

Жәмийеттеги социаль мекемелер хэм инсанлардың қулық-әдетлери механизмлерин түсиндирий ушын сол жәмийеттиң социаль тизимин таҳлил қылыў лазым. Лекин, заманавий социология жәмийеттеги социаль тизимди тадқиқ етиў менен шегараланып қалмайды, оның раўажланыўы хэм өзгерислерин хэм башорат қылады. Өткизилген социологик излениўлер таҳлили соны көрсетеди, бириншиден, жәмийет ҳаятының керекли болған шахалары-экономика (мийнет шараятлары) экология хэм

демографияға тийисли халатлар салмақлы итибар менен үйренілмекте. Екиншиден, социологик изленислер жәмийетде демократияны раўажлантырыў, ҳәкимият мәселелери, ахолыны басқарыў ислеринде қатнасыўы менен байланыслы болған сиясий процесслер хәм хәрекетлердин мазмун хәм мәнисин ашып берийге имкан жаратады.

Үшиншиден, социология жәмийет мәнәўий хаятын жумысын үйренеди. Бунда оның излениў предмети болып мәрифий, мәдений, илимий, әдебий, ижодий, диний хәм басқа тараўлардың машқалалары хызмет қылады.

Демек, социология социаль хаяттың бир саҳасы менен шегараланып қалмай, ол инсан мансуб болған барлық группалар, қатламлар, жәмәәтлер, мекемелер, хәмде адамлардың күнделикли хаятлары мәселелери менен хәм қызығады. Басқаша қылып айтқанда, социологияның бас мақсети- бул инсан хәм оған байланыслы социаль мекемелердин қатты-хәрекетлерин ақылана тәризде түсиндириўдир. Буның нәтийжесинде есе жәмийетде бар болатуғын машқалалар өзине тән шешимин табады.

Социология жәмийетти улыўма мавхумлик емес, бәлким конкрет ўақыялық деп тәрийип етеди. Бунда ол өзине тән атама хәм түсиншелерден пайдаланады. Мәселен, егерде философ объектив ўақыялық ҳаққында керегирек сөйлесе, социолог бул ўақыялықты толтырып, эмпирик нәтийжелерге таянған ҳалда билдиреди. Егер мәденият түшиншеси философ ушын инсан рухының жемиси болса, социолог ушын- ол қулық-әдеттиң реал нәтийжеси, хәрекетлердин муўапықластырыўшы дизимидир.

Социолог конкрет инсанға жақын турыўға хәрекет қылады хәм оны көбирек илимий тийкарда күнделик хаятты конкрет үйрениў қызықтырады. Социолог бирде-бир ҳәдийсени үйренип атырғанда оған тәсир көрсететуғын анық механизмге белгили итибарды қаратады. Мәселен, мийнет жумыс мотивизациясын көрип шығатуғын социолог мийнет процессинде моддий рағбатлар қандай әҳмийет берийин әмелий таманнан ашып береді. Сол таманнан социолог тек ғана муғдар, статистик мағлыўматларға, бәлким олардың сыпатына хәм таянады.

Тема бойынша таяныш сөзлер: социаль норма, рол, лаўазым, социологияның бас мақсети.

2 §. Социология пәниниң тараўлық дизими хәм социаль пәнлер дизиминдеги орны

Саўаллар:

1. Социологияның пәнлерара пайда болыў басқышлары.
2. Социология пәниниң улыўма түсиниги.
3. Социаль пәнлер тизиминде социологияның орны.

Социология ғәрезсиз социаль пән сыпатында методологиясы хәм теориясына ийедур. Социология пәни улыўма инсаний хәм миллий қәдириятлар мүнәсебетлерине таяныўшы методология тийкарында ис жүритеди.

Социологик излениўлер методологиясы мазмунын бир таманнан халқымыздың тарийхый, мәнәўий қәдириятлары саналған Қураны Карим, Хәдиси Мубарак, күн шығыстың уллы алымлары Фарабий, Ибн Сино, Хазрати Баҳоуддин Нақшбандий, Ат-Термизий, Имом Ал-Бухарий, Әмир Тимур, Мирзо Улуғбек, Захириддин Мухаммад Бобур, Әлишер Наўайы хәм басқа уллы данышпанлар шығармаларында илгери сүрилген пикирлери пайда етсе, екинши тәрәптен, нәзерий тамырларын Антик дәўир хәм прогрессив Батыс философының уллы илимпазлары шығармаларында илгери сүрилген таджирий раўажланыў нызамларын белгилеўши умуминсаний назария пайда етеди. Айны сол ўақытта белгили пән методологиясының керекли жөнелиси сыпатында инқилобий

диалектикадан таджирий раўажланыў жолына таянып жүритип атырған заманымыздың уллы мәмлекет арбапларына қараслы пикирлер тийкар болып хызмет қылады.

Социологиядағы раўажланыўдың эволюцион таджирий усылы әлем дүзилисиниң хәмде оны аңлаўдың илимий тийкарланған жолы сыпатында билиўге жәрдем береді. Айны шақта социаль пәнлерге тән болған ихтияж хәм тасодиф, улыўмалық, хусусийлик, муғдар хәм сыпат, өзгериўшенлик хәм барқарарлық киби улыўма фалсафий категорияларға хәм беккем таянып ис тутады.

Социология пәни әлемди аңлаў процессин шуқыр өзлестириў мақсетинде тарийх, философия, психология, педагогика, этнография, санааттаныў хәм жәмийеттаныў пәнлери менен жақын биргеликте ис жүритеди. Бирақ, хәр қандай әмелиятқа мүрәжәт, хәр бир илимий анализ нәтийжели мулжалды нәзерде тутпағы, объектив ўақыялық хусусидаги билимлеримизди кеңейтирмеги, социаль машқалаларды хал етиўге көмеклеспеги, раўажланыў истикболларини анығырақ белгилеўге жәрдем бермеги лазымдыр.

Социология пәниниң табара раўажланыўы илимниң дифференциалласыўы, көплеп бөлек хәм арнаўлы социологик теориялардың курамын табыўына хәм алып келеди. Мәселен, сиясат социологиясы, экономика социологиясы, санаат социологиясы хәм басқалар солар қатарынан дур. Лекин бундай «бөлеклениў» улыўма анализ әхмийетин кемситпейди, бәлким мавхум мушоҳада шегараларын және кеңейтириў имканын береді.

Социология пәни такомили улыўма хәм социаль психология пәнлери менен хәм жақын биргеликте болыўын белгилейди. Және, ол яки бул жәмәәтдеги мийнет өнимдарлығын үйрениўди мақсет қылып социологик излениў өткизилгенде, машқур жәмәәт тәркибиндеги индивидлердиң қатты-хәрекетлери мотивлерин анықлаў, оларды темпераментлери қәсийетлеринен келип шыққан халда илимий жуўмақ қылыўда, адамлар менен жәмәәтде мәселе қылыўды пайда етиў хәм социаль қулықты басқарыўда, әлбетте, социаль психология нызамларын шетлеп өтиў мүмкин емес.

Социология пәниниң ҳуқықтаныў хәм экономика илими нызамларын хәм шетлеп, илимий излениў жүритиў мақсетке муўапық емес дур. XIX әсирде излениў жүриткен социология илими тийкаршыларының барлығы дерлик социаль пәнлерди шуқыр өзлестириў хәм қатар философия-гуманитар шығармалар жаратыў тийкарында жаңа туўылажақ социология пәни сарҳадларын белгилеп берген.

Социология пәни статистика пәни менен жүдә жақын байланыста раўажланады. Хәр бир социолог белгили темада социологик излениў өткизиўди мақсет қылып қояр екен, ол әлбетте, сол саҳадағы предметтиң конкрет халаты хәм ахўалын, реал ўақыялық манзарасини статистика тийкарларынан ғана таба алады. Кең көлемдеги конкрет социологик излениўлердиң социолог таманынан статистик мекемелер хызметкерлер менен биргеликте өткизилиўи үлкен самаралар бериўине шубҳа жоқ.

Соңғы жылларда социология пәнинде конкрет социологик излениўлер әмелий нәтийжелериниң хаятға фаолырақ хәм көбирек тадбиқ етиле бериўи оның ақлақ, эстетика, медицина, педагогика, режелестириў теориясы хәм басқарыў сыяқлы пәнлер менен байланысын жәнеде беккемлемекте.

Социология пәни этиги бир әсир даўамында философиядан ажыралып, ғәрезсиз пән сыпатында раўажланып атырған болса, олардың байланысы узвийдир. Философия социологияның нәзерий- методологик тийкарын пайда етеди. Бул еки пән байланысы туўралы уллы аллома Абу Наср ал-Фарабийдиң социаль пәнлерге, атап айтқанда социология пәнине тийисли төмендеги пикирлер итибарға ылайық. «Хәр бир философик илимди үйрениўде қылған киси төмендеги талапларды тола бежермеги лазымдыр:

- бириншиси- философиядағы бар мектеплер атларын, мазмунын билип алыў;
- екиншиси- оқылған хәр китаптың мақсетин түсинип жетпек;
- үшиншиси- философий үйрениўге тийкар болыўшы илимлерди өзлестирмек;
- төртиншиси- философияни үйрениўден мақсет не екенлигин билмек;

-бесиншиси- философия сырларын үйрениў нәтийжесинде таңланған жолды анық билип алмақ;

-алтыншысы- Аристотельдің хәр китабынан оның өзине тәнлигин анықлай алмақ;

- жетиншиси-китаптағы анықемесликлерди жоқ қылыў Аристотел шығармалары арқалы билип алмақ;

-сегизиншиси-философиялық билимлерге ийе болған кисини жәмийетте тутыўы лазым болған орны хәм ҳалыны билмек;

- тоғызыншысы-Аристотель китапларын үйрениўге жазым қылған киси ушын зәрүр аспаб хәм денелерге ийе болмақ.

Хәр қандай жетик алым, ол қайсы саха жағынан нәзерий билимлер алып атырғанлығынан қатты нәзер, төмендеги үш талапқа тола жуўап бермеги лазым;

А) өз пәниниң барлық қағыйдалары хәм усылларын тола өзлестирген болыўы;

Б) өзи таңлаған билимлери саҳасында белгили қағыйдалар хәм усылларды қоллаў нәтийжесинде жүзеге келетуғын жуўмақ хәм хәмме пикирлерди тола изертлеп бериўи хәм түсиндириў дәрежесиндеги зәрүр билимлерге ийе болмағы;

В) музыкалы санаат бабында муаллифлердің қәтелерин түсинбек хәм көрсетип бермек, олардың туўры яки натуўры таманларын парықлай алмақ хәмде мийнетти тола анықлап бармағы лазым. Жоқарыдағы еки пикирден мәлим, Фарабий хәр қандай илимниң хәм илим соҳибиниң белгили қабық арасында шекленип қалмаслығы лазымлығын, бәлким кең көлемли мушоҳада қыла билиўши, белгили пәнге жақын болған илимлер хәм теориялар таныс болыўының әҳмийетин тайынлаған.

Социология пәни қурамлы дүзилиси жағынан үш үлкен бөлекке ажыратып үйрениледі:

1. Улыўмасоциологик теорияларды бирден- бир эксперимент етиўге мөлшерленген жөнелис.
2. Өзиниң мүлки социология теориялар тийкарында қурылыўшы излениў жөнелиси.
3. Туўрыдан-туўры эмпирик социологик тадқиқотлар.

Социология пәни жәмийет истиқбалы туўралы социал утопияға тийкарланған назарияға сүйенбестен, бәлким жәмийет раўажланыўының бүгинги социаль-экономикалық ҳалаты этирапында үйрениў тийкарында жақын келешекте бул раўажланыў таркиби хәм мазмунындағы таджирий өзгерислер манзарасини илимий тийкарлап береді.

Социология пәниниң махсус теорияларға тийкарланыўшы жөнелислери тийкарынан төмендегилерден ибартдир:

1. Социаль аң көринислерин үйрениўши (дүньяқарас, илим-пән, санаат, мәденият, ақлақ, ҳуқық, психология, дин) социология.
2. Социаль ис көринислерин үйрениўши (мийнет, турмыс дәрежеси, дем алыў, социал-сиясий ислер) социология.
3. Аҳоли хәм халықлар (демография, этнография, миграция, лингвистика хәм т.б.) социологиясы.
4. Социаль раўажланыў (жәмийет хәм жәмәэт нәзерде тутылмақта), социаль өзгерислер, социаль дүзилислер социологиясы.
5. Социаль институтлар (шаңарақ, жетимханалар, қартайғанлар үйлери хәм т.б.) социологиясы.
6. Социаль группалар (қураллы күшлер, жаслар, пенсионерлер, ҳаяллар хәм т.б.) социологиясы.
7. Оммавий хабар қураллары (баспа сөз, радио, телевидение), жәмәэтшилиқ пикири социологиясы.
8. Сиясат социологиясы (мәмлекет, халықара қатнаслар миллий ҳәрекетлер хәм т.б.).

9. Жай хэм орталық социологиясы (регионлар, қалалар, аўыллар, экология хэм т.б.).
10. Шахсты пайда етиў социологиясы (тәлим, тәрбия, спорт хэм т.б.)
11. Кәсиплер социологиясы (инженерлик, агрономлық, медицина хэм т.б.)
12. Қызығыўлар социологиясы (клублар, мәденият үйлери хэм басқа жайлардағы хәўескерлик дөгереклери, филателистлер, букинистлер хэм т.б.).

Социология пәни тараў бойынша характеристика етилгенде, түрли жөнелислер мәнисине ийе болған илимий тармақларға бөлинеди. (1-схема).

Биринши басқыштағы илимий тармақлар қатарына улыўманәзерий, улыўмаметодологик хэм социологик пәнлерди киритиў мүмкин. Олар топарына: академик, математик, тарийхый, әмелий хэм аймақлық социология тараўлары киреди.

Екинши басқыштағы заманалық социологик илимий тармақлар қатарына шахс социологиясы, сиясий, экономика, хуқықый, демографик, экологик хэмде институцион тармақларды көрсетиў мүмкин.

Үшинши басқыштағы социологик илимий тармақлар түрли қыйлы тармақ хэмде илимий социологик жөнелислерди өз ишине алады. Олар төмендегилер: тәлим, мәденият, пән, дин, санаат хэм басқа социологик жөнелислер.

Төртинши басқыштағы социологик илимий тармақлар қатарына регионал хэм жәмәат қасийетине ийе болған жөнелислерди киритиў мүмкин. Олар төмендегилер: жаслар, шаңарак, қала хэм аўыл социологиясы.

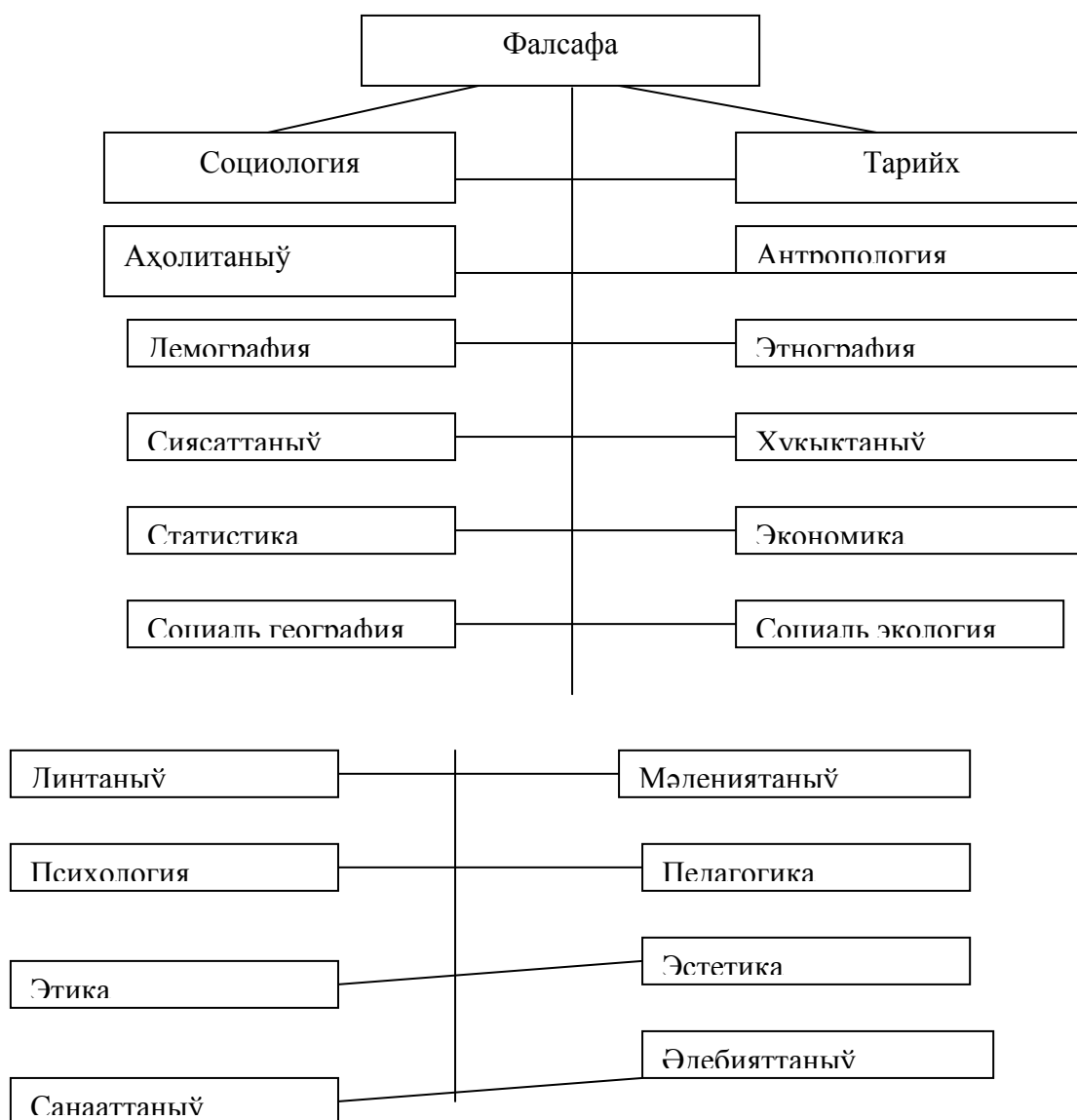
Хәзирги заман социологик тармақлар дизиминде жәмәатшилиқ социологиясы керекли орын тутады хэм үлкен әхмийетке ийе. Жәмәатшилиқ пикири социологиясы социаль хаяттағы бар болған тармақлар хэм улыўманәзерий, методологик хэм хусусий социологик мектеплер бенен биргеликте байланыста ис тутады.

Сондай қылып, қурамалы улыўма хэм хусусий социологик пәнлерден ибарат болған заманалық социология дизими оны көплеп социаль-гуманитар пәнлер менен кең байланысты тақозо етеди. Бул байланыслар хэм улыўма методологик басқышда, хэм махсус меншикли пәнлер хэм илимий жөнелислер бойынша алып барылады, бул болса заманалық социаль-гуманитар пәнлер дизиминдеги орнын анықлап бередиди.

Социология социаль-гуманитар пәнлери иерархиясында жоқары басқышты ийелейди. Философия хэм тарийх пенен биргеликте, ол социаль пәнлер дизиминиң умумметодологик негизин көринис етеди.

Бирақ бул менен бирге сол дизимде жәмийет раўажланыў нызамын хэм нызамлықларын үйрениўши умумфундаментал болған философияның бөлек орнын белгилеп өтиў лазым.

Социология социаль –гуманитар пәнлер дизиминде

Тема бойынша таяныш түсиниклер: жәмәәтшилик пикири социологиясы, социологияның тийкаргы тармақлары, басқа пәнлер менен байланысы.

Әдебиятлар:

1. Каримов И.А. Баркамол авлод орзуси.-Т.: «Шарқ», 1999
2. Каримов И.А. Озод ва обод Ватан, эркин ва фаровон ҳаёт-привард мақсадимиз.-Т.: «Ўзбекистон», 2000.
3. Каримов И.А. Миллий истиқлол мафкураси.-Т.: «Ўзбекистон», 2000.
4. Жўраев Н. Тарих фалсафаси.-Т.: «Маънавият», 1999
5. Бекмуратов М. Социология асослари.-Т.: «Фан», 1994.
6. Бегматов А. Социологияга кириш.-Андижон, 1995.
7. Юнусов К. Социология. Методик ўқув қўлланмаси.-Андижон, 1997.
8. Холбеков А., Идиоров У. Социология. Луғат.-Т.: Ибн Сино, 1999.

2 тема: Социология пәнінің жүзеге келіуі хәм раўажланыуы

1-§. Антик дүнья социологиясы

Саўаллар:

1. Антик дүнья социологлары инсан лаўазымы туўрысында.
2. Антик дүньяда жәмийет хәм шахс омиллары.
3. Платон хәм Аристотелдиң антик дүнья философиясы пикири раўажланыуында тутқан орны.

Антик дүнья социологиясы, жәхән социология мектебиниң нәзерий-мәнәўий пойдевори хәм лған бирдей илхам бағышлаўшы бийбаха байлығы есапланады.

Антик дүнья хаятқа инсанды инсан таманынан сатыў хәм сатып алыў тартиботларының кирип келиўи менен тәбиятты өзлестириў, тәбият пенен бирге ислесиў хәм ол менен үйғунлашиш орнына инсады эксплуатайция қылыў дәўири басланды. Бул болса антик дәўир ушын тән болған инсанның мәнәўий хурлиги дәўириниң таназулге тутыўына себеп болды.

Антик дәўир социологиясы өзи жүзеге келген дәўир социаль дүзими хәм тартиботлары, мәмлекет хәм жәмийет қурылысы, әне сол дизимлердеги шахслардың орны хәм роли, сиясий хәм мәнәўий хаят процесслериниң жарқын хәм реал ипада етиўшиси сыпатында жүдә сабақлыдыр.

Антик дәўир социологиясының биринши намуналары Киши Азияның батыс тәреплери- Иония үлкеси қалаларында жасаўшы греклер таманынан дүньяға келтирилди.

Антик дүнья социологиясын жүзеге келиўи хәмде раўажланыў тенденциялары қасийетлеринен келип шыққан ҳалда оны шәртли рәўиште төмендеги группалаў мүмкин:

1. Ең қәдимги грек социология мектеби. Бул группаға эрамыздан алдыңғы XII әсирде жасап мийнет еткен Гомердан баслап эрамыздан алдыңғы VI әсиргеше әмел қылған Милет (киши Азиядағы ең ири қала) мектеби ўәкиллери (Фалес, Анаксимандр, Анаксимен) хәмде Грецияның түрли қалаларында жасап ис жүриткен Ксепифан Пифагордың социологик қарасларын киритиў мүмкин.

Ең қәдимги грек социологиясы ғәрезсиз социаль- нәзерий эксперимент сыпатында емес, бәлким анық тәбийғый пәнлер, яғный математика хәм тәбияттаныў Берген биринши эксперимент нәтийжелери менен социаль пәнлер, хусусан мифология хәм санаат барысында ерисилген дәслепки тафаккур өнимлериниң бирлесийи ақыбетинде жүзеге келген.

Милет философиясының тұңғыш ўәкили Фалестин пикиринше, жәмийет хәм тәбияттың тийкарын дәслепки қурамы модда есапланған суў омили пайда етеди. Оның айтқанындай, тәбияттағы жәми өзгерислер суў хәм суйықлықлар себепли пайда болады. Суў себепли пайда болған хәмме нәрседе жан бар. Тәбияттағы барлық нәрселер суў қатнасында жүзеге келгенлиги себепли олардың хәммесиде Жан бар. Фалес пикириниң сыпалаўы ушын янтарь тасын мысал қылып келтиреді. Фалестин ҳәтеорияме нәрседе Жан барлығы ғоясы тәбият хәм жәмийетге инсаный жандасыўдың биринши тамырлары көриниси түртки болды.

Милет мектебиниң және бир ири ўәкиллери Анаксимен әлемниң тийкарын пайда етиўши дәслепки мода сыпатында ҳаўаны белгилейди, ҳаўаның тәбиятта жыйналыўы хәм сығылыўы нәтийжесинде суў, тупырақ, тас хәм алаўдан ибарат зәрүрий бөлеклер жүзеге келеди. Ҳаўа Анаксимен назарида дүньяны орап турған нәпес болып, бул нәрсе тәбияттағы барлық нәрселерге өз тәсирин өткизип турады. Ҳаўа инсанның әмел қылыў мөканы есапланады хәм ҳаўасыз қалған пайытда ҳәр қандай жисм бөлими хәм мазмунның өзгериўине жүз тутады.

Қәдимги грек социологлары арасында Самос қаласында туўылып ис жүриткен Пифагор айрықша орын тутады. Пифагор жасаған дәўирде түрли-туман примитив архаик

диний мутаасиблик орнына нисбатан улыўмалырақ мазмун касиб етиўши қудайларға сыйыныў биротала Кире баслады. Пифагор ойлаўына көре, әлем әдебий болып, инсандағы руўх мәлим мүддеттен соң басқа нәрселерге көшеди. Пифагор әне сол тәғлиймат тийкарында әлемдеги хәмме нәрсениң жисман хәм руўхан туўысқан екенлигин сыпатлаўға урынған. Пифагордың тәбият хәм жәмийет «Жан»ның көшип жүриўи ғояси хәмде этирап орталықтағы жәми нәрселердиң бирлиги хәм туўысқанлығы дүньяны өз-ара мураса мувозанатида сақлаўға мувозанатда сақлаўға тырысыўшы социологик қараслар сыпатында инсаният тарийхында белгили роль ойнайды.

2. Грек демократиясы равнақи дәўири социологиясы. Бул басқыш жәмийеттаныўшылары қатарына Гераклит, Парменид, Зенон, Эмпедокл, Анаксагор, Протагор, Горгий хәм басқаларды киритиў мүмкин.

Атақлы грек изертлеўшиси Гераклит пикирине көре, хәмме нәрселер тәбиятта тек бир нәрседен жаралған хәм сол бирлемши нәрсеге әлбетте қайтады. Бул бирлемши тийкар болса «алаў» дир. Лекин алаў тәбияттағы ең фаол өзгериўшең хәдийседур.

Гераклит тәбият хәм жәмийеттеги қарама-қарсылықлар сондай-ақ өз-ара қарама-қарсы халында бир-бирине айланып турады. Олар мазмуны бир ғана тийкар (алаў) дан ибарат болғанлығы себепли, бул затта хәм хәдийселер ортасындағы қарама-қарсылықлар өзгериўшеңдир хәм бирдей қасийетке ийе емесдир. Гераклит биринши дафа танышпанлық хәм ақылды илим хәм билимнен парықлай билди. Көп билимлилик кисини ақыллы, данышпан қылабермейди. Егер көп билим алыў кисини ақыл қылғанында Гесиод хәм Пифагор хәм ақыллы алым болар еди, деп жазады.

Гераклиттиң социаль қараслары Парменид хәм оның шәкирти Зенон таманынан танкид астына алынып дүнья өзгериўшең емес, хәкисинше, өзгермес мазмунына ийе екенлигин тийкарлаўға урынады.

Грек мәдениятының ири ўәкиллери Эмпедокл илим хәм мәрийпаттың социаль пайдалылық функциясын тийкарлап берди. Ол илим қылыў бул бийпайда мәнислер туўралы бақс жүритиў емес, бәлким оны инсан аңына хызмет қылдырыўдан ибарат, деп билди.

Эмпедокл пикирине көре, жәмийет хәдийселерин өз-ара бирлестириўши хәм ажыратып жибериўши еки күш басқарып турады. Кисилерди өз-ара бирлестириўши, оларды ең инсаний исине баслаўшы күш-мухаббат (Эмпедокл бул күшти бир ўақытта меҳир, хұрмет, гармония хәм хәтте Афродита хәм деп атаған) болып, адамларды ажыратып жибериўши күш бул- нафақат хасад, күйип писиўдир.

Эмпедоклдан парық қылып, Анаксагор инсанның илим -мәрийпатға умытылыўынан гөзленген бас мақсет-этирап-орталықты орап турған барлық хәмде космос мазмунын аңлаўдан ибарат, деп билди. Ол «илим илим ушын» деген тийкарда ис тутды.

3. Антик дүнья әлеминиң «алтын дәўири». Бул дәўирдеги социологик қарасларды илгери сүрген данышпанлар қатарына инсанияттың бийик адамлары Сократ, Левкиш, Демокрит, Платон, Аристотель хәм басқаларды киритиў мүмкин.

Сократ (Сукрот) тың социологик қарасларында тәбият хәм жәмийет процесслеринде соншалық қатнасыў емес, бәлким онда қандай қылып жақсы жасаў, камолотқа ерисиў ушын санаат сырларын билиў зәрүрлиги идеясы жетекшидир. Билим белгили түрдеги предметлер хәм хәдийселердиң улыўмалық қасийетлерин анықлаўдан ибарат. Билим предмет ҳаққындағы түсиник болып, билиў түсиникти анықлаўдан басланады.

Сократтың айтыўына көре, инсан иси оның жақсылық, саўап, ар-ўят, инсап ҳаққындағы түсиниклери мазмунынан ибарат болып, бул түсиниклерди шахс қандай түсиниўи үлкен әҳмийетке ийе. Сондай екен, инсан иссини жақсылаў ушын оның пейил-атворын хәм тәрбия туўрысындағы қарасларын, түсиниклерин тәртипке салыў зәрүрдир.

Сократтың уллы шәкирти Платон социаль раўажланыў хәм инсан лаўазымы туўралы бийбаха пикирлер баян еткен. Платон өзиниң «Филеб» деп аталған шығармасында инсанның езгиўликтен ибарат иси төмендеги талапларды орынлаў

тийкарында пайда болыуы айтылады: 1) иләхий ғоя мазмунын аңлау; 2) иләхий ғоя талаптарын хаятқа синдириу; 3) тафаккур хәм билимлерге ийе болыу; 4) илим хәм санааттың бир түрин ийелеу, тууры пикир қылу мәселесине ийе болыу; 5) таза, хадал хиссиет қуралларынан, мәселен, музыка дауысы, тасвирий санааттан зауық-рәхәт ала билиу. Платонның айтыуына көре, тууры пикир қылу билимине ийе болыу дегенде бирден-бир хаяттың уақыя анализи уақтында мәселениң әуел жақсылық таманында пайда болғанлығын түсиндириуге умтылу, егер бундай түсиниуге имкан болмаса, белгили хәдийсениң жүз бергенлиги мәнисин аңлауға умтылу, демекдир.

Платон езгиуликти аңлау- қудайды аңлау, езгулик тәбиятына ийе болыу қудай мәнисине тийисли болыу, оның узвий бир бөлегине айланыя, деп үйретеди.

Платон инсанның социаль орнын белгилеуде хәр киси дәслеп өз мәмлекетиниң пуқарасы болыуы лазым, деп қайталайды.

Платон қурамалы социаль-сиясий орталықта жасағанлығы себепли идеял мәмлекет қурылысы арзыуында жасаған. Оны езгиулик тийкарына қурылған идеял мәмлекет дүзими төмендеги фазилатларға ийе болыуы лазым: 1) данышпанлық; 2) батырлық; 3) хәр исте ақыллық шегин сақлай билиу; 4) адалат.

Мәмлекет дизимин үш қыйлы страта- сциаль адамлар, хуқимдарлар, хәрбийлер хәм ислеп шығарыуда бәнт болған мийнеткешлер данышпан басқарыушы группа басшылары гормоник дүзимди пайда етеди.

Платон Академиясының жетик талыбы, жәхән социаль тафаккур әлемине қысса қосқан данышпан Аристотель есапланады.

Аристотель өз дәуриндеги бар стратификацион, яғнай социаль табақаласыу тәртиплерин қоллап-қуаттайды. Аристотель кәмил инсан, кәмил пуқара, адалатлы мәмлекет таманындағы қарасларды илимий тийкарлауға умтылды. Кәмил инсан тәрбиясы шахстың өз мәмлекетине болған уллы уатанпәрүерлиги өз социаль- сиясий дүзимине садықлықты көринисинде басланады. Кәмил пуқара тәрбиясы болса хәр таманлама мукамал мәмлекет тартиботын жүзеге келтириуден басланады.

Демек, кәмиллик дизиминдеги «мәмлекет –пуқара- инсан тартиботы Аристотелдің мәмлекет хәм жәмийетти мукаммаллаштириуден ибарат социологик концепциясын пайда етти. Ол жәмийет ағзаларының мәнәуий- мафкуравий тәрбиясы мәселесинде улыума мәмлекет таманында турды. Жәмийеттиң тәрбия уазыйпасы меншикли шахслар яки бөлек группалар қолына тапсырып қойылмаслығы лазым. Аристотель мәмлекет хәм жәмийеттиң идеял мақсетлери муштарак, улыума болғанлығы себепли хәм мазмунының тийкары бир қыйлы болған тәрбиялық дизим иске түспегі зәрүр, деп есаплайды.

Социаль процесс. Аристотель айтыуына көре имканиятлардан нәтийжелерге өтиуге болған умтылуыдыр. Адамлар социаль процессте қанша көп қатнасса, мәмлекет хәм жәмийеттиң социаль- сиясий тийкарлары сонша беккемленип барады.

Кисилердің социаль процесстерде яқдил хәм хәммениң қатнасыуы әдалат, инсап, садақат сыяқлы түсиниклерге ийе болған улыума қараслары таркиб таптырады. Мәмлекет дүзими хәмде жәмийеттиң барқарарлығын сақлау ушын кисилерге пайда болған социаль дүзимге қарағанда тууылыуы мүмкин болған сиясий- ақлақый хәм экономика- мәнәуий қәуиплер менен мағлыұматлар берип барыу хәмде оларда қәуетерлик кейпиятын пайда етип барыу зәрүр. Сондағана олар мәмлекет хәм жәмийет беккемлиги үстинде қайғыра баслайдылар.

Мәмлекет басқарыуында қатнасыуға хәуескер хәм әмелдарлық дауасында болғанлар төмендегі сыпатларға ийе болыулары лазым: «Пайда болған мәмлекет дүзимин шын жүректен сүймеги, үлкен күш хәм энергияға ийе болмағы,..., адамларға хайрихох хәм әдалатлы болмағы, тийкарғы ис мезони деп адамлар мәплери мәмлекет мәплери менен бирлескен халда хал етиу лауазымына ийе болмағы лазым.

Хәр қандай мәмлекеттеги социаль тәртипсизликлер кризислер хәм мәмлекет төңкерислери социаль теңсизликтің бузылуынан келип шығады. Бирақ теңлик түсиниги

өз мазмунына көре хәм муғдар жағынан, хәм лаўазымы-мәртебеге көре парықланады. Лаўазымға көре теңлик жәмийеттеги он обройлы шахс лаўазымы 100-200 ге эпиўайы пуқаралардың лаўазымға мас болыўы мүмкин. Сол тийкардан лаўазымды есапқа алып социаль теңликти әмелге асырыў жәмийетте барқарар орталықты сақлаў имканын береді. Муғдар теңликти тәмийинлеў ушын мәмлекет басқарыўын әмелге асырыўда ол яки бул территория ўәкиллеринен тең муғдардағы әмелдарларды ўазыйпаларға тайынлаўды туўры жолға қойыў зәрүрдир.

Демократик тийкарлардағы мәмлекетлерде хәкимиятты ийелеў ушын қылынатуғын төңкерислер әдетте демагоглар таманынан әмелге асырылады. Аристотель жәмийеттиң сцоиаль стратификациясы дизиминде барқарарлық, турғынлық мезонына әмел қылыўы зәрүрлигин белгилейді. Хәр бир шахс тек ғана бар мәмлекет дизимине, бәлким социаль табақасына хәм садық қалыўы хәмде өз кәсиби- кәри, хызмет орны дөгерегинде камолотқа умтылыўы лазым. Кисилердің бир тараўдан басқа тараўларға, бир социаль лаўазым дөгерегинен басқасына өтиўи мәмлекет тартиботларына улыўма исениўди пәсейтиреді.

Аристотель мәмлекет дүзимин алты қыйлы көриниске тәрийиплеп, олардан үшеўи (монархия, аристократ хәм полития) туўры хәм үшеўи (тирания, олигархия хәм демократия) натуўры мәмлекет дүзимлери, деп есаплайды.

Аристотельдің тирания, олигархия хәм демократия тийкарында мәмлекет дүзимлерин натуўры деп белгилеўине тийкарғы себеп, бундай мәмлекет дүзимлеринде хәкимият басына залым шахс (тирания), байлыққа хирс қойған нәминәсип шахслар (олигархия) хәм демократия дүзиминде гарчи көпшилик азшылық үстинен хүким болса да, бәзы социаль- генетик келип шығыўы бийтайын болған айырым пуқаралар хәм келип шығыўы мүмкин, деп кәўетерленеди. Нәтийжеде узак дәўир ўақтында улыўма ерисилген жәмийет параўанлығы хәм кризиске жүз тутады.

Қулласы, Аристотель, антик дүнья социологиясы тарийхын ең мазмунлы дәўир болмыс грек социология мектебине логикалық жуўмақлаған. Оның социологик қараслары дәслепп қадимги Римнің социология мектеби намоендалары (Цицерон, Лукреций, Вергилий, Гораций, Овидий) ға хаят бақыш илхам бағышлады, соңынан есе орта әсирлер күншығыстың уллы алымлары Фаробий, Беруний, Ибн Сино, Ибн Рушдлар дүнья қарасларына өз тәсирин көрсетти.

Тема бойынша таяныш түсиниклер: гармоник дүзим, билим, социаль процесс, социаль теңлик, антик дәўир сцоиологиясы.

Шығыс алымларының социологик қараслары

Саўаллар:

1. Шығыс алымлардың социаль процесслер хәм социаль жәмәәтлерге берген баҳасы.
2. Шығыс халықларына тийисли жәмәәтшилик қәсийетлериниң талқылаўы.
3. Шығыс хәм батыс алымларының инсан ерки хәм ой тәризи туўрысындағы қараслары анализи.

Шығыс халықтарының қаятға болған социологик қараслары мазмун итибарына көре, батыс социологларының социаль жандасыўларынан парық қылады. Қәдимги шығыс кисиси ушын өзликти аңлаў, мәнәўий кәмилликке ерисиў, азатлық түсиниги затлық барлықтан ўаз кешиў, сыртқы дүнья тәшўишлерин жоқ етиў, өзликке сокинлик табыўға умтылыў ҳәрекетлеринен ибаратдур.

Шығыс кисиси ушын индивидуализм ҳәмме ўақыт, жәмәәтде уйғынласыў болса сокинлик ҳәм бийқәўетерлик омили болып кетген. Жәмәәтлик қәўипсизликти тәмийинлеў иқтыяжы шығыста жүдә қәдимги дәўирлерден-ақ мәмлекетшилик дизимлерин таркиб таптырды. Сондай-ақ, шығыста экономик курамалықлар, ҳаўа, суў машқалаларының кескинлиги, аўыл хожалығы егинлериниң тек суғарыў куралында жетистирилиўи, оларды сақлаў мәселелери белгили орайласқан идара дизимлерин таркиб таптырыў ҳәмде басқарыў зәрүриятын күн тәртибине шығарған. Бул болса эрамыздан алдыңғы III мың жыллықтың орталарынан баслап Мсир, Хиндистан, Мессопатомия, Қытайда мәмлекетшиликтиң беккем үрп-әдетлери жүзеге келиўине себеп болды. Шығыс мәмлекетшилиги негизинде социаль бирлик мутлоқлаштирилар, жәмийетте жәмәәтлик яхлитлик әмел қылар, бөлек-бөлек шахслардың өзлигин жәмәәт ыхтиярынан тысқарыда индивидуал намоен етиўи макулланбас еди. Шахслара сиясий, экономик, ақлақый қараслар бирлиги, мутлақ якдиллик шығыс бирдемлиги ҳәм тиришилигиниң мәнәўий тийкарын ипада етер еди. Шығыс мәмлекетлеринде қудай мәмлекет басқарыўшысы образында талкин етип келинер еди. Мәселен, Қытайда императорды иләхий аспан перзенти сыпатында, Мысрда Фиръан қудай-илах сыпатында, Шумерда болса патша қудайдың өзи, деп атап келинген.ю Фиръавн ҳәм патшалар ҳүкими тек ғана жәмийетте емес, бәлким тәбиятта ҳәм тәсир ете алыўшы күш сыпатында түсинилген. Сол себепли ҳәм егин егиў пайтында биринши омоч жүргизиў, ҳасылдың биринши мийўелерин алыў, бир жай курылысында биринши тас яки ағашты рамзий берекет, куўат бериўши иләхий күш сыпатында патша таманынан куйылыўы, перзентлерге ат қойыўда патшаға мирәт етиў әдетлериниң ҳүкимдарлығы қудай менен бир қыйлы ўақыялық, деп аңлаўдан туўылғандыр.

Инсаният тарийхында биринши дафъа қудай дәрежесинде емес, бөлек, жетик шахслар сыпатында Гомер, Муса, Конфуций, Зардушт, Будда сыяқлы шахслар тарийх саҳнасына шықдылар.

Зардўштлық дининиң тийкары болған «Авесто» эрамыздан алдыңғы VII- әсирде жаратылған болып, Аевсто сөзи «Упаста», яғный нызам-қағыйдалар, шекли тийкарлар мағанасын аңлатады. «Авесто»ны Зардушт Спитамалық Пуришасп улы жаратқан ҳәм ҳәзир биз жасап атырған жайларда жекке қудалыққа тийкар салған. Ол Ахуда Мазданы

тәбиатты жаратыўшысы хәм басқарыўшысы сыпатында талқын етеди. Ахура Мазда «Жоқары даҳоли хұкимдар» деген мағананы аңлатып, адамларды жаўыз күшлерге, социаль- ақлақий иллетлерге қарсы ғүресийге шарлаған. Ахуда Мазда жәмийет күшлерин фаолликка жетелеўши күш сыпатында социаль- мәнәўий раўажланыўда дәлил қойылған қәдем болды. Бирақ, ийман- жүзли инсан хәмме ўақыт езгийлик ушын ғүресшең болыўы лазым.

Авесто шығармаларында ипада етилген монотеистик диний-философиялық категориялар хәм түсиниклер, дүньяны рамзий талқын етий усыллары кейинги дәўирлерде инсаният хаятына кирип келген. Ондағы жети ықлым, жети қабат аспан, ақыр заман, пулсирот, периште, шайтан, дәў, саўап, гүнә дүньядағы еки қарама-қарсы ғүресийши күшлер, езгийлик хәм ашыўшақ, жақсылық хәм жаманлық, жақтылық хәм қараңғылық түсиниклери солар тәрепенендур.

Жақсылық хәм жаманлық ортасындағы ғүрес, социаль- процесслерди конфликтологик жандасыў арқалы хал етий урыныслар матраизм ағымы көринисте Батыс Европа хәм пүтин Рим империясынан тартып Ахамонийлер, Кушан хәм Сосонийлердиң уллы империялары әмел қылған дәўирлерде хәм өз тәсирин өткизип келди.

Эрамыздың III хәм IV әсирлерине келип митраизмнің қарама-қарсылық идеяларынан талыққа инсаният сабыр- тақат, биргелик, мехир- мухаббат идеяларын тийкар қылып алған, христианлық, кейиншелик есе ислам динлерине этикод қыла баслады. Дархақыйқат, инсаният табиятан ғүреске, бирдей марожаларға емес, сабыр- тақатға, итоат хәм биргеликке тынышлыққа мойилдир.

Шығыс социологиясы мектебинде Қытай алымларының социаль қараслары бөлек орын тутады. Эрамыздан алдыңғы Цинь хәм Хан дәўирлеринде Қытайда күшли орайласқан империялар таркиб тапты. Бул дәўир ушын характерли хал соннан ибарат, империяға дейин болған дәўирде әмел қылған «ихтилофдағы хұкимдарлар» тарқоқ мафураларының Қытайды уллы мәмлекет дәрежесинде раўажланыўына хызмет қылыўшы жаңа миллий идея менен бирлесиўи, яғный аспан образының иләхий рамз сыпатында қабыл қылыныўы болды. Биарқ, диний мутаассиблик хәм космология идеялары Қытай хұкимдарларынәзелден аспаний хұкимдар лаўазымына раўажланыў арзыўлары жолында хызмет қылып келер еди. Қытай хәм пүтин Шығыс мәмлекетлерине тийисли болған рамзлар иләхийлигине исениў есе космология идеясының қабыл қылыныўына түртки болды. Бул расмий мафкурадың мәниси тәбият хәм жәмийет процесслерине аспан пейилинен келип шыққан халда жандасыў хәм баха бериўге умтылыўдан ибаратдур. Аспаний тәбият бириншиден аспан перзенти императорға тән болып, ол жәмийетте кешиўши зиддиятлар, муаммоларға артықша араласпайды. Базыда есе социаль зиддиятлар

хәдден асқан гезлерде бамысалый аспаный от- гүлдирмама, яки даўыл сыяқлы әне сол ихтилофий халларға кескин қарсылық берип турады.

Космологик идеялар әсте-секин аспаный империяның хәр бир жабхасында мәлим бир рәмзий белгилер тәртибинде ипадаланып, расмий мулоқатлар, мәресимлер хәмде байрамларда хәм белгили бола баслады. Аспаный хұкимдардың рәмзий тамғасында үш горизонтал сызық, яғный аспан, жер хәм инсаннан ибарат мохиятларды ипадалаўшы сызықларды, яғный хұкимдар изнини ипадалаўшы бир вертикал сызық кесип өтиўин белгилеп турады.

Қытайда Конфуций ақлоқына биноан инсан дүнья тартиботы дизиминде фавкуладда орын тутыўы, улыўма дүнья тәғдири ушын масъуллик хиссинь шексизлиги тарғиб етилсе, космология идеясында сиясат хәм космик ритм ортасында мураса орнатылыўы белгиленди. Қытай сиясаты болса «инсан өзине не» деп емес, «инсан мәмлекет ушын не» деген саўалға жуўап излер еди. Инсан жәмийетте тек ғана өз қабилетине таянып, қашан оннан пайдаланыўлары мүддетин күтип жасаўға махқум етилген еди. Сол себепли хәм Қытайда мәмлекет жәми процесслерди басқарыўшы күш сыпатында жәмийетте хәр бир индивидтиң социаль лаўазымын хәм белгилеп бериўши омил ўазыйпасын өтер еди.

Конфуций аспаный идея теориясын социологик эксперимент еткен ҳалда мәрифий бояўлар менен жәнede раўажландырды. Оның көзқарасына көре, жәмийетти беккем қатнасықлар дизимине ийе болған шаңараққа ўксатыў мүмкин. Ол адамлар ортасындағы қатнаслар дизимин бес көриниске ажыратады. Олар төмендегилер: 1) ата хәм перзент; 2) ер хәм қатын; 3) әке-үкелер; 4) түрли шаңарақлар хәм ниҳоят; 5) хұкимдар хәм пуқараларара қатнасықлар. Инсан, Конфуций пикирине көре, не қыялына келсе сонны қылыўға емес, бәлким жәмийет таманынан белгилеп қойылған, социаль бөлистириў мәнисинен келип шығыўшы мәжбүриятларды орынлаўға масъулдир.

Конфуций жәмийетти басқарыў мәселесинде сондай деген еди: «Егер мени хұкимдарлардан биреўи жәмийетти басқарыў исине тайын еткендей болса, 12 айда жумыста ижобий өзгерислер жасаған хәм үш жыл даўамында басқарыў исин түптен раўажландырған болар едим.

Афсуски, Қытай хұкимдарларынан ҳеш бири оның хызметинен пайдаланыўды лазым таппаған. Конфуций көзқарасына көре, хәр бир шахс өзине белгиленген социаль лаўазымы дөгерегинде сидқидилдан ис жүритиўи, яғный ата ата орнында, перзент перзент сыпатында, хұкимдар болса хұкимдардай ис қылыўы лазым.

Конфуций кисилерди жәмийетте ийелеп турған орынларын социаль лаўазымларын өзгертириўлерине қарсы турған. Ол инсанлардың өз социаль лаўазымларын өзгертириў

жолынан емес, бәлким сол лаўазымын терең билимлер менен байытыўға шақырады. Билимлер кисиге тек ғана мағлыўматлы болыў ушын, бәлким туўры ис тутыў, ақыл қатты-хәрекетлер қылыў ушын хәм керекдур.

Конфуций шығыс аламларына тән қасийетлерин белгилей отырып, жәмийетте кисилер түрли социаль табақаларда жасаўларын мақуллаған ҳалда, бул табақалар ортасында бирдей мураса, келисиў болыўын, қарсылықларға хасла жол қоймаслық зәрүрлигин уқтырады. Конфуций хәм социаль раўажланыў мәмлекетлерара хәм табақалар ара консенсус- яқдиллик, хәмпикирлилик әмелге асқандағана жүз бериўге қатты исенеди.

Қәдимги Шығыс философы, оның теологик тийкарлары қәдимги Мовароуннахр территорияда жасаўшы халықлардың социал процесслерге қатнасықлары хәм пикирлеў тарзине бевосита тәсирин көрсеткен. Қулласы, өзбек халқы хәм оның бай мәнәўиятының раўажланыўына ислам дининиң кирип келиўи хәм оның халық таманынан қабыл қылыныўы өзине тән хәдийсе болды, деп есаплаў мүмкин. Соны бөлек бир түсиндириў лазым, өзбек халқы Ислам динине өз миллий қәсийетлери, үрп-әдетлери, турмыс тәризи, анъаналары менен кирип келди. Бул болса қабыл қылынған ислам теологиясы теориясына тийисли анықлықлар хәм таджирий өзгертириўлер киритилиўин белгилей баслады.

Мовароуннахр жәмәәтшилиқ пикири тарийхын үйрениўде Абу Мансур ал-Мотуридийдиң орны бийикдир. Суннийлик тийкарындағы исламдағы үлкен жөнелисти пайда етиўши Мотрудия мектебиниң тийкаршысы Абу Мансур ал-Мотуридий шығармаларына тек ғана динтаныў, бәлким жәмийет, жәмәәт, социаль процесслер хәм меншикли шахс ҳаққындағы тағлимат сыпатында жандасыў, оларды Мовароуннахр халықлары ҳаят тарзи, менталитетине муўапық келиўши, оларды идеялық, эътиқодий яқдилликке ийтериўши яхлит илимий социологик концепция сыпатында баҳалаў хәм хәр таманлама үйрениў мақсетке муўапықдир. Ульрих Рудольф шахстың ислам эътиқоди дөгерегиндеги иси, еркин пикирлеў ҳуқықы хәм имканиятларын этираплыша тийкарлаған Ал-Мотуридий қарасларын ақылана шеек, инсан шәни, лаўазымына ең муўапық келиўши теория деп баҳалағанда, уллы хәмжуртымыздың характерли кырраларын ашып берди. Дарҳақыйқат, инсан шахси хәм лаўазымы мәселеси, оны түрли социаль- сиясий, керек болса, диний тазийқлардан ҳимоя қылыўшы Ал-Мотуридийдиң мурасавий мувазанат концепциясын, исламды аңлаў процесслериндеги жақсы жиҳатлар жыйындысығана емес, бәлким Мовароуннахрдағы реал социаль- сиясий орталық, халық турмыс тәризи, менталитети, бай мәдений- тарийхый тәжирийбеси менен байытылған инсанный жандасыўлар синтези, деп баҳалаў мақсетке муўапықдур. Ал-Мотуридий жәмәәт хәм жәмийеттиң ўақыялық мәнисин рамзлерде талқылаўға дыққатты қаратады. Инсанның интеллектуал камолаты, шәртлилик, рамзлерге көшиў жәрежесине, өзликти не шағлы

мавхумлаштиришге байланыслығын, бул болса өз нәўбетинде мәнисин соншалар туўры аңлаў имканиятын бериўин тийкарлап беради.

Ал-Мотуридий жабарийлердин, инсанды хәмме әмеллери алдында оның тағдирине жазып қойылған, сол боисдан ол өзи қылып атырған ислерине масьул емес, деген теорияны хәм, қадарийлердин, Алла инсан ислери хәм әмеллериниң қорғаўшысы емес, деген көзқарасынан хәм тийкарлы танқид қылып, инсан жаксы хәм жаман әмеллерин өз Еркине көре таңлаўы хәм бул жолда Алланың мәдедин алыўы теориясын илгери сүреди. Сол тийкарларда Ал-Мотуридий Мовароуннахр жәмәәтшилик пикириниң мәнәўий тийкарлары күшли инсаний мазмун менен байытылыўына үлкен қысса қосады.

Ал-Мотуридий инсандағы иқтыяр, таңлаў имканияты жәмәәтге қарсы жөнелтирилмеслиги, шахс мәмлекет алдында маьсул болғаны киби, мәмлекет хәм шахс алдында масьул болыўын нәрезрий тийкарлайды. Соныңдай-ақ, Ал-Мотуридий шахстың таңлаў хәм ирада еркинлиги жәмәәт ирадасы алдында устувор күш емеслиги, жәмәәтлик ирада шахстан жоқары турыўын тийкарлайды. Эьтикод қылыўшы өз иқтыяры менен жәмәәтке қарсы турмаслығы лазым. Сонлай, улыўмалықта меншикликке көре ҳақлы қыссасы көбирекдур. Атақлы даъват Мотуридий қарасларының Мовароуннахр халықлары менталитетине ислам эьтикод муўапықластырыў, исламды жәнеде инсан мәплерине жакынластырыў рағбатынан жүзеге келген, деп есаплаў мүмкин.

Жуўмақ сыпатында Ал-Мотуридий Мовароуунахр социаль пикирине көрсеткен тәсирин томендеги жөнелислерде қайт етиў мүмкин:

А) Ал-Мотуридий Мовароуннахрда жәмәәтшилик пикири түрленисиниң өзине тийислигин инабатқа алып, улыўма пикирине кисилерди аңлы тәризде, иқтыяры рәўиште бирлесиўге шақырық еткен. Бундай пикир бирлиги исламый эьтиқотда хәм, ҳаятый-ақлақый тараўларда хәм, мафкуралық сиясатта хәм инсанлардың бирлесиўине ерисиўлеринде белгили болады;

Б) Ал-Мотуридий Мовароуннахр ушын тән болған мазмуны аксарият рамзларда талықлаў қәсийетине, бул барада, шуқыр тамыр атқан социаль майлға дыққатты аўдарады. Инсанның интеллектуал камалаты шәртлиликлер, рамзларға көшиў дәрежесине, өзликти нешағлы мажозийлашувига байланыслығына, бул болса өз нәўбетинде мәнисин соншалар терең аңлаў имканын бериўин тийкарлап бередиди.

В) Ал-Мотуридий Мовароуннахрдағы социаль орталық барқарарлығын жәмийеттеги мәнәўий толақанлығын тәмийинлеў, бар турмыс тәризи, анъаналары, халық мәресими хәм үрп-әдетлери, миллий менталитет, этник, руўхый- интеллектуал өзине тәнликлерге таянған ҳалда әмелге асырыўына исенеди. Бәлки, Абу Ханафия мазхабиниң мазмуны хәм ислам тәғлийматының реал ўақыялық базасында әмел етиўи,

сол себеп негизинде жаңа этикод, социаль аң жөнелисинин көриниси хэм такомил табыўын тийкарлайды.

1) Абу Мансур ал-Мотуридий әмелге асатуғын барлық сайы-хәрекетлер, қалаберсе, әне сол сайы-хәрекетлердин мәнәўий –руўхый ипадасы сыпатында белгили болыўшы, хәмде қайта ислер жүзеге келиўине тийкар болыўшы жәмийеттин улыўма социаль пикири еки таманлама тәризде рой бериўин тийкарлаб береді. Яғный, бир таманнан, хәр бир бөлек шахс тәғдиринин әзелий ҳүким тийкарда жүзеге шығыўы хәмде әмел етиўи баян етилген ҳалда хәр қандай ҳалатда хэм шахстың еркин таңлаў имканияты сақланып қалыўын этирапынша тийкарлайды. Бул көзқарас, яғный социаль ўақыялыққа Еркин жандасыў хэм ихтиярийлық теориясын жәмийет дөгерегинде зорлық, зорабанлық хәдийселери менен өзара муўапықласа алмаслық идеясын Абу Райхан Беруний даўам еттирген еди. Оның «адамлардың күшсизлиги хэм өзинен зайып болған биреўлерге ийелик хэм басшылық қылыўдан хәли емес» (Беруний А.Р. Таңланған шығармалар, 1 том, 51-53-бетлер). деген көзқарасы Абу Мансур ал-Мотуридийдин инсан азатлығы Алла алдында өз тәғдирин жаратыўда еркинлиги идеясын узвий хэм мантикий даўамыдыр.

д) Абу Мансур ал-Мотуридий Қураны Каримдеги дин исбат талап дәлиллерге емес, бәлким этикод хэм исенимге тийкарланыўы лазымлылығын хәр таманлама характеристикалап, жәмийеттеги социаль пикир барқарарлығы хэм кеўил хэм күш қуралы емес, бәлким өзара хәмжихатлик, бирдемлик негизинде әмел қылыў идеясын илгери сүрди. Уллы алым өзи жасаған дәўирдеги қурамалы социаль- сиясий жағдайлар, диний қарсылықлар, этикод карама-қарсылықлар орталықта акылана шек, муросавий тең-салмақлық концепциясын ислеп шыққанлығы хэм әне сол толақанлы нәзерий тәғлиймат қуралында Абу Ханифа таманынан тийкарланған сунийлик мазхабының Мовароуннахрда кең жайылыўына қысса қосты.

Мовароуннахрда тәбият хэм жәмийетти социологик аңлаў хэм үйрениў уллы алым Ал-Фарабий таманынан жиддий кеңейтирилди. Ол Абу Мансур ал-Мотуридий таманынан илимий- теологик таманынан тийкарланған инсан ерки теориясын жәнede раўажландырды. Ол өзиниң «Фозил адамлар қаласы» шығармасында инсандағы инсанлық мазмуны өзлигин аңлаўдан басланыўы, фозил шахс ўақыя хэм хәдийселердин мәнисин идрак ете билиўин, мәниске умтылыў ҳақты таныў екенлигин, инсанға берилген руўх ақылды раўажландырыўға, оған куўат бағышлаўға масъул иләхий күш екенлигин, ақыл болса инсан таманынан нәрселерди мазмунан таңлап парықлаўға көмек бериўин тийкарлап береді.

Фарабий әлемди аңлаўда ворийслик принципин жүдә үлкен күшке ийе екенлигин бөлек қайд етеди. Оның пикирине көре инсан барлық ҳақыйқатларды өзиниң қысқа өмири

дауамында аңлауға, тәбиат хәм жәмийеттиң барлық сыр-асрорларына түсинип, идрак ете алыуға қадир емес. Сол боисдан ол өзинен алдынга ата-бабалары таманынан билдирилген пикир –жуўмақларын барынша шубхаланбай өзлестириўи зэрүрлиги, илим- -мәрийпәт бабында жетик данышпанлар пикирлерине ериўи лазымлылығын бөлек таъкидлайды. Фарабий жәмийетти бообрў шахслары, алымлары, ақыл кисилери социаль раўажланыўдың хәрекетлендириўши күшлеридур деп есаплайды. Фарабий сол пайытта-ақ сцоаил пикирдин әҳмийети үлкен екенлигин шуқыр аңлап, заманлық социологияда көп қолланыўшы экспертлер, яғный өз дәўириниң жетик данышпанлары пикирлерине таянып ис тутыў зэрүрлигине урғыў береді. «Данышпанларға исенип, оларға ериўши адамлар сол нәрселерди данышпанлар билгендей билип алады. Бирақ, данышпанлардың билимлери, ең жақсы билимлердур».

Биринши мың жыллықтың соңында (973 жыл, 4- сентябрь) туўылған уллы бабакаланымыз Абу Райхан Беруний хәм социология теориясын раўажландырыў исине үлкен қысса қосты. Берунийдиң «Қәдимги халықлардан қалған естеликлери деп атанған комусий китабын тола мағанада инсаният тарийхының өткен 5 мың жыллығы ўақыялары анализи хәм синтези бағышланған мумтоз этносоциологик шығарма, деп баҳалаў мүмкин. Белгили китапта уллы алым шығарма жазыўы процессинде алып барған социологик экспериментлери қоллаған усыллары есабында сөз жүритип сондай деп жазған:

«Белгили шығарманы жазыў асносида өзиме исениў ҳасыл қылдым –ки, ақылый нәрселерден дәлил келтириў, гүзетилген нәрселерге қыяс қылыў жолы менен ҳақыйқый мағлыўматларға ийе болыў мүмкин емес. Буған тек ғана «китап ақыллары» хәм түрли дин әрбаплары, сол (этиқодларға) әмел қылыўшы хәр қыйлы масләхәт хәм исеним ийелерине ерисиў, олардың түсиниклерин хәмме ўақыт тийкар тутыў менен белгиленеди. Соң олардың испаты ушын келтирген сөз хәм этиқодларын бир-бирине салыстырыў менен билинеди».

Абу Райхан Беруний дүньяның социологик таманы эволюцион процесс нәтийжесинде таркиб тапқанлығын бөлек-бөлек айтады. «Дүзилис хәм бузылыў нәтийжесинде унсур бөлеклери бир-бирине қосылып, дүнья абат болған хәм әлем тәртипке түскен.

Айны ўақытта Беруний әлемди социаль раўажланыўға алып келиўши күш зиддият хәм қарама-қарсылықлар емес, бәлким түрли социаль дәрежелердеги мураса хәм консенсус екенлигин уқтырады. «Қарама-қарсылығы рәўшан аян болған нәрсеге қандай исенип болады», деп уллы алым қарама-қарсылықлардан ҳали болған процесслеринде өзгериў ихтияжы күшейиўине ишара қылады.

Беруний социологиядағы керекли тараў сцоаиль табақаласыў ҳаққында ҳәм пикир жүритип, сондай дейди: «Тиллердин түрлише болыўына себеп адамлардың группаларға ажыралып кетиўи, бир-биринен узақ турыўы, олардың ҳәр биринде түрли қалейшилерди ипадалаў ушын (зәрүр) болған сөзлерге ихтияж туўылыўыдыр. Узақ заманлар өтиўи менен сол ибаралар көбейип, ядда сақланыўы ҳәм тәкирарланыўы нәтийжесинде таркиб таўып тәртипке түскен.

Уллы алым Абу Али Ибн Синоның социологик қараслары өзиниң илимий тереңлиги, ўақыялыққа қушяр баҳа бериў қәсийети менен ажыралып турады. Ибн Сино әлемниң барқарар әмел қылыўы жәмийет ҳәм тәбияттың синергетик, яғный өз-өзин идара қылыў, ғәрезсиз басқарыў қасийетиниң иске түсиўи ҳәм ҳәрекетлениўи менен изахланады, деп билдиреди. Консерватив теология теориясында пайда болған ҳәмме нәрселердин жүз бериўинде тәғдири азалдың роли, иләхий ҳүкимниң мутлақласыўы идеясына қарсы шығып, Ибн Сино дүнья камалаты ушын жәмийет ағзаларының еркин исине ҳәм үлкен ихтияж барлығын тийкарлап береді.

Ибн Сино Алланың ақылдан тысқары ислерине ҳәм қабыллығы идеясына қарсы шығып, Алла иси ақылдан тысқары болыўы мүмкин емеслиги, жаратылған нәрселердин барлығы инсаный ақыл таманынан пайда ете алыныўы кереклигин ҳәм тийкарлап береді.

Ибн Сино дүньяның әдебийлиги ҳәр бир жүз беруўши нәрсениң әлбетте бир күн келип жаратылыўы мүмкинлиги изохланышын дүньяда ғайры тәбийй нәрселердин жоқалығын билдиреди. Бул пикир болажақ социологларды жәмийет социаль процесслер ҳәм социаль группалар машқалаларын эксперимен етиў мақсетке муўапықлығын идеясы менен ҳәм қуралландырады.

XI әсирде жаратылған түркий халықлар ушын муқаддас обида есапланыўшы китап Юсуф Ҳос Хажибтиң «Қутадғу Билиг», «Саадатқа жоллаўшы билим» деп аталған шығармасы ҳәм социологик қарасларға байдыр. Бул китап ақлақ-әдеп, тәлим ҳәм тәрбия ҳәмде мәнәўий камалаттың жол жорықларын, усылларын, шара-тәдбирлерин бирлестирип, өзінде жәм қылған уллы қомусий шығармадыр.

Юсуф Ҳос Хажиб жәмийет ҳәм тәбият туўрысындағы барлық бахсларды тәлим этирапында алып барар екен, өз дәўири, пайда болған социаль-сиясий дүзим, мәнәўий-моддий ҳаят процесслери туўралы муфассал мағлыўматлар береді. Ол сол дәўирдин түрли социаль табақалары, таипалары ҳәм группалары, олардың турмыс тәризи, салт-дәстүрлери, ызама-қағыйдалары, өнер ҳәм кәсип-кәрлери, жәмийетте тутқан лаўазымы, мәмлекет дүзимин қандай тийкарларда қурылғанлығы, ҳәр бир табаканың дүньяқарасы туўралы этираплыша социологик тийкарланған мағлыўматларды ортаға таслайды.

Юсуф Хос Ҳажиб жәмийеттиң тар мағанадағы камалаты тек ғана тәлим қуралында әмелге асады, деп есаплайды. Дүньядағы барлық байлықлар мавақатдир, өткиншидир, сарыпланса тамам болады, тек ғана билим байлығығана қанша сарып етилсе, сонша көбейе береді, деп үйретеді уллы алым.

Социологияның данышпанлық талабы жоқары болған пән екенлиги ушын хәм уллы аждатларымыздың жәмийетти туўрыдан-туўры үйрениўге доир вазмин улыўмалықларға, жуўмақлаў мушоҳадаларға бай шығармалары оларды мәнәўий-ақылыи камалатқа ерискен жылларында, сермазмун өмирлердиң соңғы дәўирлеринде жаратылғандир. Мәселен Әмир Темурдиң «Тузуклери» Мирза Улуғбектиң «Төрт улыс тарийхы», Әлишер Наўайының «Мажолис ун нафоис», «Махбуб ул-Кулуб» шығармалары солар жумласидандир.

Әлишер Наўайының «Махбуб ул-кулуб» шығармасында туўрыдан-туўры өз дәўириндеги деярлы барлық социаль группа хәм классларға тавсиф бериледи хәм олардың қайсы бири жақсы яки жаман, қайсы бири инсанийлыққа, халыққа, мәмлекетке пайдалы яки зәрәрли екенлиги баян етиледи.

Әлишер Наўайы жәмийеттиң муғдар хәм сыпат таманынан социаль бөлингенлиги улыўма алғанда ижобий хәдийсе екенлиги, бул таснифланиш дөгерегиниң қаншалық кеңлиги мәмлекет параванлығы дәрежесиниң ипадасы екенлиги туўралы итибарға сазаўар социологик қарасты тийкарлап береді. Уллы алым жәмийеттеги жүзден артықырақ социаль класс қәсийетлерин анықлап, олардың мәмлекет социаль дизиминдеги орны хәм ислери имкәниятларын рәўшан ипадалап береді. Белгили социологик таснифлашдан мақсет, оларды социаль пайдалылық дәрежелерин асырыў екенлиги шығарманың мазмунын пайда етеди. Бирақ, жәмийеттеги таснифтиң қандай екенлигин билиў олардың мазмунын жақсылаўға жол ашады. «Сол жиҳатдан,- деп жазады Әлишер Наўайы, - сәўбетлеслерди хәм дос- яранларды бул халлардан ағах хәм хабардар қылмақ вожиб көринеди, токи оларда хәр тайпаны хислети ҳақкында билимлер хәм хәр класстың ахўалы ҳақкында түсиниклери болғай».

Тема бойынша таяныш түсиниклер: мотуридия, жабарийлер, қадарийлер, муросалық тең-салмақлық, жәмәәтлик, митроизм.

§3. Батыс Европа сциология мектеби

Саўаллар:

1. Социологияның Европада пән сыпатында пайда болыуы.
2. XIX ғасыр ақыры XX ғасыр басындағы классик (мумтоз) социология.
1. Социология тарихы-жәмийет тууысындағы түсиниклер хәм идеялардың таджирый көринислиги эволюциясын көрсетип бериуши пәндир.

Социологияның пән сыпатында пайда болыуына доир таджирый басқышларын үйрениу бизди социологик тафаккур қылыу мәдениятына, оны жәмийет пайдасына билиуликке үйретеди. Сондай-ақ, бул хәзирги ўақытта Өзбекстан ғәрезсизлиги шараятында, миллий истиклол мафкурасын пуқаралар аңына синдириу процессинде муҳимдир. Социология тарихы аждадларымыздың руўхый қәдириятлар тууысындағы инсан хәм инсанды орап турған социаль барлық тууысындағы тафаккур тарзлари қандай болғанлығын рәўшан көрсетип бередиди.

Қәдим заманлардан бери жәмийеттиң пайда болыулығы хәм раўажланыуы тууысындағы билимлер Шығыс хәм Батыс алымлары улыўма философик идеялардың тийкарғы бөлими сыпатында қаралған. Жәмийет раўажы, сиясат, ақлақ, пән, дин хәм санаат машқалалары тууысындағы илимий қараслар Қәдимги Ҳиндистан, Қытай, Юнон философлары, Орта Азия хәм Европа алымлары таманынан айтып өтилген.

XVIII ғасыр ақыры XX ғасыр басларында Европадағы социологик дүньяқарас характери хәм мазмуны белгили жәмийеттеги сцоаль өзгерислер менен белгиленеди. Жәмийеттиң экономикалық хәм сиясий хаятында жаңа көринисли дүзилмелер пайда болды. Ески билимлер орнын жаңа теориялар ийелеп, философиялық билимлерде жаңаша жандасыўлар күшейе баслады. Характерли таманы сонда, социология жаңа позитив философия тамойилларын тийкарлап бериуши пән сыпатында майданға шықты. Жәмийет дүзилиси тууысындағы пайда болған философик- схоластик идеялар танқидга ушырап, оның орнына тәбийғый пәнлер методларына тууы келиуши социаль экспериментлер таклиф етиле баслады.

Позитивизм хәм позитив сцоология тийкаршысы О.Кант (1798-1857) таманынан жазылған ислер арасында 6 томлық «Позитив философия курсы» хәм 4 томлық «Позитив сиясат дизими» белгили орын ийелейди.

Социаль физика яки социология Кант пикиринше, социаль статистика (жәмийетте турғын болған дүзилмелер) хәм социаль динамика (социаль өзгериушенлик процессии) нен ибарат.

Конттың түсиндириуинше, философия хәм социологияны позитив деп атаўдың себеби, олар пән мағлыўматларына емес, бәлким илимий гүзетиўлерге тийкарланады.

Позитивизмде ең тийкарғы талап керексиз түсиниклерден ўаз кеший ҳәмде тәбийғый-илимий қарасларды исбатлаўшы (позитив» (ижобий) социаль теорияны жаратыўдыр.

XIX әсир Франциядағы пайда болған сиясий түсинбеўшиликлер, экономика инқыразлар, социаль класслар жәмийет раўажланыўын инқылабый емес, бәлким мәнәўий өзгерислер тийкарында әмелге асырыўды қаттыйластырады.

Конт тарийхты ҳәрекетлендириўши күш инсанның аңыдыр, деп есаплайды. Оның көзқарасына қарағанда, теалогик руўх ақлақый ҳәм сиясий идеяларды бирдейине ҳүрмет қылыў ушын зәрүрдир, яғный ақлақ ҳәм сиясат туўрысындағы саўаллар диний аң, диний қәдириятлар тийкарында шешилген.

Пән раўажланыўының метафизик басқышында жәмийеттеги тийкарғы басқарыў лаўазымларын философлар ийелеп келгендир. Бул басқыш 1300 жылдан 1800 жылға дейин болған дәўирди өз ишине алады. Бул дәўир пәннің эмпирик гүзетиў мағлыўматларына таянбаған ҳалда, нәрсе ҳәм мавжудатлардың мәнисин мавхум тавсифлаўы менен характерленеди.

Позитив басқыш 1800 жылдан басланады. Бул басқыш –илим-пән ҳәм алымлардың социаль билим ҳәм басқарыў теорияларының устувар лаўазымын кәсип етиўши басқышдыр.

Француз алымының хызмети сонда, ол социология пәни дәстүрлери ҳәм методларын илимий излениўлер қуралы сыпатында анықлай алды. Конттың пикирине көре, социологияның предмети- бул социаль ҳәдийселердин мәнисидир. Жәмийет туўрысында пәнлер тәбийғый пәнлер методологиясына таяныўы керек: алымлар гүзетиў, қыяслаў, тарийхый, генетик методларды қоллай билиўи лазым. Сол бир методлар ишинде тарийхый ҳәм қыясый методлар кең тарқалған. Гүзетиў ҳәм эксперимент методлары болса XX әсирге келип қолланыла баслады.

Конттың жәмийет раўажланыўын муўапықластырыў ҳәм оны барқарарластырыў машқалаларына бағышланған пикирлери үлкен әҳмийетке ийе. Оның пикиринше, жәмийеттеги өз-ара маслық сиясий, экономик, мәнәўий, биологик ызамларға байланыслы болып, түрли социаль дизимлер бирлиги ҳәм олар ортасындағы муўапықлық есабына ерисиледи. Пән болса, жәмийеттин ҳәмме тараўлар ортасындағы өз-ара мүнәсебетлердин зәрүрий шеклерин белгилеп бередиди.

Конттың айтыўынша, жәмийеттеги социаль муўапықлық бул шахслар ҳәм социаль қатламлар мәплериниң бир-бирине уқсаслығыдыр. Конттың жәмийетти яхлит организм сыпатында түсиниўи, мийнеттин социаль адалат тийкарында бөлиниўи, социаль барқарарлық шәртлери ҳәм омиллари, түрли принциптери, түрли группа ҳәм қатлам

манфаатлерин бирлестириўде мәмлекет ҳәм шахслардың орны туўрысында пикирлери бүгинги күнде ҳәм белгилидир.

Конттың қараслары англиз алымы –Герберт Спенсер (1820-1903) шығармаларында өз раўажын тапты.

Спенсердің 1862-1896 жылларда басып шығарылған «Тийкарғы манбалар» (1862), «Биологияның жаратылыўы» (1864-1867). «Психологияның жаратылыўы» (1870-1872), - «Социологияның жаратылыўы» (1876-1896), «Социология излениў сыпатында», «Этиканың жаратылыўы» (1870-1873) китаплары социология тарийхында белгили орын тутады.

Спенсер Конт изинен барып, социология пәнине өзгериپ турыўшаңлық ҳәм «бир маромдағы» эволюционизм идеясын киритти. Эволюция бул әпиўайы нәрсе ҳәс күшлердің әпиўайы көбейиўи яки кемеийиўине алып келиўши, ҳақыйқый номерли, секириў ҳәм тәнепислер кетпе-кетлигинен жоқ болған процессдир. Спенсер айтыўынша, истелген дизимнің әмел қылыў тәризи, сцоиаль организмнің шекленген ҳалаты тең-салмақлығынан ибаратдыр.

Спенсердің пикирине көре, истелген объекттиң эволюциясы байланыссызлықтан байланыслыққа, бир тайпалықтан ҳәр қыйлы тайпалыққаша, наанықлықтан анықлыққа болған дәўирди өз ишине алады.

Тең салмақтың бузылыўы асносида жаңа эволюцион процесске өтиўши кризис басланады. Ҳәмме ўақыя ҳәм ҳәдийселер мине сол кризис ҳәм раўажланыў цикли арқалы жүз береді.

Әне солардан келип шыққан ҳалда Спенсер класслық гүрес ҳәм революцияны тең салмақлықтан оғиш яки социаль организмнің кеселлиги, деп дағаза қылды.

Спенсер пикири бойынша, социологияның ўазыйпасы бөлек шахслардың ҳақлаў ҳәм умтылыслары, олардың индивидуал таманлары ҳәм субъектив пикир-ойларына қарамастан әмелге асыўшы эволюцион процесслердің улыўма ызымларын ашып бериўши, социаль пайда болыўшылар, социаль омилларни ўйрениўден ибаратдир.

Спенсер социологияның керекли социаль әҳмийетине ийе екенлигин ҳис еткен ҳалда социаль билимнің объектив қурамалылықлерин бөлек қайд етеди. Социологик дәлиллерди көплек мағлыўматларды өз-ара қыяслаў жолы менен ўйрениў мүмкин. Спенсер ушын социаль дәлиллер –бул эволюцион процесслер намоен қылатуғын барлықлардир.

Спенсер XIX әсир социологларының ишинде биринши болып, социаль дизим, социаль институт, социаль назорат терминлерин киритди. Социаль институтлар инсанды жәмәәтлик ҳәрекетке кирисе алатуғын социаль мавжудодга айланыўын тәмийинлейди.

Спенсер социаль раўажланыў тәсири астында социаль институтларды бир неше түрге бөлди.

- шаңарақ эволюциясы басқышларын ислеп шығыўшы, шаңарақ мүнәсебетлер өзгериўин эксперимент етиўши институтлар;

- үрп-әдет, сал-дәстүр, ақлақ арқалы инсанлардың күнделик хәрекетин басқарыўға жөнелтирилген институтлар;

- жәмийет хәмжихатлилиги хәм эътиқодий бирлигине тәсир етиўши диний институтлар;

- мийнет бөлиниўи тийкарында келип шығыўшы кәсип- өнер институлары.

Спенсер жәмийет эволюциясының еки кутби деп, жәмийет дүзилисиниң ҳарбий хәм ҳарбий хәм ислеп шығарыў менен байланыслы типлерин тән алған. Сонлықтан, эволюция бириншиден екиншиси өтиў жөнелисинде кешпекте.

Батыс социологлардан биринши болып, Г. Спенсердиң социаль процесс хәм барлық ҳаққындағы идеяларын үйрениўге польшалық социолог хәм юрист Людвиг Гумплович кирискен еди.

Гумплович социология тамойилини түсиндириў омили сыпатында Спенсер таманынан тийкарланған биологик түсиниклерге қарсы шықты. Оның айтыўынша, социологияда биологик түсиниклер ҳеш қандай әҳмийетке ийе емес, олар тек ғана қыяслаў ушынғана хызмет қылыўы мүмкин, социаль ўақыялық туўралы болса билим бере алмайды.

Гумплович социология объекти сыпатында социаль группаларды алып, ўақыялықты үйрениўге бағышланған излениў предмети сыпатында, әдебий хәм өзгермес ызамамларға бойсыныўшы социаль группалар хәрекетин дизимин қабыл қылыўды усынады.

Австриялық психолог хәм социолог Зигмунд Фрейд пәнде психологик теорияны ислеп шығыў менен социаль процесслерди аңлаўдың илгери инсаният тәжирийбесинде болмаған жолды тийкарлап берди. Оның айтыўынша, инсан руўхыятының аң менен басқарылмайтуғын қысымында инстинктив даъватлар (қәлеў-истеклер) хәде қатарадан шығарылған пикир- идеялар бириккен болып, бул қысым менен идара етилиўши аң ортасында аң алды майданы (бул манданшада идрак, тафаккур, қәтире, аңланған өзлик) жайласқандир.

Аң алды майданшасы аң менен басқарылмайтуғын тараўдағы түрли қыйлы даъватлар, қәлеў-истеклерди аңның идрок етилиўши қысымына өткизиўге монелик қылып турады, хәм өзине тән цензор ўазыйпаларды өтеп барады. Фрейдтиң көзқарасына көре, аңланбаған истеклер хәмде прогрессив даъватлар менен шахстың мәдений дәрежеси

ортасында бірдей қарама-қарсылық жүз беріп тұрады. Мәдениет, оның пикиринше аңланбаған аң истеклерінен ұаз кешіу тийкарында жүзеге келеди.

Фрейд социаль процесслер хәм жәмәәтлер мәнисин ашыуда хәм либидо (кәлеу, истек, рәхәтбахш нәрселерге ийкемлесиу туурысындағы тәғлийматты жақлап шықты. Ол социаль группалардағы лидерлердің орнын эксперимент етип, адамлар белгили басшылар этирапында хиссий майллар, эмоционал истек- кәлеулер негизинде уйысадылар, деп есаплайды.

Фрейд дин хәм диний этикодларды жәмәәтде гүзетилетуғын невроздан басқа нәрсе емес, деп есаплайды. Сонын ушын инсан аңы өзинен алдыңғы аждодлар басынан өткизген тарийхый ўақыяларды рамзлар арқалы ипадалап береді.

Неврозларға тән берилиушеңлик хәм тәсирлениушилиқ тийкарғы адамлардың түрли диний салт-дәстүрлерге әмел қылыулары олардың мәнисин шуқыр аңлап жетпесликлери, Фрейд таманынан динди «коллектив невроз» деп атауға тийкар болған.

Улыўма алғанда, Фрейд теориясы инсанды өз-өзин аңлы идара қылыу, хәр бир исте шекке қатты әмел қылыу, ақыл хәм инстинкт бахсида тууры жол таңлауға ундауға үйретиуи менен өзиниң социаль бахасын жоғалтпаған.

XIX әсир социологик теориялары раўажы социологияны хәмме тән алған универсал социаль пәнге айланыуына шараят жаратып берди. Бул имканиятлардың жаратылыуы В.Парето, Ф.Тәннис, Э.Дюркгейм, М.Вебер, П.Сорокин хәм басқа социологлар ижоди менен байланыслы.

XX әсир басларындағы Италияның ең көзге көринген теорияшылары Вильфредо Потеро (1848-1923) еди. Оның тийкарғы иси есапланған «Улыўма социология тәртиби» кейиншелик батыс социологиясының классик ижод намунасы, деп тән алынған.

Парето ҳақыйқыйлық, исенимлилик хәм илимий-әмпирик тийкарланғанлықты тәмийинлей алатуғын социологик билимлер дүзилиси процесслерин ислеп шығыуға умтылған. Улыўма, ол социаль пәнлердің барлығы позитивизм идеяларына таянады, деп, социологияны ҳуқық, экономика, дин тарийхы хәм басқа социаль пәнлердің синтези деп есаплар еди.

Парето таманынан ислеп шығылған позитив жандасыу концепциясы өзиниң мәнисине көре методологик қасийетке ийе болып, бир мақсетке яғный, социаль нәзерий излениулерди мафкуравий мәнисинен азат қылыуға қаратылған еди.

Паретоның социологик дизиминде элиталар теориясы үлкен орын тутады. Жәмийеттиң социологик дүзилисин о леки үлкен группаға бөледі: оқымыслы адамлардан ибарат элита хәмде ойланыулар хәм екилениушилер менен жасаушы, басқарылатуғын бирақ-төменги қатлам.

Парето пикиринше, сиясий процесс элитаның хәкимият басына келиүи менен шәртленген болып, олардан биреүи жәмийетти басқарыўшылық имканиятларын жоғалтса, оның орнын басқасы ийелейди. Паретоның айтыўынша, элитаның орны алмасыў тартиботи истелген жәмийеттиң универсал нызамларынан есапланады. Сиясий элиталардың жасаў қабилети киши қатламлардың экономика, социаль хәм мәнәўий имканиятларға, социаль басқарыў хуқықын бериўши сиясий дүзимге, жәмийеттиң нешағлы ошықлығына байланысly. Басқарыўшы класс жәмийеттиң вертикал мойиллиғына таянып, өзін жәмийеттеги бузылыўлар деградациядан сақлаған ҳалда, инқылаблардың алдын алады хәм бирдей рәўиште жаңаланып барады.

XIX әсир ақырында социологиядағы позитив ағымлар социаль ҳаятты түсиндириўде қыйыншылықларға ушырай баслады. Жәмийетте социаль барлықты билиўде тәбийийлик-натурализм тамойыллары хәм тәбийий- илимий методларды коллаўды мән қылыўға умтылыўлар күшейип кетти.

Позитив социологияға қарама-қарсы улароқ антипозитивистлик жөнелистеги социология көбирек Германияда кең тарқалды. Социологияның рәсмий мектеби алымларына В.Дильтей, Г.Зиммель, Ф.Тённис киреди.

Көзге көринген немис философы психолог хәм социолог В.Дильтей (1833-1911) пикирине көре, тәбийий пәнлер тәбийий процесслердиң барысы хәмде оның инсан ҳалатына қандай тәсир қылыўын барыўы хәмде оның инсан ҳалатына қандай тәсир қылыўын гүзетип барады, социаль –гүманитар пәнлер болса инсанның Еркин иси, жәмәәтлик ислерин үйренеди.

Ол тийкарғы итибарды руўх туўрысындағы пән нәзерий машқалаларын ислеп шығыўға қаратды. Бул жөнелисте Дильтейн илимий исиниң нәтийжелеринен бири, «түсиниўши психология» хәм «түсиниўши социология» ның жаратылыўыдыр. Оның айтқанындай, «түсиниў» социологиясын тийкарғы ўазыйпасы, адамлардың өткен дәўир адамлары ҳаятын ҳал қылыў хәм сол арқалы ҳаятлары мобайнида еле әмелге асырылмаған ислер кырраларын табыўдан ибарат.

Дильтейдиң философик хәм социологик ижоди махсули болған социаль барлықлар, процесслерди билиў, олардың түсиниў имканиятлары, ўазыйпалары хәм мақсетлери туўрысындағы қараслары кейинги дәўир социологлары ушын излениў манбаи сыпатында хызмет қылды.

Немис социология жәмийетиниң биринши президенти Фрединант Тённисти социологияның формал- аналитик мектеби тийкаршыларынан бири деў мүмкин.

Тённистиң нәзерий социологиясы тийкарын қарама-қарсы мәнисине ийе еки шешимли түсиник-«жәмәәт» хәм «жәмийет» пайда қылады. Тённис пикиринше, тарийхый

процесс қарама-қарсы қараслардағы адамлардың -жәмәт хәм жәмийеттеги биргеликтеги хаятынан ибаратдир.

Бул еки қарама-қарсы социаль байланыслардың тийкарғы манбаи сыпатында инсан ерки майданға шықты. «Жәмәт»же инсанлар өзлериниң тәбийий ерклери тийкарында, «жәмийет»Ге болса рационал ерик тийкарында бирлеседилер. «Жәмәт»деги инсанларара мүнәсебетлер тәбийийлиги, тазалығы хәм маромийлиги менен ажыралып турады. «Жәмәт» тиң бул таманлары шаңарақ- ағәйиншилик мүнәсебетлериде, қоңсышылық хәм дослық мүнәсебетлериде үрп-әдет, салт-дүстүр хәм дин арқалы әмелге асады.

«Жәмийет» түриндеги мүнәсебетлер түрли көринистеги шәртнамалар, саўда мүнәсебетлери хәм басқа халатлар белгили болады. Жәмийеттеги байланыслар тек ғана адамлар арасындағы мүнәсебет емес, бәлким түрли группалар хәм мекемелер ортасындағы мүнәсебетлер хәмдир.

Социология тарийхында Геор Зилмель (1858-1918) идеяларының М.Вебер хәм Э.Дюрктейм идеялары киби XX әсир социологиясы раўажында өзин тән орны бар.

Зилмель, өзиниң философиялық хәм социологик ижодини социаль мүнәсебетлер типологиясын, аналитик хәм формал социологияны раўажландырыўшы салт-дәстүрлер анализине бағышланған.

Егер Зиммель таманынан тийкарланған социаль хаят көринислерин классификация қылыўға урынсақ, онда оларды томендегише ажыратыў мүмкин: 1) социаль процесс; 2) социаль түр; 3) раўажланыў модели.

Зиммель қалалар демографиясы, дин хәм этиқодлар, билиў хәм басқаларды социологик таҳлил анализ қылыў ушын көпғана қымбатлы идеяларды илгери сүрди. Зиммельдиң идеялары заманавий социологиядағы мәдений- танқидий салт-дәстүрлердиң көринисине күшли тәсир көрсетеди.

Француз социологы Э.Дюрктейм (1858-1917) хәм, Контге уқсап социология тәбийий пән методлары тийкарында ис тутыўы керек, деп есаплайды. Ол социаль фактлер түркимине жәмәтлик қараслар, ақлақый хаяттың хәр қыйлы барлықлары, дәстүрлери, үрп-әдетлери, расм-русумлерин кириткен. Дюрктеймниң пикиринше, «социаль хақыйқатқа объектив жандасыўды тәмийинлеп бериўши тийкарғы қағыйда социаль фактлерге нәрсе сыпатында қаралыўыдыр.

Дюрктейм қараслары тийкарын «социологизм» идеясы пайда етеди. Француз социологы адамларара исенимниң муҳымлығын тәрийиплеп, кисилер жалғыз улыўма идея әтирапында бирлесиўлери лазымлылығын баян етеди.

Э.Дюрктеймниң «Социаль мийнеттиң бөлиниўи туўрысында» деп ат алған тийкарғы иси туўрыдан-туўры «хамжихатлик» машқаласын үйрениўге бағышланған. Ол

социологияның тийкарғы ұазыйпасы социаль интеграцияны тәмийинлеўши социаль байланыс хәм механизмлер тәбиятын анықлаўдыр, деп биледи. Дюрктейм жәмийет эволюциясын үйренип, социаль байланыслардың еки тийкарғы түрин ажыратады: «механик хәмжихатлик» хәм «органик хәмжихатлик». Биринши түринде архаик жәмийет бөлек индивидлерди өзине пүтинлей бойсындармақшы болады. Бунда социаль хәмжихатлик инсан әдетин қатты бақлап турыўшы диний исеним, үрп-әдет, дәстүрлер арқалы социаль аңға синдириледі. Органик хәмжихатлик болған заманавий социаль байланысларда улыўма басқа нәрсе гүзетиледи. Бул жерде социаль бирлесіў индивидлердің, экономика өз-ара байланыслары хәм мийнет бөлиниўи арқалы тәмийинленеди. Дюрктейм көзқарасынан, XIX әсир капитализмине тән қарама-қарсылықлар мийнеттің социаль бөлиниўи хәм түрли социаль сәлбий әқыбетлер жоқ етилген тәғдирде өз-өзинен хал болады.

Уллы немис алымы М.Вебер таманынан илгери сүрилген билимлер, идеялар, методологик жандасыў, билиў теориясы, идеал типлер идеясы, мәденият, этика, дин социологиясы ҳаққындағы қараслары илимий жәмәәтшилик таманынан эътироф етилген. Оның пикиринше, социология социаль- тарийхый ислердің субъектив тараўларын есапқа алыў, ўақыялықты илимий методология талапларына сәйкес рәўиште объектив хәм эмпирик таманнан тадқиқ етиў имканиятларын жүзеге шығырыўы мүмкин. Социология, М.Вебер айтқанындай-ақ, социаль пәнлер арасында сондай орын тутыўы лазымки, оның тийкарғы ұазыйпасы-инсанның социаль қулқы мәниси хәм әҳмийетин түсиниў, жәмийет раўажына себеп болған нызамлар шешимин көрсетип бериўден ибарат болады. Инсан қулқын талықлаў методына Вебер таманынан қаншалық үлкен әҳмийет берилгенлигине қарап, оның социологиясын көбинше түсиниўши яки «интерпретатив» социология хәм деп атасады.

М.Вебер социаль ҳәрекетлер яки қулқтың төрт тийкарғы түрин ажыратады: 1) маблағ табыўды мақсет қылған ҳәрекетлер-ақылана (рациональ) мақсетли; 2) белгиленген қәдириятлар тәсиринде (диний, ақлақый хәм басқа) пайда етилиўши ҳәрекетлер-ақылына (рационал); 3) адамлардың эмоционал реакциясына тийкарланған аффеktiv ҳәрекетлер; 4) дүстүр хәм үрп-әдетлерге қаратылған дүстүрий ҳәрекетлер.

Вебер сийсий социология раўажына үлкен қысса қосты. Өзиниң социаль ҳәрекет теориясына таянған халда ҳүкимранлықтың үш түрин- дохийдің аффеktiv ҳәрекетине кўр-кўрона исенимине тийкарланған харизматик, дәстүрий хәм мақсетке жөнелтирилген рационал түрлерди эксперимент етеди. Европа капиталзми шараятында ҳүкимран болған рационал бюрократик (рәсмий- ҳуқықый) мәмлекет моделиниң жәмийетге күшсиз тәсирин ҳаққаный тәризде көрсеткен. Вебер бул халатдан шығып кетиў жолын бюрократик

мәмлекет аппаратын халық аммосы ықтыяжына жөнелтире алатуғын, улыўма халық сайлаўы арқалы сайланатуғын сиясий лидер (президент) ти жорий етиў имканиятларын бериўши демократияның раўажында көрген.

Тема бойынша таяныш түсиниклер: методлар, элита, омма, социаль қулық түрлери, «жәмийет» ҳәм «жәмәәт»

Әдебиятлар:

1. Каримов И.А. Баркамол авлод орзуси.-Т.: «Шарқ», 1999
2. Каримов И.А. Озод ва обод Ватан, эркин ва фаровон ҳаёт-привард мақсадимиз.-Т.: «Ўзбекистон», 2000.
3. Каримов И.А. Миллий истиқлол мафкураси.-Т.: «Ўзбекистон», 2000.
4. Жўраев Н. Тарих фалсафаси.-Т.: «Маънавият», 1999
5. Бекмуратов М. Социология асослари.-Т.: «Фан», 1994.
6. Бегматов А. Социологияга кириш.-Андижон, 1995.
7. Юнусов К. Социология. Методик ўқув қўлланмаси.-Андижон, 1997.
8. Холбеков А., Идилов У. Социология. Луғат.-Т.: Ибн Сино, 1999.
9. Юнусов К. Социология. Методик ўқув қўлланмаси. Андижон, 1997.
10. Холбеков А., Идилов У. Социология. Луғат.-Т.: Ибн Сино, 1999.
11. Аристотель. Сочинения, том 4.-М.: 1971.
12. Асмус. Античная философия.-М.: 1999.
13. Қуръони Карим (таржима ва изоҳлар муаллифи Алоуддин Мансур).-Т.: Чулпон, 1992.-675 б.
14. Беруний А. Танланган асарлар. Т. I.-Т.
15. Навоий А. Насойимул муҳаббат мин шаномйилимул футувват. Танланган асарлар. Т.15.-Т., 1970.
16. Ульрих Р. Ал-Матуриди и суннитская теология в Самарканде. Алматы.: фонд XXI век, 1999
17. История социологии. Учеб.пособие. Мн. Выш.Шк.1997.
18. Социология.М.Изд.Объединение ЮНИТИ, 1998.
19. Комаров М.С. Введение в социологию.-М.Наука, 1994.
20. История социологии. Мн.Выш.шк.,1998.

3- Тема: Руўхый турмыс социологиясы

1-§. Социаль мүнәсебетлер социологиясы

Саўаллар:

1. Бирдемлик хәм кооперация-жәмийет барқарарлығының тийкарғы принципи сыпатында.
2. Бийғаналасыў хәм таназзул. Социаль ақыбетлер.
3. Миллий мафкура- социаль мүнәсебетлердің керекли таркибий қысымы.

Социаль бирдемлик түсиниги социаль мүнәсебетлер дизиминде үлкен орын тутады. Сондай-ақ, бирдемлик- бул көпғана мәнәўий принциплердің мажмуасидан ташкил тапқан социологик категория болып, ол социаль хаятда ис көрсеткен инсанлардың социаль раўажланыў мәселелерин ҳал қылыўларындағы биргеликтің көринисидир. Сонны белгилеп өтиўимиз керек, социология пәнине социаль жипслесиўди билдиретуғын түсинше сыпатында бул терминди биринши болып О.Конт кириткен еди. Бул машқалаға көпғана алымлар өзлериниң итибарларын қаратқан. Айнықса, Э.Дюрктейм, Г.Спенсерлер бул машқаланы шуқыр анализ қылғанлар. Бирақ олар өз излениўлерин түрли қыйлы жөнелислерде алып бардылар. Э.Дюрктеймнің пикиринше социаль бирдемлик бул ақлақый тамойил ва жоқары универсал қәдирият болып, ол жәмийеттің ҳәр бир ағзасы таманынан тән алынды. О. Конт хәм Г.Спенсерлердің излениўлеринде социаль хәмжихатлиликтиң тийкарын экономика манфаатларын пайда қылыўы орталық орын ийелейди. Г. Спенсер өзиниң бирдемлик тәғлийматында мәжбүрий хәм көңилли хәмжихатлиликте көрсетеди. Оның пикиринше, кисилик жәмийети өзиниң раўажланыў жолында еки дәўирге -хәрбий хәм санаат дәўирлерине бөлинеди. Хәрбий түрдеги жәмийет иерархик тәртиби хәм күшли орайласқан қаралыўы менен характерленеди. Санаат түриндеги жәмийет есе осойишта социаль биргеликтің еркин көринисин ипада етеди. Машқаланы тап сондай еки таманға ажыратып анализ қылыўды Д.Дюрктеймнің хәм илимий исинде көриў мүмкин. Жоқарыда айтып өтилгендей, ол өз тәғлийматында хәмжихатлиликте механик хәм органик түрлерин ажыратады. Раўажланбаған хәм ески жәмийетлерде хуқимранлық қылатуғын бирдемликте Дюрктейм механик бирдемлик деп атайды.

Механик бирдемлик-бул «жәмәт түриндеги» бирлемлик болып, ол бул жәмәттеги индивидлердің уқсаслықлары менен белгиленеди хәм олар таманынан социаль ўазыйпалар бир қыйлы түрде бежериледи. Батыстың көпғана алымлары

социаль мүлкке тийкарланған кооперацияның көп мийўелигин инкәр етип келедилер. Олардың пикиринше, пүтин жәмийет пенен ислеп шығарыў куралларынан пайдаланыўдың илажы жоқдир. Соның ушын оларды, яғный бул куралларды группалар мүлки қылып бериўин талап қылады. Егер ислеп шығарыў кураллары социаль мүлк қәсийетине ийе болса «маъмурият» халықтан ажыралып қалады ҳәм сол себеп бюрократ басқарыўшылар мекемеси пайда болыўы мүмкин. Өз-өзинен тәбийий, бул процесслер себепли ишилер өзлериниң мийнетлеринде шахсий манфаатдорликни ҳис қылмайды.

Белгили шамалардың көбиси социаль ҳаяттың көплеген тараўларында өз испатын тапты. Сондай-ақ, мустамлакачилик дәўиринде бизиң елимизде сақта бирдемлик тийкарында кооперацияластырыў көплек салбий ақыбетлерге келтирип шығарды. Мийнеттиң социаль бөлиниўи ҳәм кооперация нықабы астында бизиң ел хом-ашё жетистиретуғын республикаға айланды. Жәмийетимизде түп мағанада бирлеспе процессии ис көрсетпеди. Буның нәтийжесинде мәмлекетимиз аграр республика атына ийе болды.

Мине енди, шүкирлер болсын өзимиздиң миллий мәмлекетшилигимизге ийе болдық. Мәмлекетимиз раўажланған, күшли ҳәм құдиретли болыўы ушын жәмийетимиз ҳаятының барлық тараўларында барқарарлыққа ийе болыў лазым. Буның ушын миллий қәдириятлар тийкарында шекленген бирдемлик туйғылары менен уйғынласқан инсанлардың өз-ара бирдемлиги өте муҳим мағана касб етеди.

Бийганаласыў машқаласы социология пәниниң ең керекли мәселелеринен есапланып, оны бир қатар танықлы социологлар өз экспериментлеринде үйренгенлер. Заманалық жәмийет ҳаятында төмендеги бийганаласыў түрлерин ажыратып көрсетиў мүмкин.

- 1) Экономика; 2) Сиясий; 3) Мәдений; 4) Социаль; 5) Психологик. Усы бийганаласыў түрлери өзлериниң мәлим бир көринислерине ийедур.

Мәселен, экономика бийганаласыў үш көриниске ийе :

- 1). Истен бийганаласыў.
- 2) Исти басқарыўдан бийганаласыў.
- 3) Истиң нәтийжелеринен бийганаласыў.

Сиясий бийганаласыў сиясий ҳәкимияттан бийганаласыўдан; мәдений бийганаласыў мәнәўияттан ҳәм мәдениеттан, социаль бийганаласыў мулоқатдан, инсанлардың бир биринен; психологик бийганаласыў өз-өзинен бийганаласыўдан ибарат болады.

Бийғаналасыў процесси хәм кризис бир-бирлерине байланыслы хәдийселердир. Егер жәмийетте ислеп шығарыў ўақытлары кескин пәсейсе, хожалық байланыслары үзилсе, пулдың қәдири түсип кетип, нарықлар тез ўақытларда асып кетсе, басқарыў дүзилмелери изден шықса хәм сиясий таңлықлар пайда болса, биз жәмийеттиң хәмме тараўлары кризиске ушыраған, деген пикирге келиўимиз мүмкин. Өз нәўбетинде беганаласыў процессии қаншалық кеңейсе, кризис хәм шуқырласып барабереди. Мәселен, ислеп шығарыў процессинде мийнеттиң бөлиниўи рой береди. Бир қараста бул раўажланыў ушын қойылған үлкен қәдемдир. Бирақ бунда социаль мүликке тийкарланған сондай ислеп шығарыў мүнәсебетлери көринисленеди, оның тийкарында туўрыдан-туўры ислеп шығарыўшы ислеп шығарыў қуралларынан узақласып, әсте секинлик өз мийнетиниң нәтийжесинен беганаласып барады. Енди бул ислеп шығарыўшы шахс ушын мийнет өниминиң хәм қызығы жоқ. Марксизм тәғлийматы бойынша меншикли мүлк социалластырылғаннан, ислеп шығарыў қуралларына ислеп шығарыўшылар улыўма ийелик қылыўлары керек еди. Бирақ социаль әмелиятда есе буның кериси болып шықты. Сиясий хәкимиятты басып алған пролетариат ислеп шығарыў қуралларын енди мәмлекет мүлкине айландырады. 73 жыллық тарийх даўамында бизге уқтырып келинген социаль мүлик мутлақ мәмлекет мүлки еди, бул мүлик есе мүликшиликтиң ең жеркениш әдалатсыз түри болып шықты. Мийнет кисиси меншик мүлктен бегана етилген еди. Буның нәтийжесинде мәмлекет мүлки басқарыў аппаратының меншик мүлкине айландырылды хәм бул салбий хал номенклатураны «жаңа» класс сыпатында көринис берди. Бул антигуманистлик процесслер нәтийжесинде ислеп шығарыў өзиниң ҳақыйқый ийесин таба алмады.

Сиясий жабҳада хәм жәмийеттиң көпғана ағзалары сиясий хәкимияттан бийғаналастырылды. Яғный, сиясий хәкимият бул халық хәкимияты, улыўмахалық хәкимияты, деп дағаза қылынған болса да, ҳаслында ол мәлим бир группа- элитаның меншик мүлкине айланды. Буның тийкарында бүгин бир халық мәмлекет сиясий хәкимиятынан бийғаналасты хәм бул бийғаналасқан омма менен номенклатураның арасында үлкен жарлық пайда болды. Өз нәўбетинде бул процесслер шуқыр социаль-экономика хәм сиясий кризисти келтирип шығарды, тоталитар мәмлекет өз-өзинен паршаланып кетди.

Жәмийетте саў орталықты жаратыўда мәнәўият хәм мәдениеттиң роли үлкен. Мәдений тараўдағы беганаласыў анчагина шуқыр салбий ақыбетлерге алып келетуғын мәнәўий кризисти келтирип шығарады. Солай етип ол индивидлерди бәркамал шахс болып көринислерине салбий тәсир көрсетеди. Егер жәмийет ағзалары өз мәнәўиятлары, бай мәдений мийрасларынан узақласып кетип, оннан беганалассалар, олар өзлериниң

келип шығыуларынан тартып, та өз миллетлериниң миллий үрп-әдетлери, дәстүрлерин инкар қыла баслайдылар. Егерде жақын өтмишлерге мурожат етсек, сол бир мулоҳазаларымыз анық исбатын көремиз. Мәселен, бой мәдений мийрасымыздан бийганаласыўымыз, атақлы әдиб Шыңғыз Айматовтың айтыўынша, бизлерди манқуртларға айлантырмай деди, яғный биз өз халқымыз тарийхы, миллий азатлық хәрекетлери хәм олардың саркардалары жасаратларынан, динимиз хәм өзлигимизден узақласып қалдық.

Мәлекетимиз ғәрезсизликке ерисип, мәдений беганаласыўды жоқ етиўди басладық. Социологиядағы керекли бийганаласыў есапланған социаль бийганаласыў инсанларды мулоқатдан, бир-бирлеринен узақласыўлары нәтийжесинде жүзеге келеди. Инсан өз мәнисине көре социаль қәсийетке ийедир. Өзара ис нәтийжесинде пайда болған мүнәсебетлерде, мулоқотларда боладылар. Мулоқаттың социаль мағанасы сондаки, ол мәденият көринислери хәм социаль тәжирийбелерди узатыў қуралы болып хызмет қылады.

Руўхый бийганаласыў –бул инсанның өз мәнисинен узақласасыўыдир. Бул машқаланы немис алымы Эрих Фромм жүдә жақсы ислеп шыққан. Заманавий жәмийетти Э.Фромм инсан мәнисин «машиналастырыў», «компьютерлсетириў» хәм «Роботластырыў» процесслери арқалы бийганаласыўдың бир мийўеси деп тәрийиплейди.

Психологик хәм социаль бийганаласыўдың бир-бирлерине жақынлығы сонда, инсанлар өз-ара мүнәсебетлерде хәм әмелий мулоқатда беганаласса, өз-өзлеринен бийганаласыў хәм жүз береді. Сондай қылып инсанлардың бир-бирлеринен бийганаласыўлары ақыбетинде оларда жеккелениў, зеригиў хәм хаятта қызығыўдың сөниўи пайда болыўы мүмкин. Буның нәтийжесинде инсанның өз келешегине арзыў-нийетлерине исеним жоғалып, ол өзін бегана деп есаплайды хәм бул процесс көбинше салбий ақыбетлерге алып келеди.

Жуўмақлап айтатуғын болсақ, жәмийет хаятындағы түрли қыйлы бийганаласыў процесслери тезирек илимийлик хәм уйғынлық тийкарында жоқ қылынса ғана, жәмийет социаль сағлам шараятта раўаж етеди хәм салбий хәдийселердин тәсири өз ўақтында жоқ етиледі. Мәселен, мийнеттен беганаласыўды жоқ етиў ушын биринши гезекте инсанлардың өз мийнетлери нәтийжелеринен манфаатдар болыўлары хәм оның ақыбетинде есе мийнетке болған мүнәсебетлерин түптен өзгертирип, оларды қызығыў хәм күш- ғайрат пенен ислеўлерин пайда етиў керек.

Ислеп шығарыўды басқарыўдан беганаласыў машқаласын жоқ етиў хәм жүдә керекли мағана касб етеди. Буның ушын ислеп шығарыў мүнәсебетлерин шуқыр демократияластырыў кәрхана, мекеме хәм муассасалардағы бар болған басқарыў

дизимлерин социаль әдалат шеклери менен такомиллаштириш хәм исши, хызметшилерге хожалық ийесиниң анық ўазыйпасы хуқықы хәмде маъсулиятларын тапсырыў керек.

Мәденияттан беганаласыўды жоқ етиў ушын мәдений мийрасға мүнәсебетти такомиллаштириб барыў, жәмийеттиң хәр бир ағзасы мәнәўий қәдириятлардан ижақсы хабардар болыўы хәм мәдений қурылысқа жетерли пул ажыратылыўын тәмийинлеў зәрүр.

Социаль беганаласыўды жоқ қылыў ушын инсанларды бир-бирлери менен мүнәсебетлери, машқалаларын ҳақыйқый бирдемлик хәм бирге ислесиў тийкарында қурыў керек, сонда хәр бир инсан өзин басқалар хәм ушын керек екенлигин шын жүректен ҳис қылады.

Руўхый бийганаласыўды жоқ етиў шаралары социаль беганаласыўды жоқ етиўдиң узвий даўамыдыр. Инсан өзин кимгедир кереклигин руҳан сезе алсағана ол хеш қашан түскинликке түспейди хәм жеккелениў, изтиробға түсиў қәўпинен халос болады. Ақыбетте оны өз-өзинен, өз мәнисинен бийганаласыўға диярлы хеш қандай себеп қалмайды.

Мәмлекетимизде әмелге асырылып атырған кең қамраўлы социаль- экономика ислохатлар жәмийет ҳаятының барлық тараўларын шуқыр қамырап алып, мәмлекетимизди раўажланған мәлекетлер қатарынан тезирақ, өз мүнәсип орнын ийелеўине хызмет қылмақта. Әлбетте, сол социаль процесстиң бир қыйыншылықлар социаль мүнәсебетлердиң бөлек түри болған миллий мафкураны жаратыў ҳәрекетлеринде көбирек белгили болып атырғаны биз жәмийеттаныўшыларды көбирек тәшўишке салмақта. Солай етип, миллий мафкура ғәрезсиз мәмлекеттиң тийкарғы мәнәўий пундаментлеринен есапланады. Олсыз хеш бир мәмлекет барқарар раўажланыў қасийетине ийе бола алмайды.

Миллий мафкурамыз есе бирер бир сиясий партия, ёхуд социаль ҳәрекетлердиң емес, бәлким улыўмахалық мәплерин ипадалаў жүдә муҳимдир. Сол мафкураның мазмун хәм мәниси милетимиздиң өзине тән болған тафаккур тарзига туўры келиўи оны реал ҳаятдан ажыралмаслығын тәмийинлейди.

«Адамлардың мың жыллар даўамында көринис дүньяқарасы хәм менталитетине тийкарланған, айны ўақытта сол халық, сол миллеттиң келешегин гөзлеген хәм оның дүньядағы орнын анық рәўшан белгилеп бериўге хызмет қылатуғын, кешеги хәм ертеңги күн ортасында өзине тән көпир болыўына қәдир идеяны мен жәмийет мафкурасы деп билемен».

Республика Президенти таманынан илгери сүрилип атырған пикирлерден мәлимки, миллий мафкураны көринисине миллеттиң өзине тән қасийетлери: миллий үрп-әдетлер, қәдириятлар, дәстүрлер хәм үдимлер негизинде көринетуғын хәмде

раўажланатуғын тафаккур тәрзи туўрыдан-туўры тийкар болады. Сол таманнан қарағанда, миллий идея хәм тафаккур өз-ара узвий байланыс түсиниклери. Соның ушын оларды бир-бирлеринен сирә ажыратып алыўымыз мүмкин емес. Сол көзқарастан, қайсы бир жәмийетте сол мәселеге туўры мүнәсебетте болып, оның негизинде миллий мафкура көринис тапса, сол жәмийеттен раўаж, еркинлик хәм азатлық қарар табады.

Орта әсирлерде жасап өткен әўлад- аждодларымыз ҳаят жолларын анализ қылып көрсек, соған әмин боламизки, ал Фарабий, ал Беруний, Ибн Сино, Әмир Тимур, Улұбек, Наўайы, Бобур хәм басқа көппеп юксак тафаккур ийелери болған бабаларымыз жасаған социаль- мәдений орталықта көринис тапқан тафаккур тәрзи хәм миллий идеялар терең хәм илимий тийкарда қурылғанлығын көремиз. Демек, аждодларымыз жасаған сол дәўирлерде сондай мәселелерге үлкен итибар қаратылған. Соның ақыбети уларок, Туран ели жоқары раўажланған илим- пән хәм мәденият ошағы болған.

Бирақ бахытға қарсы, Европадағы белгили Ренессанс дәўринен анша илгери жаратылған бул раўажланған жолын биз әсте-секинлик пенен умыта басладық. Миллий идея, миллий мафкураның тийкарларынан болған мәнәўий байлықларымызға қаншалық итибарымызды кемирек қаратсақ, раўаж жолынан соншалық шетге шығып кете бердик хәм миллий идея орнын «маҳаллийшилиқ» идеясы ийеледи. Буның нәтийжесинде есе орайласқан үлкен мәмлекетимиз паршаланып, миллетимиз тарқоқ хәм қалақлық дәрежесине түсип қалды. Жалғыз миллий идеямызды маҳаллийлик идеясына айландырыўымыз, буның нәтийжесинде есе тарқоқлықты хәм күшсизлик дәрежесине түсиўимиз себепли әўел чоризм мустамлакасына, кейиншелик есе сабық сокет империясының арзан шийки зат жетистирип баратуғын «област»ына айландық.

Мине енди биз 130 жылдан артық даўам еткен мустамлакашиликтен қутылып, және орайласқан хәм ғарезсиз мәмлекетшилигимизге еристик. Соло рында айтыўымыз керек, бизден алдын өткен әўладларымыз жол қойған қәте хәм кемшиликлерди ҳасла қайтармаслығымыз зәрүр. Буның ушын есе өсип келатурғын жас әўладты миллий истиклол мафкурасы руўхында тәрбиялаў керек. Жәмийет ҳаятын социологик анализ қылыў сонны көрсетип атыр, ўатанласларымыз сол бир миллий мафкура мәнисин берген сәри шуқырырақ түсинип баратырғанлығын қаыт қылыў мүмкин.

Социология хәм басқа социаль- гуманитар пәнлер бирдей өзлериниң хәм нәзерий, хәм әмелий излениўлери менен миллий истиклол мафкурасы идеяларын ҳаятға тадбик етиўдиң самаралы усылларын шуқырырақ эксперимент етиўге пайда болған барлық имканиятларын әмелге асырыўлары керек.

Тема бойынша таяныш түсиниклер: социаль бирдемлик, бийганаласыў, миллий мафкура, миллий идея хәм тафаккур.

2-§. Пән социологиясы

Сауаллар:

1. Пән социологиясының предмети.
2. Пән социологиясының илимий дизимдегі орны
3. Пәннің социаль іслеп шығарыудағы орны.

Пәннің табиғат хәмде жәмийет хаятындағы орны хәм роли бекиёс болып, инсан исиниң социаль функциясын дүньяқарасы, социалласыў процесслериндегі қатнасыўын, оның сиясатда, мәдениетта, тәлимдегі тәсир күшин үйрениў мәселелерин өзиниң излениў предмети сыпатында белгилейди.

Пән социологиясы белгили излениўши жөнелислериниң функционал дизимин кеңирақ социаль дөгереклеринде иске түсиреди, сондай-ақ, нәзерий таманнан тийкарлап береді, әмелий іслерин режелестиреди хәм басқарыў микесіда бар болған ташкилий формаларды оптималластырыў жолы менен раўажландырады.

Пәнди оның пайда етиўши тизимий хәмде таркибий таманларының функционал анализи статистик мағлыўматлар менен бирге әмелий социологияның методлары сораў, анкеталастырыў, тест хәм т.б. ларға таянып әмелге асырылыўы мүмкин. Бунда да илимий исин жүзеге шығарыў усыллары, яғный маблағ пенен тәмийинлеў дизими, штат таблицалары, илимий кадрларды таярлаў схемасы анық көрсетилиўи зәрүр. Сонлықтан, пән социологиясы излениў мәселелериниң әкылана көринисин қолай вариантларда жәмлеў, расаластырыў, жумыс ўақтын бөлистириў, жәмәт санын анықлаў, илимий хызметкерлердиң жас таманнан тәртиби, олардың психологик таманнан маслығы хәм т.б.ларды анық баян қылады.

Базар экономикасы сиясатының социаль хаятға кирип келиўи пәнге хәм өз тәсирин өткизеди. Бирақ жаңа ислахатлардың әмелге асырылыўы түрли социаль классларда түрлише кешип атырғанлығы жәмийеттиң жаңа мүнәсебетлерге көниўи жүдә әсте кешип атырғанлығы себепли хәр бир тараўда, сол таманнан, пәнде хәм талай қыйыншылықларды жүзеге келтирмекте. Бул, хәр бир пән ушын керекли мағлыўматларды топлаў, анализ етиў, дүзетиў, есабат таярлаў социология предмети арқалы әмелге асырылады.

Жәмийеттиң күтилмеген кризис пәллесине түсип қалыўына жол қоймаслық барасында пән социологиясы күшли мәнәўий тәсир етиўши манбаға айланыўы, өтиў дәўиринде динамизм руўхында шыддатлы, суратлар менен жүритилмегі зәрүр.

Пән социологиясы жәхән миқәсдағы мулоҳазаларға себеп болмақта. Әсиресе, 1970-жыллардан баслап, А.А.Зворыкин (Россия) бул машқалаларды хал қылыўға көп урынды. Бирақ тоталитар режим, социаль-сиясий мүнәсебетлердеги бюрократизм ақыбетинде бул мәселелер хал етилмей қалды. Сондай-ақ, түрли қыйлы машқалаларды социологик үйрениў нәтийжелеринен хәзирги күнде хәм, базар мүнәсебетлери шараятында өнимли пайдаланыў мүмкин. Социаль-психологик машқалалар илимий жәмәәт хәм муассасалар дөгерегинде хал қылыныўы лазым. Жәмәәт хәм индивидуал мийнет қылыў, илимий исте илимий қәдимниң шахс сыпатында роли, пән ушын кадрлар таярлаў, олардың жетиклигин тәмийинлеў хәм такомиллаштириш киби мәселелер пән социологиясы ушын орайлық машқалалардан есапланады.

Пән социологиясына қаратылған тийкарғы итибарды жәхән миқәсида АҚШ мәмлекети мысалында кең ироф етиў мүмкин. Америкалық социолог Дж.Джиллин: «Америка граждандар урысы нәтийжесинде бузылған социаль-сиясий тәртиплерин тиклеў ушын, пикирлейтуғын шахсларға хәм социаль пикир менен есапланыўшы пукараларға күшли ықтыяж сезді,-деп шарықлайды. Америка бириншилери қатарында социологик методлар тийкарында ис тутыў тәртиплерин илимий муассасаларға кең жайды. Социология пәни дизимлескен тәризде сиясий арбаплар хәм исбилерменлер мәдети туфайли тез хәм жедел раўажланды.

Пән тараўында социология методларының усыныўы, XIX әсир ақырында социология машқалаларына бағышланған тармақ журналының шығыўы менен басланды. 1895 ж Чикаго университетинде «American Journal of Sociology» журналы шығыўы тек ғана пән тараўында емес, бәлким сиясат хәм экономика тараўларында хәм муҳым ўақыя болды. Журнал өзиниң тийкарғы мақсетин төмендегише ипадалаған еди:

- 1) социаль концепциялар хәм теориялар ушын фонд пайда етиў;
- 2) социологияны ғәрезсиз илимий пән предмети сыпатында тән алыў;
- 3) социологияны улыўма материаллық фаровонликка көмеклесиўге хызмет қылдырыў;
- 4) хәр қандай «ойламай мантиқий пикирлеўши»лерге қарсы ис алып барыў.

Журнал бетлеринде илимий излениўлер нәтийжелериниң (социаль) мағлыўматлар менен мунтазам тәризде баян етиўи илимий жөнелислердиң характери, моҳияты, сыны, баспа сөз таҳлили, жақланған ислер бойынша шарқ берилиўи, пән социологиясының кең эътироф етилиўи, жәхән миқәсидаги қәнийге-алымлардың дыққат итибарларын өзине жалып қылып келмекте.

Пән дәўир талабы бойынша инновацион смета жорий қылыўы керек екен, авваламбар, пән социологиясы өзиниң социаль мағлыўматлары менен бириншилер

катарында қатнаспағы лазым. Рақобатдош жоқары сыпатлы технология тийкарында өнімлер маркетинги, сондай-ақ, илимий мекеме, жәмәәт, интеллектуал илимий мухиттин қолай вариантлары, бенделик, «исши» орынлар машқалалары хәм т.б. мәселелер менен халықара микёсда ис алып барыўы керек.

Пән хәм инновация исиниң самарасы үш компонент- таркибий қысымнан ибарат: пән, ислеп шығарыў хәм базар. Пән хәм ислеп шығарыў бир-бирлери менен жақын мурса қылмасалар, олар ортасындағы байланыс, тезкор тәризде болмаса, бюрократия қулпы бузылып заманавий хамкорлик жолға қойылмас екен базар хәм инвестиция мәселелери өз-өзинен шетге сүриледі.

Қойылған талап хәм мақсетти әмелге асырыўда пән социологиясы өз қушин тезкор көрсетиўи, илимий муассасалар өз нәўбетинде заманалық руўхта ислеўи, күшли ис жүритиў услубын қоллаў керек болады. Илимий жәмәәтлер мийнет процессин самаралы алып барып, ислеп шығарыўға өз тәсирлерин көрсетиўи, жәхән андозаларына мас болған жоқары дәрежедеги махсулатлар менен ықтыяжды қандырыўға умтылыўы зәрүр.

Шуқырласқан хәм кең қамраўлы дизимий өзгерислер жүз берип атырған социаль-экономик өзгерислер жәмийетимиздиң барлық тараўына өз тәсирин көрсетип атырған бир пайтда, пән дизиминде хәм талай қыйыншылықлар көринеди. Пән дизиминиң машқалалары хаят тәризи машқалалары менен тепе-тең бағлық болып, айнықса, кадрлар мәселеси, олардың көриниси, заман талабына (рақобатлардош талап-ықтыяжларға) жуўап бериўши интеллектуал илимий потенциал мәселесине жиддий жандасыўды талап қылады.

Сонны айтыў керек, мутахассис илимий қәдимлердиң басқа тараўларға иске кетип қалыўы, яғный потенциалдың бузылыўы пәнди хәр таманлама анализ қылыў, раўажланыў жолларын излеўге мәжбүр қылады. Сондай-ақ, илимий потенциалдың саны сыпаты пән раўажының басқышы хәм нәтийжесине тәсир қылады.

Қәдимлерди түрли қыйлы тамойилларға тийкарлап төмендегише баҳалаў мүмкин:

1. Қәнийгелик мезоны. Бунда қәнийге илимий қәдимлердиң пән тармақлары хәм қанийгелиги бойынша бөлистирилиўи ипадаланады.

2. Институционал мезон. Буған илимий дәрежели қәнийгелердиң пән тармақлары, социаль институтларға бөлистирилиўи киреди. Өз нәўбетинде институционал қысымларды:

а) жоқары оқыў журтлары.

б) ЎРФА ның илимий излениў институтлары.

в) тармақ ўәзирликлериниң жоқары оқыў журтлары хәм излениў институтлары.

г) баскарыў дизимлери (хуқық тәртибот, ижрачи, суд органлары);

д) финанс- хожалық мекемелери хәм дизимлери пайда етеди.

3. Илимий ис хәм өзине тәнлик мезоны. Бунда кәсибий мағлыұматы өзгеше, бирақ пән- тараўында (специфика-өзине тән қәсийетке ийе болған) қәнийге есапланған қәдимлер туўралы анализ қылынады.

4. Демографик этник мезон. Бунда қәдим демографик, жас, жыныс, этник, миллий хәм т.б. белгилери арқалы ипадаланады.

5. Регионал мезон. Пән тараўындағы илимий қәдимнің территория минтақа бойынша бөлистирилиўи киреди.

Илимий қәдимди баҳалаўда, оның илимий дәрежеси ҳал қылыўшы әҳмийетке ийе болмасада, ол таярлаған диссертация пән ушын әҳмийетли, сол тараўға киритилген илимий қысса деп түсиниледи.

Шахстың көриниси ушын кадрлар менен үзликсиз, комплекс рәўиште төмендеги тәртипте ис алып барыў зәрүр:

- 1) мафкуравий ислерди такомиллаштириш;
- 2) кадрларды илимий-излениў режелери бойынша туўры бөлистириў;
- 3) жоқары илимий савиядағы мутахассис кадрлар таярлаўды жолға қойыў;
- 4) илимий излениў ислери нәтийжелери менен мәмлекет жәмийет талапларын бежеріў хәм илимий қәдимлердің шахсый ықтыяжларын тола қындырыў;
- 5) тез суратларда кадрларды таярлаў хәм өстириў ушын ислеп шығарыў кәрханалары менен биргеликте ис алып барыў зәрүр.

Илимий қәдимлердің ижодкорлик қәбилетин өстириўде басшылардың басқарыў қәбилети ҳал қылыўшы роль ойнайды. Жәмәт хәм хәр бир илимий қәдимнің ижодкорлик қәбилетин көринислери ушын, басшы менен қәдимлер ортасында өз-ара исенимге таянған бирдейлик мүнәсебети орнатылыўы зәрүр. Жәмәт пенен қәдимлердің жұмыс нәтийжелери самарали бирдейине баҳаланып барылыўы лазым. Бунда:

- 1) жұмыс нәтийжелериниң қылма-қыл тараўлар ушын әҳмийет кәсип етиўин аңлаў керек;
- 2) басшылық таманынан жәмәттиң ерискен жетискенликлери бирдейине баҳалап барыў арқалы мәнәўий- психологик орталықты жақсылаў лазым;
- 3) жоқары дәрежеде бежерилген ислерди минәсип рәўиште тәғдирлеп, қалғанларына керекли болған шараятты жаратып, жақсы нәтийжеге келтириў;
- 4) баҳалаўдың маҳорат пенен жоқары билимде, бирдей, өз ўақтында, тийкарлы тәризде алып барыў зәрүр.

«Илим тараўларында тек ғана пикир еркинлиги, беккем ижад хәм излениў хуқимран болмағы зәрүр».

Илимий иси самаралы алып барылыуында оммавий информация кураллары жетекши роль ойнайды. Себеби, ол яки бул корпорацияның илимий, ислеп шығаруы тарауларындағы, хаят тәризіндеги тәсирин ипадауы, социаль пикирди тууры баян етиу, самарали ислерди бирлестириу социаль экономика машқалалар хал қылыныуы сиясатты толық алып барыудың тийкарғы жолыдыр. Бунда тийкарғы дықкат илимий элитаға каратылады (элита-илимий орталықтың ең сара намояндалары, мәмлекет сиясатында дәстүрий, финансылық тәлиймат хәм хуқыкый мәселелер хал қылыныуында қатнасыушы жоқары лауазымдағы алымлар киреди).

Пәнде баспа сөз ислери, паспа мийнет тәмийнаты керекли хәм долзарб орынды ийелейди. Сонны айтыу керек, илимий мулоқат, билимнің рауажы, тарқатылыуы, илимий дәреже басып шығаруы арқалы баян етиледі.

Пәнде илимий элитаның Берген интервью яки мақалалары арқалы мәмлекет сиясатының тийкарғы стратегик мақсетлери баян етилиуі; илимий орталықты ислех қылыу, өзгертириу усыллары бойынша пайдалы шақырықлар берилиуі мүмкин. Бул жүде үлкен әхмийетке ийе, себеби илимий орталық ислехи, оның характери хәм жөнелиси, илимий сиясаттың алып барылыуы, пул манбалары хәм олардың көлеми кереклиги дықкатқа ылайықдыр.

Хәзирги уақытта пән тәмийнатының концептуал вазияты төмендегилер:

- илимий излениулердің тола тәмийинлеу концепциясы;
- керекли илимий жөнелислерге хомийлик қылыу концепциясы;
- пәннің базар процессине тууры келиу концепциясы.

Илимий излениулердің тола тәмийинлеу концепциясының тийкарғы мәниси соннан ибаратки, оны пайда қылыушы элементлери әмелий (конкрет илимий нәтийжелер алыушы) пән хәм фундаментал (нәзерий концепция хәм моделлерден пайда тапқан) пән менен ҳамоханг рауажланыуы лазым. Бунда, тек ғана, фундаментал пән рауажына көбирек урғу бериледи. Түрли қыйлы фундаментал пән жөнелислери, тармақлары, оның мектеби өз-өзинен рауажланған емес, олардың биреуин жоқ қылыу фундаментал пән дизимине үлкен зәрбе бериуі мүмкин. Буннан шығатуғын жуўмақ соннан ибарат, базар экономикасы шараятында тәмийинлеу мәселеси жиддий хәм аўыр болса да, мәмлекеттің фундаментал пәнге мүнәсебети патернализм (католик динине кудайға садықлық) яки исламдағы ийман дәрежесіндеги садықлық киби болыуы лазым. Сондай-ақ, әмелий пән равнақи фундаментал пән, оның жетерли дәрежедеги равнақи тийкарында белгиленеди, соның ушын келешекте пән сынып қалмаслығы ушын мәмлекет фундаментал пән ғамқорлығын өз мойнына алмағы зәрүр болады.

Хәзирги күн базар шараятында пән тәмийинлеуі төмендегише:

- 1) мемлекет бюджетінен туұрыдан-туұры сармоялар ажыратыұ;
- 2) грант хэм инновацион сметалар арқалы пуллар ажыратылыұ;
- 3) кәрхана, фирма хэм корпорациялар таманынан бюджеттен тысқары есап бойынша пул ажыратыұ тийкарында алып барылмақта.

Бирақ сонны айтыұ керек, грант хэм инновацион сметалар бойынша тэмийинлеұ эпизодик характерге ийе болып, ол пәннің тийкарғы машқалаларын шешиұде жәрдем Бере алмайды. Кәрханалар, фирма, корпорациялар таманынан ажыратылатуғын бюджеттен тысқары тэмийинлеұ жүдә хэм кем (жоқ есабында), қалбуки, көп ислеп шығарыұ компаниялары пәнге инвестиция ажыратыұға қадир емес.

Керекли илимий жөнелике ҳомийлик қылыұ концепциясында мемлекеттеги пайда болған экономика қыйыншылықларына қарамай пәннің базы бир зәрүрий фундаментал жөнелислери ушын мемлекет таманынан жәрдем берилиұи көзде тutyлады. Нәтийжеде пәнде белгили жиддий институционал хэм экономикалық таманнан объектив зәрүрият келип шығыұы мүмкин. Пәннің базар экономикасында реформаланыұы, масласыұы зәрүр болып, бул өз орнында пән тармақлары хэм тараұларын нешағлы пул раұажландырыұына тийисли. Демек, зәрүрий илимий жөнелислерди әуел нәзерий, соңыра институционал көринисте ҳуқықый тийкарда тэмийнатты режелестириұ жолға қойылады.

Мемлекет басқарыұы тэмийнаты илимий жөнелис дөгерегиндеги мектеплердин ҳазирги күнде тек ғана «Аман» қалыұы ушын емес, бәлким жәхән андозалары бойынша заманалық талап хэм шақырыққа туұры келгенде барпо қылыныұына көмеклесиұи керек. Себеби, ўақыялықты улыұма хэм тадбиқый изшилликке тасwirлаш объектив раұажланыұ нызамларын ашып бериұ, илимий исте материаллық- техника хэм информацион тэмийинлеұши мухтасар тәризде анализ қылыұ имканиятын туұдырады.

Тема бойынша таяныш түсиниклер: пән сцоиологиясы, қәдимлерди баҳалаұ мезони, фундаментал пән, тэмийнат мәселеси.

3-§ Дин социологиясы

Саұаллар:

1. Дин түсиниги.
2. Дүнья динлериниң таснифи.
3. Ислам дини мәнәуйи қәдрият сыпатында.
4. Динниң сийсийласыұы процесслери анализи.

Социаль ҳаяттың белгили жабҳасы болған дин хәм диний эътиқод мәселеси социология пәниниң белгили объектлеринен бири есапланады. Социология жәмийет ҳаятын үйренер екен, сол ҳаяттың белгили таркибий қысымы болған хәм айны пайытта оған күшли тәсир өткизиўши омил-дин бирдейине оның дыккат орайында болған. Социология пәниниң тийкаршысы есапланыўшы О.Конт жәмийет раўажланыўын дәўирлерге бөлер екен, тийкарғы мезонларынан бири сыпатында динге мүрәжәт қылады. Оның таснифинде инсаният өз раўажында үш басқышты басып өтеди. Булар төмендегилер: теологик, метафизика хәм илимий баскышлар. Конт пикирине, хәр үш баскышта хәм дин муайян роль ойнайды.

Динниң социаль ҳаятындағы орны хәм ролин анализ қылыў ушын, әўеле, дин өзи не? Деген саўалға жуўап табыў керек. Бул саўал жөнғана түйилсе хәм, оған бериў жуўап бериў анық қарамалы. Бу саўалға динтаныў, социология хәм философиядағы түрли ағымлар түрлише жуўап береді. Бул жуўаплардың аксарияты есе бир-бирине зид хәм бир-бирин инкәр қылады.

Совет дәўири шығарылған философия хәм атеизмге тийисли әдебиятларда дин ўақыялықтың кисилер аңындағы фантастик инъикосы, деп тәрийипленген хәм ол халық ушын афъюн, деп дағаза қылынған еди. Бул әдебиятларда динниң тийкарғы белгилеринен бири иләхый күшке, яғный қудайға исениў, деп белгиленер еди. Калбуки, дүньяда сондай динлер бар, оларда қудай түсиншеси улыяма жоқ. Социология хәм динтаныўлыққа оид пайда әдебиятларды анализ қылыў оларда динге көппеп тәрийиплеп берилгенин корсетеди. Биз бул тәрийиплеп қатарына және биреўин қосыў орнына динниң өзін тән белгилерин санап өтпекшимен. Олар төмендегилер:

I. Белгили эътиқод хәм тәмийнаттың пайда болыўыдыр. Хәр бир дин дүньяны өз көз-қарасынан изоқланады хәм исениўшилерде белгили эътиқод көринис табады.

II. Мәресим хәм дәстүрлер, Хар бир дин өзине тән мәресим хәм дәтүрлерге ийе.

III. Диний мәресим хәм салт-дәстүрлердиң муайян қысымы тек ғана белгиленген жайларда жәмәәт болып бежериледи. Мәселен яхудий хәм христиан дининен ибадаттың тийкарғы қысымға тек ғана синагога хәм ширкеўде бежериледи. Ислам дининде еркеклер таманынан оқылатуғын намаз асосан жоме мешитлеринде оқылады. Динлер сеҳиргерликден әўеле мине сол белги менен, яғный белгили мәресимлерди белгили жайларда бежерий менен парықланады. Сеҳиргер хәм шаманлар ғайры тәбийий ҳәрекетлерин индивидуал ҳалатда бежерселер, диндарлар диний мересим хәм ибадатлардың тийкарғы қысымын жәмәәт болып бежереди.

Санап өтилген белгилердің үш хәм дүньялық динлердің барлығында мавжуд. Бул динлер томендегилер: иудаизм христианлық хәм ислам.

Иудаизм (яхудий дини) олар ишинде ең қәдимгиси болып, миллоддан тақминан мың жыл бурын көринген. Бул дин сол дәўирде пайда болған басқа динлерден парықлы түрде жекке қудайды тән алар еди.

Миллодий эраның дәслепки әсирлеринде яхудийлер дүньяның көп мәмлекетлерине тарқап кетдилер, бирақ бир мәмлекетте иудаизм рәсмий дин сыпатында тән алынбады. Көп мәмлекетлерде бул дин ўәкиллери таъқиб астына алынды. Екинши жәхән урысы жылларында миллионлап яхудийлер нацистлердің концлагерлеринде өлтирип жиберилди. Урыс тамам болғаннан кейин, Исроил мәмлекети пайда болды хәм онда иудаизм рәсмий дин сыпатында әйтираф етилди.

Христианлық дәслеп секта сыпатында иудаизм таркибинде пайда болды хәм Киши Азия , Юнонистан хәм Римде тарқала баслады. Император Константин дәўиринде бул дин Рим империясының рәсмий дини деп дағаза қылынды. Миллодий эра даўамында христианлық Батыс мәмлекетлеринде тийкарғы дин болып келмекте. Христианлықтың православие, католицизм, протестантлық киби бир неше тармақ хәм ағымлары пайда болды.

Ислам дини эрамыздың VII әсиринде көринис тапты. Бул диннің тийкарын бес руқн пайда қылады: 1. Ийман; 2. Намаз; 3) Ораза; 4) Закат; 5) Хаж.

Исламда сунийлик хәм шиа жөнелислери болып, олар хәм өз нәўбетинде бир қатар мазхабларға бөлинеди. Мусылман дини дүньяның бес қитъасында хәм дийерли барлық мәмлекетлерде пайда болды. Саудия Арабыстаны, Ливия, Бирлескен Арап Америкалықлар, Иордания, Жазаир, Пакстан, Иран киби қатар мәмлекетлерде ислам рәсмий дин деп дағаза қылынған. Ислам дининде хәм мўътадил хәм акидапараст ағымлар пайда болды.

Үш әлемий диннен тысқары, буддавийлик, индуизм, кунфушилик, киби динлер хәм көп миллионлық тәрепдарларға ийе.

Индуизм эрамыздан алдыңғы төртинши мың жыллықта көринис тапты. Бул дин тәрепдарлары тийкарынан Хиндистанда жасайды.

Бул дин тәғлийматына көре, Жерде туўылыў, өлиў хәм қайта туўылыў процессии абадий кешеди. Жаңа туўылғанлар басына әўел өлгенлердің руўхы жайласады. Бул руўхтың әўелги хаятында лаўазымына масс рәўиште инсанлар социаль хаятында өз лаўазымларына ийе болады. Сондай қылып, бул дин адамлардың касталарға бөлиниўин иләхий себеплер менен белгилейди.

Буддавийлик, конфушилик хәм даосизм динлери ушын улыўма қасийет сонда, олардың тәрепдарлары қудайды эътироф етпейди.

Буддавийлик милоттан әўелги VI әсирде Неполда жасаған Судхарт Гаутама тәғлийматынан басланады. Оған көре, инсанлар тўўылыў хәм қайта туўылыў дөгерегиндеги өз қәлеўи хәм эҳтиросларынан ўаз кешиў арқалы шығыўлары мүмкин. Буддавийликтің тийкарын нирвана туўрысындағы тәғлиймат пайда қылады. Бул дин Таиланд, Бирма, Непол, Шри-Ланка, Қытай, Япония, Корея уқсаған мәмлекетлерде тарқалған.

Кунфушилик милоттан алдыңғы VI әсирде жасаған Кун-Фу-Чи тәғлийматына тийкарланады. Ол Будда менен бир ўақытта жасаған болып инсанның тәбият пенен уйғунласыўы жолларын ақтарған.

Батыста сцоиологияның пәнге айланыўы О.Конт аты менен байланса да, оннан көп әсирлер әўел хәм Батыс хәм Шығыс алымлары дин хәм жәмийет машқаласы үстинде көп бас қатырған. Бул мәселеде Орайлық Азияда жетисип шыққан үлкен алымлар Юскф Хос Ҳажиб, Абу Али ибн Сино, Мирзо Улығбек, Әлишер Наўайы, Заҳириддин Мухаммед Бобур сыяқлы онлап хәм жүзлеп алым- фузалолар шуқыр пикирлер билдирген. Киши бир бапта диннің социаль ҳаятда тутқан орны туўрысында Орайлық Азиялық алымлар билдирген пикирлердің барлығын қамрап алыў имканы жоқ.. Соның ушын Орайлық Азиядан жетисип шыққан алымлар ижадында диннің жәмийетте тутқан орнына үлкен итибар берилгенин белгилеп өтпекшимиз. Бул алымлар диннің социаль ҳаяттағы орнын анализ қылар екен, бир динди мадх етип басқасын танқид қылыў жолынан бармақда. Олар түрли динлердің жәмийет раўажланыўына өткизип атырған тәсирин анализ қылыўда гүзетиў, қыяслаў хәм тарийхыйлық усылларынан кең пайдаланады. Сондай-ақ, Абу Райхан Беруний өзиниң қатар шығармаларында, әсиресе «Ҳиндстан» китабында түрли қабилалар, елатлар хәм халықлар ҳаятында динлер қандай роль ойнағанын шуқыр анализ қылып берди.

Батыс хәм Шығыс алымлары дин хәм диний ағымлардың адамлар хәм жәмийет ҳаятында өткизетуғын тәсири туўрысында қаншалық шуқыр пикир билдирмесинлер, дин социологиясы махсус илимий жөнелис сыпатында XIX әсир ақыры хәм XX әсир басларында көринген.

Дин социологиясының көриниси М.Вебер аты хәм илимий иси менен байланысly. Социология пәниниң тийкаршыларынан бири есапланатуғын немис алымы М.Вебер ижадында динди социологик анализ қылыў орайлық орынды ийелейди. Барлық динлерди инкәр қылып, оларды халық ушын афьюн деп дағаза қылған. Маркс тәғлийматынан парықлы олар, Макс Вебер дин хәм жәмийет мүнәсебетлерин анализ

қылар екен улыўма дин туўрысында емес, муайыян дәўирдеги муайян дин яки диний ағым туўрысында пикир жүритди.

Макс Вебердин пәндеги ең үлкен хызметлеринен бири, оның христиан дининдеги протестантлық мазхабының экономика раўажланыўына өткизген тәсирин кашф етиўде болды. Оның теориясына көре, байлықты, байлық арттырыўда умтылыўды онша хош көрмейтуғын христиан дини мазхаблери экономика раўажланыўы муайян дәрежеде тосықлық қылған. Байлықты қудайдың бергени, оған умтылыўды есе бенделердин бурышы деп талқын қылатуғын протестантлық экономика раўажына хәм капиталистлик мүнәсебетлердин раўажланыўына күшли түртки берди. Вебер талқынында протестантлық капитализм пайда болыўындағы тийкарғы себеплерден бири еди.

Вебер издашлары оның пәндеги хызметлерин көклерге көтерип мақтады. Оның хызметлерин эътироф етиў менен бирге, соны хәм таъкидлаш лазым, ол экономика раўажланыўына тек ғана бир диний мазхаб-протестантлықтың өткизген тәсирин кең эксперимент қылды.

Динлерин анализ қылар екен, М.Вебер олар санаат капитализми раўажланыўына ғаў болмақта, деген жуўмаққа келди. Финанслық мүнәсебетлерге шеклеўлер қойыў, социаль хаятға пассив мүнәсебетти тарғиб қылыў арқалы бул динлер, Вебер пикиринше, социаль раўажланыўға тосқынлық қылады. Оның талқынанда христиан дини, әсиресе протестантлық мазхабы хаяттағы әдалатсызлықты пассив гүзетип отырмай, оны жоқ қылыў ушын фаол гүреске шақырыў арқалы социаль раўажланыўға үлкен түртки береді.

Ислам дининдеги ағымлар, мазхаблар, жөнелислер түрлише болып, олардың барлығы хәм тек ғана өзлери мансуб болған мазхаб яки жөнелис хақыйқый ислам дини екени, басқалар есе жолдан адасқанлар, деп даўа қылысады. Басқа динлерде болғаны киби исламда хам әкидапараст (фундаменталистлик) хәм мўътадил ағымлар ортасында гүрес барған. Ақидапараст ағымлардың ўәкиллери динди биринши пайда болыў дәўириндеги халатқа қайтармақшы болады. Хаслында болса бул идеялар пайда болған дүзимнен наразылық аламаты болып, социаль раўажланыў жөнеилисин арқаға бурыў ушын урыныў ипадасыдыр.

Орайлық Азияда ақидапарастлардың кескин хуружларинан бири XX әсир басларында жүз берди. Хижоздан кирип келген ақидапараст ағымлар Орайлық Азияда социаль теңликти келтирип шығарды. Бидъатге қарсы гүрес никабында олар социаль хаятта жүз Берген барлық жаңалықларды жоқ қылыў ушын гүрес басладылар.

Ақидапарастлардың социаль раўажланыўын артқа қайтарыў ушын қылған хәрекетлерине қарсы раўажпарўар мәрипатшылар хәрекеті пайда болды. Тарийхда

жадидшилик атын алған бул хәрекет намояндалары халықты илим- мәрифат қылыў, диний эътиқодда мутаасибликден муътадиллик таман жүз тутыў идеялары менен шықды.

Мәрифатшылық хәрекетин пайда еткен тийкарғы себеплерден бири диний фикх илимин талқын қылыўда усылы қадимия хәм усылы жадидия ортасынағы мунозара хәм гүреслер арасында еди. Бул орында сонны айтыў керек, XIX әсир ақыры хәм XX әсир басларында диний ақидапараст атамасы муомалада дийерли болмаған. Оның орнында «қәдимшилер» атамасы кең қолланылған. Қадимшилер дин «әсил» ҳалына қайтарыў, жаңалықлардан ҳимоя қылыў ушын хәрекет қылған. Усылы жадидия тәрәпдарлары, яғный мәрифатшылары шеклерди белгилеўде жәмийетте жүз Берген хәм берип атырған өзгерислерди есапқа алыў, жаңалықларды коллаў тәрәпдарлары еди. Бул еки жөнелис ортасындағы тартысыўлар әўел муназара хәм бахс, кейинирек есе тоқнасыў хәм қан төгислер коринисинде жүз берди. Соны бөлек-бөлек түсиндириў لازم, мәрифатшылар тартысыўлары тек ғана мунозара хәм бахс жолы менен шешиўге умтылған. Ақидапараст қәдимшилер есе ашық мунозарада мәрифатшыларды жеңиўге көзлери жетпегеннен соң, күш ислетиў хәм қан төгиў жолына өткен. Бул усыл яғный нәзерий хәм мәнәўий мәселелер бойынша мунозараларды күш ислетиў жолы менен ҳал қылыўға урыныўы диний ақидапарастлыққа тән болған экстремистлик усылдыр. Мәнәўий хәм мафкуравий мәселелерди мунозара жолы менен емес, күш ислетиў арқалы ҳал қылыўға урыныўы әкидапарастлардың күшлилигинен емес, әззилигинен гүўақлық береди. Сондай-ақ олар машқаланы мәдений мунозара жолы менен шешиўге разы болса, жеңилип қалыўға ақыллары жетер еди. Кўхна тарийхта бирдей сондай болып келген. Ақидапарастлар нәзерий хәм мафкуравий бахслерди хәр дайым хунрезликке айландырыўға урынған.

Мәрифатшылық хәрекетин қәдимшилик яғный диний ақидапарастлықтың жаҳолат жолы, миллет ушын қәтерли жол екенин халыққа түсиндириў мақсетинде майданға шықты. Сол мақсет жолында олар мәрифат хәм мафкура тараўында хәм нәзерий, хәм әмелий ис алып барды. Қадимшилер, яғный диний ақидапарастлар хәм тыныш турмады. Әўелине олар мәрифатшыларды нәзерий таманнан жеңбекши болды. Бирақ мәрифатлы зыялылардан ибарат хәрекетти бул тараўда жеңе алмаслықларына олардың көзлери жетти. Дүньяда көп марте тәкирарланған хәдийсе, ақидапарастликтин диний, нәзерий тартысыўларынан жеңилиўи хәм зорабаңлыққа өтиўи Түркистанда хәм қайтарылды. Ақидапарастлар енди қарсы террор жолына өтди.

Октябрь төңкерилиси арафасы хәм оннан кейинги дәслепки жыллар ақидапарастлардың мәрифатшыларға қарсы хунрезликлери ең хәўиж минген дәўир еди. 1918 жыл февралда ақидапараст Бухара қазысы мәрифатшыларды кәпир деп дағаза қылды хәм оларды көрген жой өлтириў туўрысында фатво шығарды. Бул орында

мәрифатшылар хеш қашан ислам динине айнықса ханафийлик мазхабына қарсы ис алып бармағанларын еслеу لازم. Олар диндар адамлар еди. Олардың Түркстандағы жетекшиси Махмудхожа Бехбудий Самарқанд муфтийси еди. Олар өзлери жасаған дәуір халифлик дәуіри көзқарасынан емес, ХХ әсир иптидайы көзқарасынан реал қарар еди. Тап сол нәрсе олардың Бухара қазысы хәм басқа ақидапараст уламалар таманынан капир, деп дағаза қылыныуына себеп болды.

Қазының фатвосина көре, «Кимде –ким жағалы көйлегинде түйме қадалған болса, костюм кийген кисилер хәм, кимде-ким сақалы қысқа болып, мурты узын болса хәм, Ким егер өз баласын жаңа усыл мектебине Берген болса, кимде-ким газета оқыса, яки газета оқыйтуғынлар менен барды-келди қылса, рус тилин аз-маз билетуғынлар хәм капирлердир». Мине сол санап өтилген белгилер тийкарында адамларды тутып алып келтеклеу, өлтириу басланды. Сол олатәсирден пайдаланып, көпшилик қадимши ақидапарастлар өз мухолифлерин, яғный жаңалыққа умтылған, егер ханафий мазхаб дөгерегинен шетге шықпаған жүдә көп мусылманларды хәм жоқ қылып жиберди. Топалаңлардан ғәрезли мақсетлери жолында пайдаланып қалмақшы болғанлар өз душпанлары яки өзине жақпаған адамларды хәм өлтирип жиберип атырғанын билген әмир, 1918 жыл 5 мартда пәрман шығарды. Оған көре, жадидликке гүман қылынғанлар Аркқа алып келиуи керек еди.

Бир неше күн ишинде Арк махбусларға толып кетди. Қәдимги әқидапарастлар таманына өлимге махкум етилгенлер сол дәрежеде көп еди, жалладтың қолы қолына тиймес еди. Хәр қанша тез хәм шакқан ислемесин, ол өз ұазыйпасын тола бежеріуіге, яғный махкумлардың басын денесинен жоқ қылыуға үлгермес еди. Соның ушын ол мине сол күнлерде өзине шәкиртлер алған еди. Хәуәскер жалладлар хәм бир неше мың кисини дарға асыуда устазларына көмек берген.

Бухарадағы хунрезликке уқсас хәдийселер бул көлемде болмаса –да басқа хаклықларда хәм усы жердеги қәдимги ақидапарастлар тәсиринде сәдир етилген еди.

Мәрифетшилердің жетекшилери Жан сақлау ушын әмирликтен тысқарыға шығып кетиуіге мәжбүр болды. Қалғанлары есе әқидапарастлар таманынан сойып тасланды яки дарға асылдылар. Сойылғанлар арасында Түркстан дәдидлериниң жетекшиси Махмудхожа Бехбудий хәм бар еди. Динди байрақ қылып хунрезликлер қылған қәдимши әқидапарастлар Бехбудийге өлим алдынан еки ракаат намаз оқыуға хәм рухсат бермеди. Сол хәдийсениң өзи хәм олардың хақыйқый башарасын көрсетти.

Әмирликтен анша узақта –Ташкентте жасаған Абдулла Авлоний хәм қадимшилер таманынан өлимге хуким қылынады. Бундай хукмге себеп есе ол басып шығарған «Турон»! газетасында басылған миллетти, халқын ояныуға, рауажланыуға

ундаўшы мақалалар еди. Тек ғана матбуот арқалы тавба-тазарру қылыў Авлонийди өлимнен сақлап қалды. Бул тавба Авлоний этикодидан ўаз кешгени себепли емес, тактик мақсетлерде қылынған еди. Бундай мысалларды мәрифатшылар ҳаятынан көплек келтириў мүмкин. Ақыр-ақыбет диний ақидапарастлар жадидлер ҳәрекетине үлкен зәрер жеткизедилер.

Диний ақидапарастлар қырғынынан аман қалған мәрифатшылар коммунитлик ақидапарастлар қырғынына душар болды. 20-30 –жылларда коммунистлик дүзим жәдидлердиң қадимшилер қырғынынан тири қалғанлары қырып питирди. Сондай қылып, жәдидлер еки ақидапараст террористлик күшлер диний ақидапарастлар ҳәм коммунистлик ақидапарастлар таманынан таъқиб ҳәм қырғын қылынды. Солай олар тарғиб қылған мәрифат ҳәм истиклал мафкураси халифалықты тиклемекши болған диний ақидапарастлардың ҳәм, қалтаны созып, өзини үзип барлығын тең қылмақшы болған коммунистлик ақидапарастлардың ҳәм мафкурасына туўры келмек еди.

XX әсир басларында Орайлық Азияда жүдә көп хунрезликлерге себеп болған диний ақидапарастлық әсир соңында ҳәм социаль теңликти келтирип шығарыўға урынды. Шўралар дүзиминиң ақырғы жылларында ҳәкимияттың босасқан ҳәм кисилер аңында мафкуравий бослық пайда болғанынан пайдаланып, ақидапарастлар өзлериниң лаўазымларын беккемлеп алыўға ҳәрекет қылды. Олардың бул ҳәрекети Өзбекстан ғәрезсизликти қолға кириткен дәслепки жылларда ҳәм даўам етди. Өзлериниң жетерли күшке ийе, деп есаплаған ақидапарастлар Өзбекстандағы Конституциялық дүзимди зорлық жолы менен аўдарыўға урынды. 1999 жыл 16 февралда Ташкенте болып өткен партлаўлар, буннан алдынырақ Ферғана областында ҳәм басқа базы областларда болып өткен сәлбий ҳәдийселер соннан гүўақлық береді. Бирақ әсир басында мәрифатшылар күшлерге қатты зәрбе Берген ақидапарастлар әсир соңында өз қылмыслары себепли халықтың қәхәр- ғәзебине ушырады. Мине сол ҳәдисейсе ҳәм диний ағымлар радикалласып ақидапарастлыкка айлана барғаны сәри социаль раўажланыўға тосық болыўы ҳәм ҳәкисинше, муътадид ағымлар социаль барқарарлыкқа берекетли ижобий тәсир көрсетиўи мүмкиншилигин тастыйықлайды.

XX әсир орталарында социология пәнинде «пуқаралық динлери» түсиниги пайда болды. Бул түсиник иләхий күшлер ҳәм ҳәдийселерге емес, социаль турмыстағы нәрсе- ҳәдийселерге сыйыныўды аңлатады. Мәселен, Уллы Британия, АҚШ киби мәмлекетлерде байрақ, мажхияға шексиз хұрметти, тахтға отырыў ҳәм инаугурация мәресимлерин бул түсиник тәрәпдарлары диний мәресимлер менен теңлестиредилер. Собық Совет Иттифоқида Маркс, Энгельс, Ленин шахслары әмелде иләхийластырылған еди. Олар шәнине, айнықса Ленин шәнине бир танқидий гәп айтыў мән қылынған, олардың ислери

хэм гәплерин тек ғана мадх етиўге ижазат берилген еди. Бул хәдийселер ХХ әсир екинши ярымында диний социология жөнелислеринде пуқаралық динлери, деп аталды.

Солай етип дин социологиясы социаль пикирде дин атамасы менен байланыслы болған барлық ссоциаль процесслер хэм социаль кулықты үйренеди. Ғәрезсиз Өзбекстанда динге миллий қәдрият сыпатында қаралыўы халық аңында сол хәдийсеге нисбатан туўры қалыс мүнәсебеттиң көринислери заип болды. Бул барадағы жаслар хэм пикир тәрбиясының тийкаргы жөнелиси хэм Ислам динине тән болған инсанпарўарлық тамойилларын аңға сиңидирип барыўды тақозо етеди.

Тема бойынша таяныщ түсиниклер: олабий дин, усылы қадимия, усылы жаидия, әкидапарастлик, пуқаралық динлери, Ислам мәнәўияты.

4-§. Мәденият социологиясы

Саўаллар:

1. «Мәденият» түсиниги хэм оның мазмуны. Моддий-мәнәўий мәденият
2. Мәденият көриниси хэм оның хәр-қыйлылығы.

«Мәденият» (арабша «мәденият»)- мәдийналық, қалалық, тәлим-тәрбия көргенлик)-икислердиң тәбияты, барлықты өзлестириў хэм өзгертириў процессинде жаратқан моддий, мәнәўий байлықлар хэмде бул байлықларды қайта тиклеў хэм буняд етиў жоллары хэм усыллары мажмуи. «Мәденият» сөзи мусылманлардың әзиз тутатуғын жайы- Мадина қаласы атынан келип шыққан, сондай-ақ биринши мусылманлар тәлим-тәрбияны асосан Мадинада алған. Мәденият моддий хэм мәнәўий ислеп шығарыў, социаль хэм өз-ара мүнәсебетлер, сиясат, шаңарақ, ақлақ, кулық, хуқық, тәлим, тәрбия, ижад, бирге раўажланады, жәмийеттиң раўажланыў дәрежесин акс еттиреди.

Мәденият түсиниги кең хэм тар мағаналарда ислетиледи. Кең мағанада-мәденият түсиниги инсанияттың бүгин тарийхый раўажланыў процессинде жаратқан барлық моддий хэм мәнәўий байлықлардың жыйындысын акс еттиреди. Тар мағанада мәденият атамасы- түсиниги жәмийеттиң мәнәўий- эстетик турмысы дәрежесин ипадалаў ушын қолланылады.

Мәденият атамасы кең мағанада қолланылып, жәмийеттиң ислеп шығарыў, социаль хэм мәнәўий ҳаятында қолға кириткен утыслар мажмуи, бир социаль группа яки халықтың мәлим дәўири қолға кириткен сондай утыслары дәрежесин, оқымыслылық,

тәлім-тәрбия көргенлик, зыялылық хәм мәрифатлилик хәмде турмыстың мәрифатлы киси иктияжларына масс келетуғын шәртлери жыйындысын билдиреди. БМТ Бас Ассамблеясының қарарына көре 2000 жыл «Халықара жәхән мәденияты жылы» деп дағаза қылынғанлығы бежиз емес.

Социологияда «мәденият» түсиниги математикадағы «санлар», физикадағы «Гравитация», химиядағы «модда» түсиниклери киби муҳим әҳмийетке ийе. Мәденият инсанлардың ис нәтийжелериниң мажмуи уларак өзінде еки ҳалатты, яғный мәдений статиканы (мәденияттың нисбатан турғын көринислери) хәм мәдений динамика, яғный мәденияттың өзгериўшен жиҳатини мужассамластырады.

Мәденият социологиясы –«түсиниўшен» («изоҳлаўшы» социология дөгерегинде 70- жылларда Германия хәм Францияда пайда болып келген ағым. Мәденият социологиясы социаль ҳаяттың мураккаб көринислери –ақылый хәм мәнәўий ҳаятын, яғный санаатты, дин тараўын, пәнди хәм т.б. анализ етиўге қәбилетсиз болған позитивистлик социологияның нәзерий- методологик шегараланғанына ҳәкисинше тәсир сыпатында пайда болған.

Мәденият-инсанның иси, оның ақыбетинде жаратылған моддий хәм мәнәўий қәдириятлар болып, шахсты көринислендириў хәм камалатында керекли омил болған социаль ҳәдийседир.

Илимий әдебиятларда мәдениятты материаллық хәм мәнәўий мәдениятқа бөлиў расм болған. Мәдениятты материаллық хәм мәнәўий мәдениятқа болиў инсан исиниң еки тийкарғы тараўы материаллық хәм мәнәўий ислеп шығарыў менен туўрыдан-туўры байланыслылық. Моддий мәденият моддий ислеп- шығарыў менен байланыслы социаль истиң барлық тараўлары хәм нәтийжелерин өз ишине алады. Моддий мәденияттың белгили элементлери ислеп шығарыў, транспорт, байланыс қураллары. Материаллық мәденият дүзимине үй-жай, кийим –бас, үй-рузғар буйымлары, иستهьмол қураллары деп аталатуғын нәрселер хәм киреди.

Мәнәўий мәденият мәнәўий ислеп шығарыў, социаль аң көринислерин жаратыў менен байланыслы болған истиң барлық тараўларын қамрап алады. Мәнәўий мәденият пайда болыўының түрли коринислери хәр қыйлы тасаввурлар хәм идеялар, теориялар, тәғлийматлар, илимий билимлер, санаат шығармалары ақлақый хәм ҳуқықый нормалар, философик, сиясий қараслар, мифология, дин хәм т.б. әне сондай ис нәтийжесидир.

Моддий хәм мәнәўий мәденият бир-бири менен тығыз байланыслы. Бириншиден, хәр екиўи хәм мәденияттын тығыз, өзине тән қысымлары екенлигин умытпаслығы керек, екиншиден, инсан исиниң маҳсулы болған көпғана нәрселер хәм ақылый, мәнәўий, мәнәўий хәм физикалық мийнеттиң нәтийжеси сыпатында пайда болады.

Мәдениеттің көриністері хәм раўажланыўы: 1) өзнен алдыңғы әўладлар жаратқан қәдирияттын өзлестириўден басланады; 2) ол жаңа қәдириятлар жаратыў жолында таяныў ўазыйпасын өтейди. Әне со леки процесс-ескилик пенен жаңалық ортасындағы объектив зәрүрий байланыс ворислик деп аталады. Бирақ бунда раўажланыўға хызмет қылатуғын прогрессив ворисликти оған тосық болатуғын реакцион ворисликтен парықлаў лазым болады. Мәдениетге ижобий (позитив) хәм салбий (негатив) тәсир етиўши ворислик хәм мәўжид.

Мәдениетда дәстүрлер омилиниң роли үлкен. Мәдений дәстүрлер менен кисилердиң тәжирийбеси топланып, әўладтан -әўладқа өтип барады. Мәдений дәстүрлер дегенде тек ғана мәресим хәм үрф-әдетлеринғана түсинбеслик керек. Мәдений дәстүрлер айны ўақытта әўладтан-әўладқа өтип баратуғын тарихан қарар тапқан хәм социаль анның таркибий қысымына айланған идеялар хәм билимлер, қәдириятлар, қараслар хәм тасаввурлар, кулық хәм дид нормалары хәм т.б. киби процесслерди хәм өз ишине алады.

мәдениет бевосита қәдириятлар менен байланыслы болып, оның түрлері төмендегилер:

1. Инсан жасап турған моддий муҳит пенен байланыслы болған қәдириятлар.
2. Дәстүрлер, үрп-әдетлер хәм мәресимлерде намоен болатуғын ақлақый қәдириятлар.
3. Инсанның әкыл-идраки хәм әмелий иси замининде көринисленген мийнет мәлекелери хәм көникпелери, билим хәм тәжирийбелери, қәбилияти хәм истеъдодларында намоен болатуғын қәдириятлар.
4. Адамлар ортасындағы жәмәәтшилиқ, ҳакарлық, қайрықоқлық, ҳамжихатлылыққа тийкарланған мүнәсебетлерде намоен болатуғын қәдириятлар.
5. Кисилердиң жасы, кәсиби, жынысы хәм ыркый қасийетлери менен байланыслы болған қәдириятлар.

Жоқарыда баян етилген қәдириятлар, өз нәўбетинде:

- 1) ұлыўмаинсаний қәдириятлар
- 2) минтақалық қәдириятлар
- 3) Миллий қәдириятлар
- 4) Диний қәдириятлар түрлерине бөлинеди

Мәдениет социологиясында социаль институтлар муҳим әҳмийетке ийе. Социаль институтлар дегенде кисилердиң социаль ислери ташкилленетуғын муассасалар хәм оларда халықтың муўапықластырылыўы түсиниледи. Сцоиаль 1) муўапықластырыўшы

(реляцион) институтлар (жыныс, жас, тәртіб, қасиет түрі, қабилеттерге оид мезонларын анықлап бериўши социаль институтлар).

- 2) Басқарыў (идара етиў) институтлары.
- 3) Бирлестириўши (интегратив, уйғынластырыўшы) институтлар.
- 4) Дәстүрлер менен байланыслы социаль қулықты муўапықластырыўшы институтлар (әдетлер, мәресимлер, қарындас урыўшылық мүнәсебетлеринен ибарат иси ташкиллесиўи)
- 5) Мәдений социаль институтлар (дин, санаат, әдебиятқа доир ислерин муўапықластырыўшы).

Мәдениет социологиясында адамлардың интеллектуал, ақлақый, эстетик фазилатлары, әмелий қызығыў хәмде әхтияж муҳим әхмийетке ийе.

«Мәдениет» хәм «цивилизация түсиниклери ортасындағы байланыслылық хәм боғлиқлик туўралы тоқталамыз.

«Цивилизация»-(лат. Пуқаралық, пуқаралыққа тән, мәмлекетке тән –деген мағаналарды билдиреди) Бул түсиникти шотланд тарийхшысы хәм философи А.Фергюссон (1723-1816) жәхән тарийхый процессиниң мәлим бир басқышын ипадалаў ушын ислетилген болса, француз мәрифатпарўәрлары әкыл-парасат хәм әдалатқа тийкарланған жәмийет, деген мағананы ислеткен еди. Хәр қандай цивилизация:

- 1) муайян социаль ислеп шығарыўдың илғар технологиясына,
- 2) тәкирарланбас мәдениаты, қәдирияты, философик қараслары, әдеп-ақлақ нормаларына,
- 3) өз хаятый тамойилларына ийе болады.

Демек, цивилизация-жәмийет раўажындағы басқыш, болып социаль хәм мәнаўий раўажланыў дәрежеси сыпатында мәдениет түсиниги менен бевосита байланыслыдир.

мәдениет сцоиологиясы өз предметин айдынластырыўда мәдений статика (мувазанат) хәмде мәдений динамика (раўажланыў) ибараларын қоллайды.

Мәдений статика (мувозанат) элементлерине моддий мәдениет хәм намоддий (мәнәўий) мәдениет киреди.

Мәдениет комплекси (мажмуи)-мәдений объектлер хәм хислатлардың жыйындысы болып, оған:

- мәдений реаллық
- мәдений мийрас
- мәдений мийрастың әхмийети
- оның объектив баҳасы
- мәдений университетлер

-турмыс тәрзи түсиниклери киреди.

Бундай тысқары, мәдений социологияда мәдений яки социаль нормалар категориясы хәм болып, оған адамлардағы көникпелер, дид, қылық, қәдириятлар, диний эътикодлар, әдетлер, дәстүрлер, билим хәм илим, рәим-русыймлер, жәмийет ағзаларының ақлақ кодекси хәм басқалар киреди.

Мәденият көринислери.

Тийкарынан үш түрли мәденият көриниси парықланады:

1. Элитар мәденият
2. Халық мәдениаты
3. Оммавий мәденият
4. Элитар мәденият-(французша- «ең сара» сөзинен алынған)-хәр қандай

социаль дүзилмениң басқарыў, мәденият, пәнди раўажландырыў функцияларын әмелге асырыўшы жоқары, имтиязлы қатламыдыр. Элита ҳаққындағы теориялар дәслеппен Платон, Ницше қарасларында баян қылынған болып дизимли көриниске XX әсир басларында В.Перетто, Г.Моска, Михельслер таманынан келтирилген. Хәзирги Батыс социологиясы элита түрли қыйлы талқын етиледі. Бунда элита ҳәкимиятқа жөнелген, сиясий жихатдан ең фаол адамлар (Моска), жәмийетте ең көп аброй, мақом, байлыққа ийе болған, оммаға қарағанда ақылый хәм ақлақий үстинликке ийе адамлар (Х.Ортега- и- Гассет), жәмийеттиң најжодий көпшилигинен парық қылыўшы қысымы (Тоинби), ең малакали қанийгелер, менеджерлер хәм басқарыў дизиминдеги жоқары хызметшилер (технологик детерменизм) дир, деп изоҳланады. Хәзирги заман социологиясының ири алымлары Миллс, Рисмен, Белл шығармаларында элита теориясы жәнede рәаяжландырылмақта.

Киборлар (жоқары таипа аҳоли) мәдениаты болса жәмийеттиң имтиязлы табақалары ушын көринис табады. «Санаат санаат ушын» қағыйдасына тийкарланған мәдениятта нафис санаат, мумтоз, музыка, тек ғана киборларғана мутуала қылатуғын бәдий әдебият намуналары нәзерде тутылады. Әдетте киборлар мәдениаты намуналары әпиўайы идроки ушын қурамалы болып, оларды көбирек интеллектуал- эстетик мақомға ийе болған, жоқары дид ўәкиллери ушын жаратылады.

2. Халық мәдениаты-махсус таярланыўы болмаған шахслар таманынан пайда болған мәденият. Халық ижодының муаллифлары әдетте намәлимдир. Солардан, әпсаналар, ертеклер, дәстанлар («Гөрүғлы», «Алпамыс» хәм т.б.) солар жумласидан болып, олар жекке (мәселен, бахшилар), группалық (қосық яки ойын айтыўшы) яки оммавий (мәселен, сейиллер, халық байрамлары) көринисине ийе болыўы мүмкин.

3. Оммавий мәденият- XX әсир орталарында оммавий мулоқат ҳәм информация қуралларының жәмийет ҳаятына шуқыр кирип барыўы ҳәм барлық социаль группалар ушын жетерли болыўы нәтийжесинде көринис тапқан ҳәм мәнисинен барлық жастағы халық ушын түсинерли болған мәденият намуналары (оммавий эстрада музыкасы, цирк ҳәм т.б.). Оммавий мәденият әдетте киборлар яки халық мәдениятына нисбатан кемирек бадий кадрге ийе ҳәм ол омма таманынан өзлестирилиўине мөлшерлеп жаратылған. Бул асосан индустриал жәмийетлерге тийислидир. Оммавий мәденият барлық адамларға қаратылған болып, муттасил рәўиште күнделик ҳаят ушын ислеп шығарылады ҳәм оммавий информация қураллары исинде жарқын намоен болады.

Тема бойынша таяныш түсиниклер: мәденият, мәдений статика, мәдений динамика, ворислик, цивилизация, мәдениятлар түрлери.

5-§. Ақлақ социологиясы

Сәяаллар:

1. Ақлақ түсиниги.
2. Ақлақтың Мовароуннахр алымлары шығармаларында таллау етилиуі.
3. Улыўмажәхән ақлақты жаратыў жолындағы изленислер.

Ақлақ социаль аң көриниси сыпатында муайян халық, елат яки уюспаньң әсирлер даўамында көриниси кулық-атвар, қатты-хәрекетлер, қыс-туйғыў хәм кисилер ортасындағы өз-ара реал мүнәсебетлери дизимин ипада етеди. Ақлақ муайян халықтың этирап орталыққа, кисилерге хәм өз-өзине болған мүнәсебетлери сыпатында, бир таманнан мәхәллий- миллий қәсийетке ийе болса, екінши таманнан миллеттиң улыўмажәмийет талапларына уйғын муўапықлығын тәмийинлеўши улыўмаинсаний қәсийетке хәм ийедур.

Ақлақ хәм социаль мүнәсебетлер ушын мустарак манбалардан бири, тәбийийки тил есапланып, ол социаль информацияны сақлаўшы, ипада лаўшы хәм жеткизиўши керекли қурал болып, кисилер қатты-хәрекетлери, пейил- атварларын (ақлақый тәсир- тазийқ, исентириў, түсиндириў, рағбатлантирыў, жазалаў хәм т.б.) басқарыў омилидир. Тил мулоқат гилти социаль мүнәсебетлерге тарийхый -тәбийий махсулидир.

Ақлақ хәм жәмәәтшилиқ пикири хәдийселердиң байланыслығына инсаният раўажланыўының биринши басқышы хәм оннан кейинги дәўирлеринде намоен бола баслаған болып, ол қабила хәм елатлар маиший хәм социаль аңында өз тәсирин өткизе баслаған.

Маиший ҳаят дөгерегинде ақлақ тийкарынан томендеги жөнелислерде белгили болған: а) мүнәсебетлер, б) ис ақлақый сыпатлар инсанның қатты-хәрекетлеринде намоен болып, оның психологик, экономика хәм социаль келип шығыўы, хәзирги лаўазымы хәм ақлақый қарасларына ишара хәм гүўақлық берип турған. Ақлақый сыпатлар яки қатты-хәрекетлер биринши кисилик тарийхы, яғный инсанияттың заминге дәслепки қәдемлер қойылыўынан, көринис басқышына кирген хәм сол боисдан хәр бир халық, елатларда ол өзине тән хәм бийтәкирардыр. Сондай-ақ, миллет хәм елатлар социаль аңның муайян халаты есапланмыш жәмәәтшилиқ пикирине хәм өзиниң көринис мәнбаларының салмағы, реал күшке айланыў сурьати, уйысқақлық дәрежеси, хиссий- эмоционал потенциалы хәмде мантикий-иентелектуал тийкарларына көре миллий, ықлымый, мәхәллий хәмде регионал өзине тәнликлерге ийедир.

Ақлақ әсирлер даўамында адамларды жәмәәтге, уйысыўға басқалар манфаатини шахсий манфаатлардан жоқары қойып, жандасыўға шақырып келген. Бул ҳаққында уллы

данышпанлар ибиратлы пикир- қараслары илгери сурилген. Хә Баһауаддин Нақшбандий айтар едилер: «Хәр Ким өзгелерди қалесе, өзін қалейди, Ким өзін қалепти, билсинки, өзін қалемепди».

Шығыс ақлақ қағыйдалары нафақат шахсты уйысыўға шақырады, бәлким уйысқан ҳалда хәм кисиниң шахс сыпатындағы бир бүгинлиги барқарар турмағы, жәмәәтлик интеграция дөгерегнде хәм руўхый ботиний яхлитлик сақламағы зәрүрлиги, улыўма бир пүтинлик көплеп сержила хәм ғәрезсиз яхлитликлер жыймасынан ибаратлылығын жарқын ипадалайды. Жәмәәтде шах сбир пүтинлиги жемирилмейди, улыўмаластырыўлар негизине қурбан етилмейди, бәлким мантикий муўапықлық мезоны дөгерегинде уйғын бирлесиў процессии тәбийий рәўиште әмелге асырылады. Айны шақта сонны итибарда сақлаў керек, хәр қандай уйғынласыў, шегарасыз болмаслығы, хәр бир хәрекетде мезон ҳисси хәм акылый хушырлық болыўы халқымыз пейил-әтварына тән дәстүрий белгидир.

Жәмәәтде өзликти аңлаў, егер онда гегемонлық ҳуқықын талап етпеслик, мақсетке умтылыўда кемтар хәм кемсуқымлық, даҳоларымыз илгери сүрген муқаддес шиорларинан еди. Хәзирет Баһауиддин Нақшбандий уқтырған «Хилват дар әнжуман (әнжуманда хилват яхуд жәмәәтде өзликте қалыў), сапар дар ўатан (ўатанда сапар, яхуд өз үлкенде мутлақ емеслигин, бул фано заманда мийманлығыңды бирдей ҳис етиўиң) хәм зоҳирда халық пенен, аммо ботинде ҳақ пенен болыў» хусусидағы үгитлерди пикиримиздиң испатыдыр.

Мовароуннахр халықлары ақлақ дизими жәмәәтшилик пикириниң салмағын, оның ҳақ хәм ислам қағыйдаларына нешақлы муўапық келиўине байланыслы екенлигин бөлек-бөлек қайд етеди. Сол жәмәәт ағзаларының туўры хәм ҳалаллығы гүўнә ислерден қаншалық өзлерин фориғ тута билиўлери менен хәм өлшениўине итибар қаратады. Сол шағда жәмәәт ағзалары гүнә жолына киргүдек болсалар, оларды тәрбиялаш иссинен мойын таўламаслық зәрүрлиги хәм уқтырылады. «Бул таипа аҳлидан хәр Ким бир гүнә қылса, оған шара-тадбир бар, бирақ оннан жүз үйириў раво емес».

Хәзирет Баһауиддин Нақшбандий айны шағда ақлақтың уллы қудрети хәм салоҳияты, оның шексиз имканиятларына жоқары баһа береді. Халықты айыплаў натуўры хәм бекуда ис екенлигин уқтырады. Егерде, ел-улыс туўры ақлақ изинен хәм хәтте ҳақ жолынан адасқан ҳалда хәм оған түсиниў көзи менен қарамақ лазымлығы, халықты бевосита емес, билвосита усылларда тәрбияламақ жоизлығын тайынлайды.

Уллы хәзирет және бир орында «Ширк (динге риоя етпеслик) улыўма, яғный әпиўайы халықдан кеширимлидир, егер хусус (тән бенделерден) кеширимли емес», деп хәр бир қатты хәрекет ушын шахсый масъулият ҳиссиның асырылыўына даъват етеди.

Бирақ, инсан бир өмир көринис табады, тәрбияланып барады. Ҳаслында инсан өз хаятын бүгин өмир даўамында макуллырақ тәртиплерге түсириў, жәмийет талапларына муўапықырақ жөнелислерге салыў тәшўишлери менен жасап өтеди. Сол боисдан хәм жәмәәтшилик пикири жәмийет ақлақый гүреслери, талап хәм жорықларына хәр жиҳатдан байланыслы болып келеди.

Жәмийет жәмәәтшилик пикири арқалы шахс зиммасига социль дүзим, көринис тапқан ақлақый қараслар, дәстүрий хәм үрп-әдетлер мантиғынан келип шығыўшы көпғана талаплар сайы-хәрекетлер, ис жүритиў, турмыс тутыста қатар мәжбүриятларды есапқа алыў маъсулиятын хәм жүклейди. Ақлақый қараслардың жәмәәтшилик пикирин ҳасыл етиў имканиятлары қаншалық үлкен болса, оның оммаға тәсири дөгереги соншалық терең хәм тәсиршең болады. Сол боисдан хәм хәр бир ақлақый талап хәм қағыйдалар жәмийет таманынан тола макулланған хәм өзлестирилген болыўы зәрүрдир. Шахстың жәмийет хаятына болған иштироки қаншалық жоқары болса, оның ақлақ дизиминде социаль масъулияты хәм ўазыйпалары салмағы хәм соншалық үлкен болады. Шахстың социалласыў процессии болса мийнет, ис пенен тепе-тең байланыслы.

Инсанияттын аңлы иси басланған биринши дәўирлерде инсанның сыртқы дүнья менен байланыслығын анағурлым биринши мафкуравий жөнелис- тотемизм, яғный иптидайы жәмәәт кисисиниң өз келип шығыўын түрли қыйлы хайўан-қусларға алып барып тақаў көз-қарасынан шуқыр тамыр атды. Бул қәсийет хәр қыйлы елатларда түрлише намоен болып, тийисли хайўанларда өз өтмишин көриў, сол хайўанлар менен байланыслы тасаввур, размлер, әдет хәмде ырымлар дизимин хәм жүзеге келтирди. Мысал орнында хиндлер сыйыр, қазақларда ушқыр от, тамырларында бүрkit, турон түрклері- өзбеклерде афсонавий Хумо кусы хәм басқаларды келтириў керек. Тотемизм халықларының сыртқы дүня менен байланыслылық тамырларын излеў хоҳиш- истеклери, тәбият пенен ўйғынласыў, оннан ҳимоя излеў, ҳамкор табыў умтылысларынан гүўақлық береді. Бул хусусда кеңирек мағлыўматлар махсус әдебиятларда этираплыша баян етиледі.

Тотемизм халықлар мәнәўиятының көринислеринде, тәбийийки, муҳим басқыш есапланып, ол биринши мафкуравий силсила сыпатында елатлардың этник жиҳатидан өз-өзин аңлаў қәбилияты хәмде этник тийкарлардағы жәмәәтшилик пикирин таркиб таптырыўда үлкен әҳмийетке касб етеди.

Бул дәўир мәнәўиятында ақлақый қағыйдалар гарчи қағазларда ипадаланбаған болса-да, урыў улыўма қарасларда печатланған аўызеки йўсинда ипадаланыўшы барлық ақлақый талаплар сөзсиз хәм кемшиликсиз бежерилип бараўы менен итибарлыдыр. Сол боисдан хәм урыў таркибида жисмонан өз-өзин сақлаў инстинкти хәм сайы-хәрекетлери

менен бир пайытта жәмәәт улыўма пикириниң мўътадил сақланып турыўы, түрли антогонистлик қарасларының хәўиж алып кетпеслиги алдын алыў ушын хәм муайян мафкуравий ис доимий тәризде алып барылған. Жәмәәт таркибиндеги кисилердиң және сондай ақлақый ииси басқа социаль ташкилий мийнет түрлеринен ажыралып турған хәм әҳмийет жиҳатинен төмен лаўазымларда болмаған.

Матриархат дүзиминиң патриархат дүзим менен алмасыўы жәмәәтшилик пикириндеги ақлақ моҳиятын хәм түптен өзгертирип жиберди. Истеъмол мүнәсебетлеринен ислеп шығарыў мүнәсебетлерине, тақсимотдаги әдалат хәм теңлик шәрт-шараятларынан ислеп шығарыў нәтийжесинде ерисилген неъматларды өзлестириўдеги теңсизлик ҳалатларына өтилиўи матриархат ҳүкимранлығы дәўирине тамомила шеек қойылды. Ақлақый қараслар манзарасы хәм түптен өзгерип, ата образы илахийлестириле басланды, атаға сыйыныў, атаға хызмет, иззет-икрам шегаралары кеңейди. Кўпқатынлық, куллар хәм шорылар асыраў, еркеклердиң рүзғар тәшўишлеринен узақласыўы, урыў таркибидаги еркек басшылығында алоҳида шаңарақлардың ажыралып шыға баслаўы, ердиң шаңарақтағы ҳүкимран лаўазымы хәм басқалар, солар жумласидандир. Тәбийийки, патриархат ақлақ қағыйдаларының жәмийет ҳаятында беккем орнасыўы ушын және мың жыллап ўақыт қурбан қылынды. Сол орында таъкидлаш жоизки, айырым халықлар, хусусан, өзбек халқы өз мәнәўияты мазмуныда матриархат хәм патриархат дәўирлери асоратларының ең жақсы дәстүрлерин сақлап қала билген. Әсиресе, миллетимиз мәнәўий әлеми замирида бир жола еки мәденият- ҳаяллар хәмде еркеклер мәденияты бөлек-бөлек әмел қылып келгени, олардың бир-бирине узвий байланыслықта болғаны ҳалда, айны шақта нисбатан ғәрезсиз сақланып хәм раўажланып келгенлиги пикиримиздиң дәлилидир. Ҳаяллар мәденияты еркеклердики менен бир қыйлы заман хәм мәкан дөгерегинде ҳәрекет қылғанлықларына қарамай ҳудудий (ишкери хәм тысқары ҳаўли) мазмуный (өзине тәнақлақый көз-қарастан), рамзий (үрп-әдет, ырым-сырымлар) жиҳатларға көре парықлы раўажланып келгенлер. Истиқомат хәм ис мәканы болған ишкери ҳаўли ҳаяллар мәнәўияты толақанлы намоен болатугын жой ўазыйпасын, сондай-ақ, социаль ихтияж хәм истеъмол талапларына муўапық мәдений ислеп шығарыў көринислерин хәм яққал ипадалап келген. Бул ҳаққында муайян камалат дәрежесинде екенлиги эътираф етилген өзбек ҳаяллар шеърляты, музыкасы, ҳаяллар характерине тән шынқобыз, дутар киби музыка әспаблары, кестешилик, гилемдозлық, сузана, зердозлық сыяқлы санаат түрлериниң ишкери ҳаўлиде ҳаялларымыз қоллары хәм қалбинен жаратылғанлығы пикиримиздиң гүўахыдыр. Сондай-ақ, перзент тәрбиясында ишкери ҳаўли киши жаслы балалардың ҳаятына ақлақан бенуқсан жеткизилиўинде, кәмил инсанлар болып жетисиўинде мустахам зәмин ўазыйпасын хәм өтегенидир. Сол себептен

хэм, өзбекхалқи яхлит, толақанлы мәнәўий мийрасының еки жөнелиси ҳаяллар хэм еркеклер мәденияты темасы бөлек хэм махсус анализ етилиўи мақсетке муўапықдир. Айны шақта өзбек ҳаяллары дүнъясында өзине тән ғәрезсиз ақлақ қағыйдалары тийисли үрп-әдетлер, дәстүрлер хэм мәресимлерде яқкол ипадаланып келмекте. Хәзиргеше көпғана шетки аўылларда әмел қылынып киятырған той хэм мерекелерде еркеклерден айрықша өткизилиўши рәң-бәрең үрп-мересимлер, ырым-сырымлар соған мысалдыр.

Соны бөлек қайд етиў лазымки, хәр қандай ақлақый қағыйда хэм талаплар жәмийет таманынан эътироф етилип, жәмәәтшилиқ пикиринде беккемленген халдағана өмири бақыйлық касб етеди. Сол боисдан хэм ақлақ жәмәәтшилиқ пикириниң тийкары хэм оған бевосита байланыслы социаль аң көринисидир.

Хәр қандай сиясий дизим биринши гезекте ақлақ тийкарларын өзгертириўге умтылады. Хәзирги күндеги социаль мүнәсебетлер мазмунына базар экономикасы унсурларының тезкар кирип келиўи ақлақый қараслар хэм бул қараслардың ипадасы болған жәмәәтшилиқ пикири мазмунында хэм үлкен өзгерислер болыўына алып келиўи шубхасыздыр.

Өзбекстан ҳүкимети базар экономикасына қәдем қойыўда әмелде расм болған «Шок усылы ехуд тотал базар» сиясатында ис тутпады. Данышпан Президентимиздиң ақылана раҳномалиги нәтийжесинде базар экономикасына таджирий өтип барыў сиясаты мәмлекетимизде биринши дафъа жүдә улуғбарлық пенен қолланылдыки, хәзирги пайытта бул тажирийбе махсус үйрениле баслады.

Бул процессте, әўеле дәстүрий ақлақ дизимине раҳна салынбаслығы, инсаний қәдриятлар кризиске жол қоймаслығына, шахс хэм жәмәәт манфаатлары ортасында көринис тапқан мувозанат меъери бузылмаслығына бөлек әҳмийет берилди. «Ақлақ,-деп таъкидлады Президент И.Каримов –бул әўеле инсап хэм әдалат туйғусы, ийман, ҳадаллық дегени. Қәдимги бабаларымыз кәмил инсан ҳақкында бүгин бир ақлақый талаплар мажмуини, заманавий тилде айтсақ, шарқана ақлақ Кодексини ислеп шыққанлар. Киси қәлбинде ҳарамнан ҳазар, нопәкликке, әдалатсызлыкка нисбатан мурасасиз исен болыўы керек. Сондай адамғана ләпизин сақлайды, биреўдиң ҳақына қыянат қылмайды, садақатлы болады, ўатаны, халқы ушын жанын пидә етиўге хэм өзин аямайды».

Бундай ҳаят тәрзин жәмийет ақлақы хэм жәмәәтшилиқ пикиринше басқарылып турады. Абу Наср Фарабий айтқанларындай «Мәмлекет аҳолысы хушхулққа ийе болмаған тағдирде ҳәкимиятқа әхтияж туўылады».

Жәмәәмшилиқ пикири жәмийет ақлақының ипадасы тәрзинде намоен болғаны себепли, ол ақлақтың өзи болып хэм түйиледи. Француз алымы Берж бул хусусда

қызығарлы мулохазаны ортаға таслайды: «Жәмәтшилик пикири ақлаққа жүдә уқсап кетеди, сондай-ақ хәр екеүйи хәм жәмәтти хуқим өткизип басқарады».

Жәмәтшилик пикириниң жәмәтти үлкен исеним менен басқарыуына тийкарғы себеп соннан ибарат, ол кисилер арасындағы ақлақый мүнәсебетлер дизимине бевосита хәм билсовита тәсир көрсетеди.

Ақлақый қараслар болса кисилердиң күнделик турмыс тәрзи арқалы олардың арзыў-ойлары, мақсетлерине ерисиў жолындағы гүрес хәм бақсларда туўылады хәм бул қатты-хәрекетлер мазмунының жәмәтшилик пикири таманынан баҳалана берийи процессинде көринеди.

Ақлақый түсиниклер кисилердиң эпиўайы-әдетий турмыс тәризинде, күнделик хаят процессинде таркиб таўып, оның әмелий исине бевосита тәсир көрсетеди.

Жәмәтшилик пикири социаль аңның муайян ҳалаты сыпатында кисилердиң этирап- орталыққа мүнәсебетине хәм әмелий ис процесслерине бевосита тәсир өткизеди. Сол боисдан хәм ақлақый ыызамлар ел наздидан айрықша ҳалатларда әмел қыла алмайды, ехуд жәмәтшилик пикири әсирлер бойында көринисленген ақлақый негизлерсиз ҳеш қандай тәсир-тазиққа ийе бола алмайды. Бирақ, инсан өтмиш қәтиреси мәнәўий мийрас хәм қәдириятларсыз, өз халқының ғалаба хәм мағбубиятларсыз тарийхый истикболдан хәм махрум болыўи шаҳ-шуҳбасиз. Сол боисдан хәм хәр қандай мусабид дүзим ең әўеле халықтың өтмиши хәм өтмиш пенен бевосита байланыслы болған ақлақый қараслар негизин қопарыўға умтылады.

Соңғы жылларда улыўма инсаний қәдириятлар хәм улыўма планетар ақлақ нормаларын ислеп шығыўға болған сай-хәрекетлер бир қанша қулаш жазды.

Улыўма инсаний ақлақ тамойиллары мазмунының жәмәтшилик көзқарасынан, оның жәмәтлик баҳасы тийкарларына қурылыўи лазымлығы бүгинги күнде, айнықса, долзарб мәселе сыпатында күн тәртибине ишығарылмақта. Қусусан, Америка алымы Арчи Бам жәхән фсилофияларының XV конференциясында (конгрессинде улыўма жәхән ақлақ қағыйдаларын ислеп шығыў зәрүрияти писип жетилгенлиги хәмде мазкур үлкен тәдбирдиң тарийхый процесслерде көринген хәм сынаўдан өткен инсаний мүнәсебетлер, гуманистлик тамоиллар тийкарындағана таркиб таптырыў лазымлығын бөлек уқтырды. Буның ушын болса планетамиздың барлық ағзалары ушын улыўма яғона ақлақ қағыйдларын дүзип берийиши қумита пайда етиў зәрүрлиги ортаға қойды.

Улыўма жәхән ақлақый тийкарларын жаратыў идеясы гарчи бүгинги күнде ҳеш кимде шубҳа оятпаса да, көп жыллар мобайныда белгили социаль умтылыўға бир жақлама жандасыў, жақсылық иллет, себептен қусур излеў тенденциясы хуқим сүрип келди.

Табийийки, халықара ақлақ қағыйдалары күш яки курал куралында ҳаятға жорий етилмейди. Улыўма инсаний тамойиллер негизине қурылыўшы бул ақлақый қағыйдалар тек ғана жәмәәтшилиқ пикири арқалығана басқарылады ҳәм назорат қылып барылады.

Жуўмақ сыпатында төмендегилерди бөлек қайд етип өтиўди зәрүр деп есаплаймыз:

1) ақлақ жәмәәтшилиқ пикириниң ояныў, көринис ҳәм әмел қылыўдың узвий манбаларидан саналған ҳалда халық ақлақы яхлитлигиниң жүзеге келиўинде жәмәәтшилиқ пикири ҳәм муҳим орын тутады, бул еки социаль ҳәдийсе ҳәмме ҳалатларда беккем байланыста турады, бир-бирин толтырып, байытып барады;

2) жәмәәтшилиқ пикири өзиниң көринис манбалариниң салмағы, кисилердиң уйысқақлық дәрежеси, аҳолының ҳиссий эмоционал потенциалы, мантикий-интеллектуал имканиятларына, сондай-ақ, миллий, ықлымый, мәхәллий ҳәм регионал шәрт-шараятларға байланыслыдыр;

3) ақлақ ҳәм жәмәәтшилиқ пикириниң өз-ара байланыслылық меъери жәмийеттиң социаль- экономика формациясына, жалпы раўажланыў ушын таңланған раўажланыў дәстүрине, мантикий жөнелислер өзине тәнлигине, халық мәнәўияты ҳәм миллий өзине тәнликлер омилларига байланыслыдыр;

4) Совет дүзими дәўиринде «әўел экономика, кейин сиясат» ақидасының әмел қылыўы, экономика, сиясат «әўел материя соң аң» деген моддиншылық шиорларының идеялық тәсир –тазийки астында көринисленгенлиги пухта есапқа алыў зәрүрдир. Мәнәўияттың бирлемшилиги, улыўма инсаний тамойиллар Өзбекстанда нафақат экономика, бәлким шуқыр мәнәўий бұхронлар батпағынан муаффақият пенен шығылмақта.

5) жәмәәтшилиқ пикири халық дәстүри ҳәм үрп-әдетлерине беккем таянады ҳәм олардың жәмийет ҳаятында әмел қылыўына имканият жаратады. Бирақ, дәстүрлер ақлақый қараслардың прогрессив жиҳатларын әўладдан әўладқа жеткизиўши керекли омили, халықтың өзине тән қыяпасын сақлап қалыў ҳәм ҳимоялаш мезонидир;

6) ақлақ категориясының муайян урыў, қәбила, ел-елат ҳәм халық миқеслеридан халықара миқесларға өсип өтиў, улыўмаинсаний тамойиллар негизиндеги улыўмаплнетар ақлақтың таркиб табыўында жәмәәтшилиқ пикири өзине тән көпир ўазыйпасын өтейди. Айны шақта жәмәәтшилиқ пикири ҳәм ақлақ жәмийетте улыўма мурса ҳәм мадораның турғун маромини тәмийинлеў жолында өз-ара мүнәсебетликте, таджирий такомил процесстеги муўапықлықда раўаж таба барады, бир-бирин толтырады, бир-бирине уйғун тәризде мукамаллашады.

Тема бойынша таяныш түсиниклер: ақлақ, тотемизм, ақлақый қараслар, мәнәўият хәм ақлақ.

Әдебиятлар:

1. Каримов И.А. Жамиятимиз мафкураси халқни-халқ, миллатни-миллат қылышга хызматқилсин.-Тафаккур.1998.№2.
2. Каримов И.А. Тарихий хотирасиз келажак йўқ.-Мулоқат. №5. 1998.
3. Каримов И.А. Донишманд халқимизнинг мустаҳкам иродасига ишонаман.- «Фидокор» газетаси. 2000 йил. 8 июню.
4. Каримов И.А. Маънавий юксалиш йўлида.-Т.: Ўзбекистон, 1998.
5. Каримов И.А. Ватан саждағоқ каби муқаддасдир.-Т.: Ўзбекистон, 1999 йил.
6. Каримов И.А. Оллоҳ қалбимизда, юрагимизда.-Т.Ўзбекистаон, 1999 йил.
7. Каримов И.А. Баркамол авлод орзуси.-Т.: «Шарқ», 1999
8. Каримов И.А. Озод ва обод Ватан, эркин ва фаровон ҳаёт-привард мақсадимиз.-Т.: «Ўзбекистон», 2000.
9. Каримов И.А. Баркамол авлод орзуси.-Т.: «Шарқ», 1999
10. Каримов И.А. Миллий истиқлол мафкураси.-Т.: «Ўзбекистон», 2000.
11. Каримов И.А. Ўзбекистон миллий истиқлол, иқтисод, сиёсат, мафкура. 1-том.- Т.:»Ўзбекистон», 1996.
12. Ўзбекистон Республикаси Конституцияси.-Т.: «Ўзбекистон», 1999.
13. Ўзбекистон Республикаси Қонунлари.-Т.: «Ўзбекистон», 1999.
14. Алиқориев Н.С. ва бошқалар. Умумий социология. Муаллифлар жамоаси.- Бишкек.: 1999.
15. Бекмуратов М. Социология асослари.-Т.: «Фан», 1994.
16. Бурганова Л.А. Институционализация социологии и США. Социс, М.Наука, №11, 1998.
17. Москвичев Л.Н. Воспроизводство научного потенциала социальных и гуманитарных дисциплин. Социс, М.Наука, №5, 1998.
18. Титов В.Н. Институциональный и идеологический аспекты функцинирования науки. Социс,- М.Наука, №8, 1999.
19. Жўраев Н. Тарих фалсафаси.-Т.: «Маънавият», 1999
20. Бегматов А. Социологияга кириш.-Андижон, 1995.
21. Юнусов К. Социология. Методик ўқув қўлланмаси.-Андижон, 1997.
22. Холбеков А., Идиров У. Социология. Луғат.-Т.: Ибн Сино, 1999.
23. Энциклопедик луғат. 1-том. -Т.: Ўзбек.Бош Энцикл.1988.

4 тема: Социаль дүзилмелер социологиясы

1-§. Социал стратификация социологиясы

Саўаллар:

1. Социаль страталар теориясы хэм оны үйрениў тарийхынан.
2. Социаль страталар концепциясының илимий тийкарлары.
3. Социаль страталар таснифи.
4. Өзбекстан жасларының стратификациясы.

Жәмийет таркибинде класслар, страталар, социаль группалардың болыўы, жәмийетте түрли қыйлы табақалар дүзиў хәр бир сиясий-тарийхый дәўирде аҳолини задогонлар хэм кулларға (Миср, Вавилон), пуқаралар хэм плебейлерге (Афина хэм Рим) брахман хэм хызметкерлерге ажыратыў (Ҳиндистан) арқалы басқарыў тәжирийбелери инсаният тарийхынан мәлимдир. Қадимги Турон мәмлекетинде асосан аҳолиниң а) урыў-қабилавий келип шығыўынан; б) кәсибий мансублигинен; в) диний-этиқодий қарасларынан хэм ниҳоят; г) шажаравий-сулолавий келип шыққан ҳалда тасниф етип келинген.

Турон тарийхынан мәлимки, жәмийетти эне сондай тасниф етиў хәр бир социаль группа, стратаның сиясий-социаль орны хэм ролин объектив белгилеў, олардан самаралы пайдаланыў, улыўмамәмлекет лаўазымында олардың муросавий консенсусын тәмийинлеў, сиясий басқарыў имканын Берген.

Цивилизация процесслери социаль группалар, класслардың турғын әмел қылыўы туўрысындағы тасаввурларын жоққа шығарды. Жәмийетте класслардың дәстүрий, анық белгиленген парықлары жоқ болып, илгери гүзетилмеген негизлердеги социаль группаланыў тенденциялары жүзеге шыға баслады. Группалардың қайта таснифланыўы болса сол группалардың тәркиби, уйысыў сыпаты хэм мазмунына муўапық, болған жаңа басқарыў дизимлерин ислеп шығыўды талап қыла баслады. Басқарыў дизиминиң жәмийетте жедел жүз берип атырған қайта группаланыў процесслерине масласыўы ихтияжы кескин күшейди. Бундай масласыўға үлгермеген ҳалларда күтилмеген катаклизмлер (бухронлар), локал социаль- сиясий партлаўлар жалпы тәризде жүз бере баслады. Мысаллар мәмлекетимизде хэм, сырт еллерде хэм талай.

Мазкур социаль- сиясий ҳалат жәмийетимизде жүз берип үлгерген хэм жедел көринип атырған жаңа социаль группалар страталар мәнисин аңлаў хэм оларға муўапық

заманалық басқарыу дизимлерин жедел суратлар менен ислеп шығарыу мәселелерин тезлик пенен бежериуди долзарб мәселе сыпатында күн тәртібине қояды.

Жәмийетти үйрениу тамойиллары, социаль-экономика ўақыялыққа жандасыу кәсийетлери бирдей рәуиште өзгерип раўажланып барады. Тоталитар дүзим дәўиринде социаль раўажланыудың бас себеби классларара гүрес деп қаралғанлығы себепли жәмийеттеги машқалаларға улыўма жандасып, бир класс ўәкиллери менен екинши класс ўәкиллери қарасларындағы қарсылықты анықлау барлық социаль пәнлер, соның ишинде социологияның хәм тийкарғы илимий излениу тамойилларынан есапланып келинген. Жәмийеттиң тынышлық шараятында мўътадил хәм әдетий ҳалатлардағы барлық социаль қарсылықлар тек ғана муайян класслар, группа хәм табақалар ишиндеги қарама-қарсылықлар тәризинде белгили болып келеди. Социаль группалардың тәбийий әмел қылыу ҳалаты болған ишки, ботиний машқала хәм қарсылықлардың классларара қарсылықларға көшиуи, яғный бир группа қарсылықлардың басқа группалар таманынан өзлестирилиуи, қарсылықлардың социалласыуы улыўма жәмийет катаклизмине, классларара, мәмлекетлерара урысларға алып келген. Бундай жандасыу тәбийийки, жәмийет социаль группаларды мүлкий, сиясий- социаль хәм мәнәўий, барабарластырыуға, социаль психология мәселесин үйрениудің негизги мазмунынан, яғный ишки таманларынан сыртқы таманларына бурып турыу ихтияжы хәм зәрүрлигинен келип шыққан болып, кисилер таманынан ўақыялық өзгерислери мәнисин билиу, миллий өзликти аңлауға болған умтылысларына жол бермесликти ипадалау еди. Бундай жандасыу аҳолыны мәнәўий забун қылар, өз ҳақ-хуқықлары ушын гүрес, өзликти муҳофаза етиу, өзлерине керекли болыудек инсаний пәзийлетлер раўажына жол берместен, эгоизм сурбетлик, бақымандалық, жалқаўлық, социаль мүликке нисбатан жулғышлық кәсийетлерин таркиб таптырар еди.

Екинши үлкен социаль кусур- бул социаль ўақыялықты идрак етиуде индуктив жандасыудың мутлақластырылыуынан ибарат еди. Индуктив метод, яғный хусусда өнимниң тола намоён бола алыуы идеясы хәр қандай ҳалатда улыўма социаль- экономика мүхитдан қатты нәзер әмел қылыуы муқаррар, деп қарастан келип шыққан еди. Улыўма тәбийий мухиттиң устуворлиғын тән алмаслық ақыбетинде тәбият хәм жәмийетте оңлап болмас дәрежедеги үлкен зәрерлер жеткизиледи. Мыңлап, миллионлап инсанлардың дастығы қурытылды. Мысал сыпатында экологик мухиттиң глобал бузылыуы, ишимлик суўларының зәхәрлениуи, аҳоли орташа өмириниң қысқарыуы, Аралдың қурытылыуы, электр станциялары қурыу мақсетлеринде Сибирь орманларының суў астында қалдырылыуы, пахта жекке ҳәкимлиги хәм басқаларды есапқа алыу ибратлыдыр. Индуктив методты мутлақластырыудың мәнәўий өз-өзин аңлау барасында жүдә зәрерли

екенлиги Шығыс хәм Батыс мутафаккирлери Зардушт, Лао Цзин, Конфуций, Платон, Аристотель, Цицерон, Имам Исмаил ал-Бухарий, Абу- Мансур ал-Мотуридий, Фарабий, беруний хәм басқалар өз шығармаларында тийкарлап берген. Улыўма шегарасыз үстинлиги идеясына қарама-қарсы социаль қараслардың сахиблери, яғный хусуснинг улыўмаға муўапықлығы идеясы муаллифлери сыпатында Мансур Ҳаллож, Умар Хайям, Джордано Бруно хәм басқалардың тарийх сахнасындағы орынлары мәлимдир. Қусусан, улыўма менен барабарластырыўға урыныў идеясы социаль ўақыялыққа қатар социаль нәзерий жөнелислер жүзеге келиўге себеп болды. Булар ишине ҳақтың хәмме жайда зохирлиги, ҳақтың хусус яғный шахсда мужассамлығы, ҳақ пенен хусустың узвий уйғынлығы, бақыйлық идеясының мавхумлығы, моддиюншилик абадийлиги хәм устуворлиги хәм басқа соған уқсас илимий- нәзерий пикир- қараслар солар жумласидандир.

Хусуснинг улыўмаға айланғанлығы хәм оннан тек ғана көлем хәм көринисте кишилиги, жасырынлығы көзқарасынан күтилмеген социаль- мәнәўий ақыбетлер жүзеге келиўи себеп болды. Жәмийетти аңлаўда тәжирийбе қылынған бундай жандасыў бир таманнан хусуслар ортасындағы парықларды, хәр бир хусусға тән бийтәкирарлық хәм уникаллық таманларының истисно етилиўине алып келген болса, екинши таманнан, улыўма алдында хусустың арзымасылығы, бийқәдир етилиўине себеп болды. Тоталитар дүзим дәўиринде тәбияттың ноёб истеъдотлары аяқ асты қылынғанлығы, хәммени барабарластырыў шиоры астында қарап келингенлиги, кисилерди «жәмийеттиң винтиклери» хәм оларды истеген пайытта бирин екиншисине алмастырыў мүмкин деп, жандасыў услубы кең көлемлерде әмелде болып келди.

Социаль әдалатты қарар таптырыў тарийхын инсаният таманынан өз-өзин аңлаў процесслери басланыўынан излеў орынладыр. Дүньяның биринши китапларынан есапланыўшы Авестода аҳолының барлық қәўимлери, қатлам хәм группалары ушын улыўма турмыс тәризи қағыйдалары тавсиф етиледі. Антик дүнья ыызамтаныў Солон таманынан жаратылған биринши қағыйдалар мажмуи хәм түрли қыйлы социаль групплар ортасында татыўлық хәм муроса (консенсус) мейерларынан ибаратдир.

Өз-өзин аңлаў процесслери кереклигин бөлек таъкидлаған орта әсирлер алымлары Рене Декарт мөхтиятға хәр индивид бөлек-бөлек умтылады хәм хәр Ким хәр қыйлы шараятта оған ериседи деп есаплайды. Ҳақыйқат гарчи улыўма болсада, оған жалпы умтылыў арқалы күтилген нәтийжени алыў хәм оны жалпы аңлаў имканы жоқ. Хәр Ким, хәр қыйлы группа ҳақыйқат мохиятына түрлише дәрежеде жақынласады. Декарттың бөлек уқтырыўына көре, «Ҳақыйқатты пүтин халықтан көре бөлек инсанлар тезирек

өзлестиреди» хәм бал аңланған ҳақыйқатты басқаларға жеткизеди, шахслардың жәмәәтден парықлары хәм әне сонда белгили болады.

Жәмийетти стратификацион тасниф етиўде алым күшлерден бири сыпатында мәлим болған Пакстан, Бангладеш, Ҳиндистанда әмел қылып атырған А.А.Мавлудий тийкар салған «Жәмәәтти Исламия» успасы аҳолиниң ыркый, миллий хәм тиллери борасындағы теңлигин әтироф еткен ҳалда, олар таркибиндеги класслар , социаль қатламлар, социаль группалар барлығын инкәр қылады. А.А.Мавлудий тәрепдарлары хәр қандай демографик, социаль интеллектуал хәм ҳиссий бөлинислер суный моҳиятға ийе болып исламый яқдилликке ерисиў жолында оларды итибарға алмаслық лазымлылығын уқтырады.

Социаль таснифлерди тән алмаслық кейпияты басқа диний-конфессионал ағымлар хәм хәрекетлер «Ҳезби таҳрири исламия», «Ваххобийя» «Нур» тәрепдарларыда айнықса белгили болып келмекте. Олардың нәзеринде динге садақат, исламый әтикод дәрежелери мусылманларды өз-ара парықландырып турыўшы, тек ғана әтикодий жиҳатдан страталарға ажыратыўшы тийкарғы мәнәўий шеек ўазыйпасын өтейди.

Стратификацион таснифлерди үйренгенде, әлемди яхлит бир пүтинлик тәризинде тасаввур етиў, яғный- «әлемий уйғынлық» теориясына монандлық жиҳатларын хәм итибарға алыў мақсетке муўапықдир. Әлемий уйғынлық теориясы тәрепдарлары, хусусан Гераклиттиң пикиринше, оның тийкарын санлар емес, бәлким материаллық буюмлар хәм олардың бир ғана субстанциясынан пайда болатуғын, қарама-карсылықлар гүресинде өз-ара бир-бирине өтетуғын сыпатлардың байланыслығын пайда етеди. Платон болса әлемий Жан әлемди руўхландырып , өзи санлы нисбатларға, гаммоник тәртипке бойсынады, деп қарайды. Мазкур идеяны жәнәде анықластырған ҳалда Платон страфикацион тасниф үш жақлама байланылықта әмел қылыўын тийкарлайды. Яғный, бириншиден, идея нәрселерде материалласқан ҳалда намоён болады, екиншиден, нәрселердиң өзи хәм муайян идеяны бирдей тәризде тақозо етип турады хәм ниҳаят, идеяның өзи ғәрәзсиз рәўиште әмел қылады.

Платон жәмийет тәркибин әмелий жиҳатдан үш ири группаға ажыратады: 1) философлар, элита ўәкиллеринен ибарат болып, мәмлекет хәм жәмийет басқарыўында тийкарғы орын тутыўшылар; 2) хәрбийлер хәм; 3) қуллар (жәмийетте бирден бир пуқаралық ҳуқықларына ийе болмайтуғынлар).

Платон илгери сүрген көзқарастан көре, стратификацион тасниф әзелден муқаррар нәрсе болып, оның шийел таманлары социаль вазиятларға көре өзгерип барады.

Платоннан парықлы, Аристотель тәртипсизликлерден вужудға келетуғын әлемий уйғынлыққа бирмунша өзине тән жандасады хәм оны жандағы манба емес, бәлким тек

нәрселер тәбиятындағы манба, деп шекленеди. Құлласы, антик дәуір хәм орта әсир алломалары көзқарасынан келип шыққан халда соны қайд етиў мүмкинки, кисилерара байланыслық хәм өз-ара байланыслықты ипаладаўшы стратификацион тасниф бир таманнан, иләхий мукаммаллықтың инъикосы сыпатында намоён болса, екінши таманнан, өзінде объектив барлықтың хоссаларын ипадалайды. Бул хосса объектив, реал барлық хәм илаҳият нызамларының байланыслығынан ибарат болып, оның қарсылық, чсимметрия, ритм, таджирийлик, яхлитлик, дизим хәм дүзилме киби түсиниклеринде өз аксин табады.

Стратификацион хәдийселерге объектив идеализм көзқарасынан жандасқан Гегель тәбият хәм жәмийетте руй беретугын барлық процесслер, улыўма хәрекеттиң хәр кандай кориниси улыўмадан хусусга таман, мавхумликтен анықлыққа қарап жөнелгенлигин қайд етеди. Бундай жандасыў социаль табақаланыў процесслериниң дәслепки точкасы, ибтидосы абсолют идеяға, жаратқанның ирадасына байланыслығын ипадалайды.

Улыўмадан хусусты жүзеге келиў идеясын раўажландырған немис социологы Макс Вебер жәмийеттеги барлық империк әмелий нәрселерди тәртипке салыўдың қолай өнимли болған идеал типлери, яғный хәмме нәрселерди муайян гавдалантириў концепциясын ислеп шықты. Макс Вебер көзқарасына көре, феодализм, капитализм яки кулдарлық дүзимлери жәмийетте тарийхан шекилленген формациялар сыпатында емес, бәлким ахоли түрли табақалары ортасындағы мүнәсебетлердиң идеал муўапықласыўы, қаттыйласыўы уйғынласыўы тәризинде талқын етиледі. Жәмийеттеги пайда болған табақа хәм группалардан ибарат рәң-бәрең страталар таснифи хәм әне сол идеал муўапықласыў моҳиятынан келип шығып әмелге асырылыўы илимий тийкарланады. М.Вебер стратификацион процесслер моҳиятын ашыўда рационалистлик жандасыў омилиниң муҳимлигин бөлек таъкидлайды. М.Вебер көзқарасына көре, рационализм Европа халықларына тән болып, бул жандасыў социаль ўақыялықтың барлық тараўларына жорий етиў зәрүрдир. Қусусан, экономикада-екижақлама есап-китаплар дизимине өтиў, ақлақ борасида туўры хәм тең мүнәсебетлер әмел қылыўына ерисиў, сиясатта-парламентаризм, рәсмий хуқық хәм маъмурий басқарыў институларының жорий етилиўи, музыка борасында Европаға тән нота дизими хәм оған масс техник уйғынласыў шеклерине өтиў тарғиб етиледі. Вебер улыўма планетар ақлақ хәм турмыс тәризи тек Европа халықларына тән, деп есаплайды.

Страфикация социологияның тийкарғы түсиниклеринен бири сыпатында жәмийеттиң социаль таркиби, социаль группалары хәм олардың табақаланыў белгилери дизимин өзінде акс еттиреді. Хәзирги заман стратификацион жандасыўдың

теорияшылары социаль группалардың ислеп шығарыўдағы қатнасыўы жәмийеттиң асосан мүлкке болған мүнәспет тийкарында табақаласыўы хусусидағы марксистлик жандасыўды инкәр етип, жәмийет мағлыўмат, рухият, мағиший шарт-шараятлар, бәнтлик дәрежеси, дәрәмат көлемлери хәм басқа белгилерге көре табақаланыўын тийкарлап береди. Марксизмге танқидий илимий жөнелис сыпатында тийкарлап берилген мазкур жандасыў тәрәпдарлары жәмийетте турмыс тәризи, мағлыўматы, кәсиби хәм басқа рән-бәрең парықланбаларға көре адыралыўшы социаль группалардан тысқары, жоқары табақа, орта табақа хәм төменги табақа доимий әмел етиўди тәкидлайды. Бундай табақалар жоқарыда таъкидланған социаль парықлардың өзине тән жуўмақ хосиласы, синтези сыпатында пайда болады. Кейинги 20 жылда раўажланған Батыс хусусан АҚШ та орта табақа концепциясын орта класс концепциясы менен айны уйғынластырыў тенденциясы жүз бермекте. Орта класс жәмийеттиң өзине тән миллий, иркый, интеллектуал хәм финансылық теңлик хәм барқарарлық шеги сыпатында өзине тән социаль консенсус ўазыйпасын хәм өтемекте. Сол боисдан хәм орта класс ҳиссасиның артыўы жәмийеттеги социаль барқарарлық шәрти сыпатында хәм талқын етилмекте. Орта класс ўәкиллери муғдары болса олардағы көшпес мүлк көлеми, банктеги пуллары, түрли манбалардан алған пайдалары хәм басқа дараматлардан мәмлекетке төленетуғын салықлары салмағына көре жылма-жыл анықлап барылады. Батыс мәмлекетлери турмыс тәрзиниң өзине тән барометри ўазыйпасын өтеп атырған орта класс феномени гарчи раўажланған Европа мәмлекетлери ушын социаль-экономика қәдрият дәрежесинде бақаланып келинип атырған болса да, бул қәдрият орта класс ўәкиллерин жоқары хәм төмен класс ўәкиллери менен мәнәўий жақынластырыў имканын бермеди.

Мәлимки, ҳәр қандай раўажланыў тәбийий рәўиште бир таманнан, шахстың индивидуалласыўы процесслерин, өзликке уйғынласыў ҳалатларын күшейтирип, шахслардың жекке тәризде алоҳида ис пенен бәнтлик дәрежелерин асырса, екинши таманнан, жәмийет ағзаларының мүлк, кәсип, ирқ, миллет, жыныс, худуд, майл, мақсетлер, дидлер тийкарында табақаласыў процесслерине күшли түртки береди. Сол себепли хәм страталар көплиги жәмийеттиң өз-өзин ишки басқарыўы мақсулы хәм цивилизацион процесслериниң тәбийий ипадасыдыр.

Социаль өзгериўшеңлик төмендегише түрленеди:

1. Репродуктив;
2. Статуслы-хызмет пиллепояларынан юкласыш, ҳаят дәрежелериниң фаровонласыўы;
3. Худудий –аўылдан қалаға, мәмлекеттен мәмлекетке көшиўлер;
4. Мәнәўий қәдриятлар, пикир, түсиниклер, идеялар, ҳис-түйғылардың өзгериўи;

5. Жәмийеттиң сиясий – социаль идара етилиўи моҳиятына көре өзгерислер;
6. Илимий- техникавий өзгерислер. Кстивор раўажланыў мезоны сыпатында раўажланған технологиялар, информацион басқарыў тараўларының табара бекемирек орын тутта баслаўы.

Инсанияттың 5 мың жыллық өтмиши кисилердиң қәўип улыўма болғанда бирлесиўлери тарийхынан ибаратдыр. Кең халық оммасының нешағлы көп муғдарда бирлесиўи оның қәўпине қарсылық салмағын соншалық асырып турған. Бирақ қәўип тазийқи сусайиши менен бирлесиўлер точкалары хәм жемириле барған.

Инсаният тарийхында страталар халықтың мәдений такомиллашганлик белгилери сыпатында хәм баҳаланып келинген. Қусусан, гилемдозлар, топпыдозлар, термирши-шилангарлар, бағманлар, меъморлар, хаттотлар хәм басқа кәсибий страталар муайян мийнет иси арқалы нафақат өзине тән экономика- социаль ҳаят жорығын әмелге асырған, бәлким өз қәўимлери сырыў-сынаўатларының өзгелер мүлкине айланбаслығы, ерисилген кәмиллик қадириятына путыр етпеслиги хусусида хәм қайғырған.

Страталарды үйрениў халқымыз таркибидаги рәң-бәренликти анықлаў имканын береді, тек, өз тарийхын әўлад-әждадлары китабына кириткен, шажаралық дизимди жазыў дәстүрлери саҳиблери- сайидлери, ийшанлар, супылар, патшалар, хожалар улыўма алғанда миллетимиз өтмишин хәм акс еттирген. Халқымыз өз страталарын ҳимоя қылып хәм келген, бирақ, бул ҳимоя нафақат қәўимлер, көринис тапқан кәсип хәм социаль группалар лаўазымын муҳофаза етиў көринислеринде, бәлким ақлақый жандасыўлар дизимин турмыс тәризи яхлитлилигин, халық үрп-әдет хәм дәстүрлерин сақлаў ушын гүрес лавҳаларында хәм белгили болып келген. Мәселен, өзбек халқы бүгин яхлитлигинше еркеклери хәм ҳаяллары стратасына бөлинеди. Өзбек ҳаяллары өзбек еркеклеринен бир мөкан хәм бир заманда истиқомат қылыўларынан қатты нәзер, турмыс тәризи, ис жөнелислери, эстетик қараслары хәм үрп-әдетлерине көре мәлим дәрежеде ажыралып турады.

Өзбек үйлерине тән ишкери хәм сыртқы хәўлилерде бир-биринен ғәрезсиз ҳаят тәрзи әмел қылып келген. Тысқары мәресим хәм басқа айырым үрп-әдетлер, ул балалар тәрбиясына тийисли мүнәсебетлер дизими, тижорат ислери, мәхәлле, қоңсышылық байланысларына тийисли мәселелер ҳал етилген. Ишкери хәўлиде болса ҳаяллар дүньясына тән үрп-әдетлер хәм мәресимлер, киши жастағы перзентлер хәм қызлар тәрбиясы, эстетикасы, бадий ижодияты әмел қылған, раўажланған. Сондай-ақ ишкери хәўлиде ҳаяллар бадий өнерментшилиги- топпыдозлық, гилемдозлық, кестешилик, тигиўшилик хәм басқалар изшил, өз ишки дәстүрлери дөгерегинде раўажланып келген. Ишкери хәўлидеги ҳаяллар бадий ижодиети музыка санаатында хәм өзине тәнликка ийе

болған. Егер тысқары хәўлиде өзиниң бәлент перделерде ифодавий ижросига ийе болған карнай, сурнай, дутар, нағара, танбурға мүрөжаат етилген болса, ишкери хәўли нәзик хәм төменги перделерде өзбек хаялларына тән назокат, қыял, нафислик рамзи болған дутар, арфа, шынғобыз сыяқлы музыка әсбапларын тақозо етеди. Сондай-ақ, өзбек үрп-әдетлери таркибида тек ғана хаяллар мәнәўий әлемин ипадалаўшы келин сәлем, чаллар, бесик той, шымылдық хәм ҳоказо онлап мәресимлерди қайд етиў мүмкин. Өне солардың барлығы өзбек халқы таркибида еркеклер хәм хаялларға тән бөлек турмыс тәризи, менталитетин таркиб таптырған болып, өзбек хаяллары стратасын өзбек еркеклер стратасынан парықлап үйрениў зәрүрлигин актуалластырады.

Өзбек халқы страталарының таркиби хәм дизими таҳлили этно-регионал қәсийетлерди хәм есапқа алады. Мәлимки, өзбек халқы тарийхан коринис тапқан 92-урыў- этноэлемент маҳсулидир. Бул этно- тасниф таркибидагм хәр бир урыў, гоҳ ол маңғыт болсын (XVII-XX әсирлерде хәкимдарлық қылған Бухара ханлары маңғытлар урыўынан болған), гоҳ ол барлос болсын (Темурийлер барлос урыўынан болған) яки қоңырат (Алпамыс Қоңырат урыўынан болған), яўмыт (базы Хиўа ханлары яўмыт урыўынан болған) болсын, бөлек стратификацион излениў талап етиўши этник бирликлер. Белгили урыўлардың социаль-тарийхый орны анализ етилгенде, оның нафақат өзбек халқы этногенезисин үйрениўдеги әхмийети айдынласады, бәлким улыўматүркий макроэтносында тутқан тарийхый орны социаль лаўазымы жүзеге шығады.

Өзбекстанда кең тармақлы яхлит стратификацион излениў ислерин әмелге асырыў зәрүрлиги хә долзарблиги бүгинги күнде өзбек халқы миллий өзлигин туўры идрак етиў, миллий менталитет имканиятларынан самалаалирақ пайдаланыўға жол ашады. Бүгинги күнде Өзбекстан социаль процесслер таркиби хәм дизимин характерлеўши он еки страфикацион дизимлер типин ажыратыр көрсетиў мүмкин. Олар төмендегилер:

- социаль -кәсибий таснифге көре типлер;
- қәўим –қарындас тийкарларға көре типлер;
- мәдений-эстетик дәрежелерге көре типлер;
- жас дәўирлерине көре типлер;
- жынысый таснифге көре типлер;
- этно-худудий типлер;
- диний-конфессионал типлер;
- партиялық хәм эьтиқодий парықларға көре типлер;
- урыў-қәбилалық типлер;
- муайян манфаатлар дөгерегиндеги уйысқан корпоратив типлер;
- хуқықбузарлықлыққа мойилликке көре типлер;

-мәдениет-рамзий умтылыўларға, қызықыўларға көре аҳоли типлери.

Өзбекстандағы социаль стратификация процесслерин үйрениўде конкрет социологик излениў методлары, хусусан, анкета, интервью, тест, хўжетлерди үйрениў усылларына реал ҳалатлар тақозасы тийкарында жандасылады ҳәм олар арқалы алынған бирлемши мағлыўматлар контент- анализ усылында қайта исленеди. Сондай-ақ, излениў даўамында илимий- әмелий экспедициялар уйыстырыў, регионлардың бийаброй кисилерден ибарат экспертлер группасы пикирлерин топлаў, Мәмлекет статистика кумитасы манбаларынан прайдаланыў ҳәм көзде тутылады.

Жәмийеттеги социаль табақаларды үйрениўдиң тийкаргы тамойиллары:

-излениў даўамында социаль страталарға иқтиятлырақ мүнәсебетте болыў, олардың социаль таркиб ҳәм дүзимдеги орны ҳәм лаўазымын хўрмет қылыў;

-Страталар социаль статикасы ҳәм динамикасы процесслерин илимий баҳалаўда дизимли ҳәм яхлит жандасыў;

-Өзбекстанағы социаль страталардың миллий менталитети регионал- аймақлық қасийетлерин бөлек итибарға алыў;

-Социаль страталар таркиб табыўына сезилерли тәсир өткизиўши сиясий – экономика, социаль, диний-конфессионал, мафкуравий принциплерди үйрениў;

-Социаль страталар таснифин дүзиўде қиясий анализ усылларынан пайдаланыў.

Тема бойынша таяныш түсиниклер: социаль страта, улыўмалық ҳәм меншиклик, әлемли уйғынлық, стратификацион тасниф, консенсус, социаль өзгериўшеңлик.

2-§. Жаслар социологиясы

Саўаллар:

1. Жаслар социологиясы түсиниги.
2. Жаслар социологиясының таснифий белгилери.
3. Жаслар потенциалы ҳәм социаль ықтыяж.

Өзбекстан –жаслар мәмлекети. Журтымызда жасайтуғын жәми халықтың 60 процентинен зыятын 24 жасға дейин болған жаслар пайда етеди. Демографлардың излениўлерине қарағанда, мәмлекетимиз халқының жоқары дәрежеде өсиўи жақын шерек әсирде ҳәм даўам етеди. 2015 жылға келип Өзбекстан халқы 1,5 барабарға артып, жәми 36 миллион 330 мың кисиден артыўы күтилмекте. Сол дәўир даўамында мийнетке жарақлы

халық саны хәм еки барабарға асады хәм 2015 жылда қарийб 20 миллион нафар кисини пайда етеди.

Бул рақамлар тек ғана журтымыз халқының сан жихатынан өсиўин ғана корсетип қалмай, ол нәўқыран миллет сыпатында үлкен интеллектуал имканиятларға ийе екенин хәм намоён етеди. Өне сол менен хәм мәмлекетимиз Президенти Ислам Каримов истиклолдың биринши жалларданақ «Өзбекстан-келешеги уллы мәмлекет» деген идеясы илгери сүрди.

Миллий мафкурамыздың мухтасар шиорларына айланған усы сөзлер нафақат руўхландырыўшы даъват, бәлким әмелий нәтийжеге айланыўы ушын мәмлекет жәмийеттиң ең фаол қатламы болған жасларға үлкен итибар қаратпақта. «Саламат әўлад ушын» орденниң таъсис етилиўи, «Камалат», «Үмит», «Мырза Улығбек» жамғармаларының дүзилиси, жаслар машқалалары институты ислериниң жолға қойылыўы, Өзбекстан Республикасының тәлим туўрысындағы нызамы, кадрлар таярлаў миллий дәстүриниң қабыл қылыныўы хәм ҳаятға жедел жорий етилип атырғанлығы, Телевидение хәм радиода махсус жаслар каналының пайда болыўы киби фактлер сол сөзлердиң әмелий испатыдыр.

Өзбекстан өз истикбалын жасларда көриў социолог алымлар алдында хәм үлкен ўазыйпаларды қояды, бул шараплы жумыс жәмийетимиздеги муҳим социаль қатламның социаль қыяпасы, тавсифин, пейил, арзыў-нийетлери ҳаққында бирдей бийхабарлықты тәмийинлеўден тысқары олар исин оптималластырыў, езгуликке жөнелтирип турыў, акыр ақыбетинде болса баркамал әўладты тәрбиялаўға кәмил инсанлар қылып тәрбияласақ ғана дүньяда Өзбекстанның экономика, сиясий орны раўажланыўына ерисемиз. Сол себепли журтбасымыз «биз истеъдодли, пидайы балаларымызға, перзентлеримизге билим хәм кәсип шоққыларын забт етиў ушын қанат бериўимиз керек» деген едилер. Тәлим туўрысындағы нызам хәмде кадрлар таярлаў миллий дәстүри оқыў- тәрбия процесслерин жәхән стандартлары дәрежесине көтериў, тәлим, заманалық педагогика хәм хабар технологиялары менен бирге заманалық психология хәм социология пәни жутықларын әмелде уйғун қоллаўды тақозо етеди. Тәрбияның бас мақсети жәмийетте аңлы ҳаят кешириў уллы мәдений- интеллектуал хәмде параван муҳитти таркиб таптырыўға мөлшерленгендир. Тәлим дизиминдеги жаңа миллий моделимиз жәмийеттеги потенциал күшлерди руетба шығарыўға мөлшерленген. Тәлим процессине мәмлекеттиң үлкен итибары, көплеп сармоялар сарыплаўды мәмлекетимизде халықтың жалпы кәмиллик жолына шығып алыўына реал шәрт-шараятлар туўдырмақта.

Бирақ, бир нәрседен нәтийже күтиўден әўел биз усы нәрсени шуқыр аңлап, мәселеге илимий- әмелий жандасыўымыз дәркар. Сол себептен алғанда мәмлекеттиң

жаслар саясаты, кадрлар таярлау миллий дәстүрі самарасын асырыу ушын хәм жәмийетимиздеги жасларды өзине тән қатлам сыпатында шуқыррақ үйрениу социологияның бүгинги күндеги долзарб ұазыйпаларынан есапланады.

Жаслардың интеллектуал-руухый камалаты олардың мәнәуий өз-өзин аңлауы процесслери менен бевосита байланыслыдыр. Сондай-ақ, базар экономикасы шараятында жаслар характеринде социаль идеаллардың пәсейип кетиуине жол қоймаслық керек.

Жаслардың миллий өзлигин аңлау шараятында олар социаль манфаатларын үйрениу хәмде нәзерий таманнан излеу ушын керекли әхмийетке ийе болып, булар төмендегилер:

- пикирлер хәр-қыйлылығы көзқарасынан ғәрезсизлик шараятында социаль манфаатлер пайда болған концепциялар арқалы анализ ептиледи хәм заманалық шараятларға тән болған қараслар тәризинде ипадалап бериледи;

- социаль манфаатлардың жәмийет раўажланыуындағы орны, әхмийети хәмде заманалық сиясий процесслерде сиясий хәм экономика манфаатларын өз-ара тәризде үйренеди;

- социаль манфаатлар мәниси, мазмуны хәмде жәмийет раўажындағы орны мәселелерин социологик таманнан анализ етеди;

- жәмийетте этносиясий процесслерди анализ етип, олардың миллетлерара мүнәсебетлерге тәсирин хәмде миллий манфаатлардағы орнын көрсетеди;

- этник манфаатлардың социаль раўажланыу хәм жәмийет раўажындағы ўақия-хәдийселерге өз-ара байланыслық диалектикасын үйрений, сол процестин жәмийет раўажы менен байланыслы қасийетлерин анализ етеди;

- жәмийетте социаль- сиясий, экономика хәм мәнәуий омиллардың социаль манфаатлерине тәсирин өткизеди;

- хәзирги дәўирде социаль раўажланыуға тән процесслер раўажында этник манфаатлардың өсип, миллий хәм улыўма инсаний мазмун кәсип етиу қәсийетлерин нәзерий эксперимент етеди.

Раўажланған мәмлекетлерде социологик излениулер нәтийжелери ҳүкимет хәм басқа жәмәат мекемелери ушын раўажланыудың керекли дәстүрине айланған ХХІ әсир босағасында журтымызда хәзирге дейин бул пән өзиниң тарийхий керекли лаўазымын ийелей алалмай атыр.

Социология пәни жасларды жәмийеттеги социаль хәм руухый өзине тән халатға ийе болған ири социаль группа сыпатында үйренеди. Бул социаль хәм руухый халатда олардың нафақат жастағы тафовутлары, бәлким социаль- экономика, сондай-ақ, социаль-

сиясий лаўазымы хәм өз ипадасын табады. Жаслар дегенде, мәнәўий дүньясы көринис процессинде болған тек ғана 16-30 жаслардағы инсанлар түсиниледи.

Бирақ, жаслардың социаль таманнан бир биринен парықланыўы айырым қәнийгелерди жастың «жоқары» шегарасын түрли группалардың социаль-экономика хәм кәсибий сыпатлары көринислери даўамыйлығына қарап анықлаўға ундамақта. Жумладан, жас исшиниң бир кәсип басын қатты тутыўы асосан 25 жасларда әмелге асса, жас алым 35 жаста көринип үлгереди. Жас шегаралары ол яки бул мәмлекеттеги мавжуд тарийхый шараят хәмде социаль дүзимге бевосита байланыслыдыр. Мәселен, балалар хәм өспиримлер мийнетти кең қоллаў «жаслар» деп аталған қатламның «пәски» шегарасын анша төмен жастан анықлаўды тақозо етеди.

Көпғана мәмлекетлерде жаслықтың төменги шегарасы тийисли ҳуқықый – меъерий хўжетлерде жазып қойылған. Ғәрезсиз кәсип иси менен шуғылланыў ҳуқықый хәм имкәниятлары социаль- сиясий ҳаятда қатнасыў ҳуқықы, өз қатты ҳәрекетлери ушын пуқара сыпатында жуўап бериў қәбылыяты никахқа кириў ҳуқықы мине сол төменги шегараны анықлаўды тақозо етеди. Хәзирги бул жәхән тәжирийбесинде 14-16 жасты пайда етеди.

Жаслар қатарына кириўши оқыўшылар, талабалар, жас исшилер хәм басқалар социаль- руўхый жақынлығы, қызығыўлардың улыўмалығы нафақат бир мәмлекет худудида бәлким бүгин жәхән узра олардың аммовий шығыўлары, биргеликтеги ҳәрекетине себеп болады. Жаслардың ғәрезсиз ҳаятға қәдем қойыў процессиндеги қурамалықлар хәм қарама-қарсылықлар гәҳида олардың түрли көринистеги, жумладан, аксил социаль (жынаятшылық, нәшебентлик киби) наразылықларын, сондай-ақ, өзине тән жаслар « мәденияты»н келтирип шығарады. Жәмийетти классларға бөлиўди әдет қылған советлер заманында айырым қанийгелер жасларды бөлек класс деп қараўға мойил болған пайытлары хәм болған. Бирақ, коммунистлик мафкура қәнийгелерди хәм жаслар жәмийеттеги бир қатлам екенин эътираф етиўге мәжбүр болды.

Бул қатлам ағзалары мәлим ўақыт өтиўи менен өзге, жәнеде барқарарырак социаль қатлам (мәселен, исши, зыялы киби) ўәкилге айланады. Бирақ нәўқыран ўатанласларымыздың жасы хәмде социаль өзине тәнлиги көзқарасынан узақ ўақыт өзгермес қатламды орта-махсус оқыў журтлары оқыўшылары, талабалар пайда етеди, олар ҳаят тәрзиниң тийкарғы қысымы оқыў хәм келешек ҳаятға таярланыўдан ибаратдир.

Жаслық- бул ақлақый идеалды излеў, мақсетлерди хәм ҳаятый позицияны көринис таптырыў, кәсип таңлаў, шаңарақ ҳаятға таярланыў пәллесидир. Ҳаятға қәдем қойып атырған жигит-қызлар ушын олар иси социаль пайдалы болыўы ғана емес, бәлким

бул ис өз шахсий мақсетлерине, умтылыўларына муўапықлығы, ҳаят режелериниң әмелге асыўына мүмкин қадар толықырақ көмеклесіўи ҳәм керек.

Жәмийет өз алдына ғәрезсиз пикирлеўши Еркин шахсты көринис таптырыў ўазыйпасын қоймақта. Бул өз қадир-қымбатын аңлайтуғын, ирадасы бақуўат, ийманы пүтин, ҳаятда анық мақсетке ийе болған инсанларды тәрбиялаў дегендир. Сонда ғана аңлы турмыс кешириў жәмийет ҳаятының бас мезонына айланады. Президент И.Каримов айтқанындай «Сонда Адам аламан болып, ҳәр ләхзеде серкаға иқтияж сезип емес, ҳәкисинше -өз ақылы, өз тафаккури, өз мийнети, өз маъсулияты менен аңлы тәризде азат ҳәм хүр пикирли инсан болып жасайды. Бундай адамлар уйысқан жәмийетти, олар пайда еткен мәнәўий руўхый муҳитти сақта ақидалар, бақырық-шақырықлар, ҳаўайы шиорлар менен ҳасла бузып болмайды. Оларды өзлери ақыл-идрак ҳәм қәлип әмири менен таңлап алған ҳаятый мақсетлерден шалғытып ҳәм болмайды».

Сырт еллердеги айырым сиясий күшлер жәмийетимиздиң истикбалы болған жасларымызды өз тәсирине алыўға урынып атырған усы заманда тәлим- тәрбия дизимимизди, жумладан, социология пәни нәзерин жасларға қаратыўымыз, олар машқалалары, үй тәшўишлерин билип, жаслар сиясатын илимий тийкарда көшириўимиз жоқарыда айтылғандай ижобий нәтийжелерди бериўи тайын.

Тема бойынша таяныш түсниклер: жаслар социологиясы, жаслар тәрбиясы, ғәрезсиз пикирлеў.

3-§. Девиант минез-қулық социологиясы

Саўаллар:

1. Социаль шек ҳәм шектен шеклениўлер.
2. Девиант минез-қулық түрлери.
3. Девиант минез-қулықтың Харб социологиясында үйренилиўи.
4. Жекке шахсларда девиант ҳалатлардың белгили болыўына тәсир қылыўшы омиллар.
5. Социаль қадағалаў институтлары.

Жәмийетте орнатылған социаль шеклерден шетге шығыў ҳалатларын үйрениўши девиант минез-қулық социологиясы Ўзбекстанда үйренилмеген тараўдир. Тек ғана түрли

тараў қәнийгелери девиант минез-қулықтың түрли көринислерин өз излениў объектлери дөгеринде үйренгендир. Республика философлары Х.Шайхова, Ғ.Назаров, М.Холматова, Н. Комилов (шахс тәрбиясында мәнаўий- ақлақый тәрбия мәселелери), ҳуқықтаныўшылар А.Қулақметов, Й.Каракетов, М.Усманалиев (жынаятшылық, жумладан, өспиримлер жынаятшылығы мәселелери), психолог алымлар Ғ.Шоумаров, Н.Соғинов, С.Ахунжанова, З.Қодирова, Э.Усманов, Б.Умаров (өз жанына қәст қылыў хәм жынаятшылық машқалаларының руўхый –психологик тийкарлары), педагог алымлар О.Мусурмонова, Д.Ж.Шариповалардың (шаңарақта баркамал шахсты тәрбиялаў хәмде нәшебәнтлик, ишкиликбазлық, шегий киби иллетлердин а лдын алыў машқалалары) алып барған илимий ислерин солар жумласына киритиў мүмкин

Жәмийетте инсанлар иси, қатты -хәрекетлери хәм минез-қулықларын социаль меъерлар басқарады.

Социаль меъер жәмийет басқарыўының ажыралмас қысымы болып, шахс яки социаль группа минез-қулықын муайян социаль муҳитке масластырыўшы қағыйдалар мажмуидир. Социаль меъердың бир неше түрлери пайда болып, ҳуқықый, ақлақый, диний хәмде үрп-әдетлерге тән меъерлар солар жумласидандур.

Социаль меъердың абзаллығы сонда, жаслығынанақ муайян меъерларға масластырылып барылған шахслар көпшилиқ таманынан қабыл қылынған тамойиллар дөгеринен шетте шықпайды хәм басқалардан хәм сонны күтеди. Жәмийет раўажланып барған сайын орнатылған шекрлер хәм ескирип барады хәм жаңа шеклер орнатылады. Жаңа шеклерди орнатыў процессии жәмийетте орнатылған пайда болған шеклер дөгериндеги кеңейтириў хәм өзгертириўден ибарат.

Жәмийет раўажланыўына хызмет қылмастан, бәлким оған тосық болыўшы шеклерден аўыў халатлары хәм пайда болып, социологияда бул нәрсе «девиантлик» халатлары», оннан туўылыўшы минез-қулық «девиант минез-қулық» деп аталады.

Девиант минез-қулық -жәмийетте орнатылған ақлақ шеклерине масс келмейтуғын инсаный ис яки қатты-хәрекет, социаль хәдийсе болып, жалғаншылық, исжақпаслық, урлық, ишкиликбазлық, нәшебентлик, өз жанына қаст қылыў хәм басқа көплеп сол киби халатлар усы минез-қулық қәсийетлери есапланады. Декиант қулық дегенде, төмендегилер нәзерде тутылады:

А) жынаятшылық. Муайян мәмлекетде орнатылған нызам хәм меъерлар нисбатан айырым шахслардың сәлбий мүнәсебети жынайый иси, мазкур шахс болса жынаятшы есапланады.

Б) ишкиликбазлық. Бул барада илимий әдебиятларда бир неше таснифлер мавжуд:
1) Алкаголды ҳар-хәр заманда пайдаланыў; 2) Алкаголды көп пайдаланыў-спиртли

ишимликлерди мунтазам, яғный хәптеде бир мәртеден бир неше мәртегеше, яки бирваракайига ортада тәнепис менен көп муғдарда (200 мл.ден жоқары). Бул көбинше алкоголизмге алып келеди. 3) Алкоголизм-спиртли ишимликлерге патологик (мутасил) үйренип қалыу менен тавсифлениуши кеселлик.

В) нәшебентлик. Нәшебентлик яки уған теңлестирилген қуралларға бирдейине ружу қойыу хәм медицина көрсетпелерисиз пайдаланыу.

Г) Фохишабазлық. Пәнде рәсмий ниһақсыз жынысый байланыс еки түрге бөлип үйрениледи: 1. Конкубинат- ниһақсыз бирге жасау. 2. Фохишабазлық –пул ушын өз денесин сатыу. Батыста тийкарынан екиншиси қаралансада, Шығыста еки халатқа хәм шектен ағыш сыпатында қаралады.

Булардан тысқары, халқымызда махаллийшилиқ, урыу-аймақшылық, боқимандашилиқ киби сәлбий халатлар хәм шектен шекиниудің дыққат талап көринислеринен есапланады.

Девиант минез-қулық бир шахстың сәлбий минез-қулықдан ибарат исин, сондай-ақ муайян группаның аума минез-қулығырын хәм ипадалаушы түсиникдир.

Мәлимки, социаль шеклер хәм олардан шегиниулер хаққындағы қараслар инсанның социалласыу процессии менен бир уақытта пайда болған. Қәдимги халықлардың диний- мифологик тасаввурлары, хусусан Мысыр, Хиндистан хәм Қытай диний нызам –қағыйдаларындағы ақлақый шеклер бул тараудағы дәслепки қараслар еди. Усы «нызамлар» да барлық хуқықлар инсанға қудайлар таманынан бериледи хәм нызам бузыушыларды қудайлар жазалайды, деп есапланған. Бундай қараслар дәслеп Юнон хәм Рим философлары шығармаларында өз ипадасын тапты.

Орта әсирлерде ақлақ шеклери диний қараслар тәсири остында рауажланды хәм олардан шекиниу диний көзқарастан баҳаланған. Европада христиан дини барлық тарауда хұқимранлық қылған болса, шығыс дүньясында ақлақый- хуқықый шеклер хәм олар хаққындағы тәғлийматлар ислам философы тәсиринде рауажланды.

XVII-XVIII әсирлерге келип, Европада жәмийет рауажының күшейиуи, ақлақ шеклериниң христианша талаплары дөгерегине сыймай қалды. XVIII әсир алымлары социаль шек хәм оннан шегиниу машқаласын және де шуқырырақ анализ қылды. Ш.Л.Монтескье, Ж.Ж.Руссо, Ч.Беккариа, К.Гельвеций, Д.Дидро, П.Гольбах, Морелли хәм Ш.Фурьерлер өз илимий изленислеринде социаль шеклер, қәдириятлар ушын улыума болған нызамларын табыуға умтылды.

XIX әсир оқырларында тәбийий пәнлерде ерисилген илимий утыслар социаль пәнлер рауажланыуына хәм өз тәсирин көрсетти. Қусусан, социологияда социаль шектен ағыш халатларын түсиндириуши дәслепки тәлиймат , Э.Дюркгеймниң «аномия» идеясы

еди. Э.Дюркгейм пәнге өзи кириткен «аномия» атамасы аркалы ызыамшылықты, ызыамларды тән алынбаслығы хәм оларға әмел қылынбаслықты түсинеди. Бул идеяны заманалық илим-пәнде П.Солис, М.Клайнерд хәм басқалар раўажландырып келмекте.

Америка социологиясында үлкен орын тутыўшы тәғлийматлардан бири Э.Сатерлендтиң дифференциал байланыслар тәғлийматыдыр. Буған көре, хәр қандай минез-қулыққа, сол таманнан девиант минез-қулыққа хәм үйрениледі, яғный пайда болған жәмийет ағзалары таманынан мазкур минез-қулық басқаларға үйретиледи.

Девиант минез-қулық машқалаларын анализ қылыўда Р.Мертон ислеп шыққан тәғлиймат социологияда жетекши орын тутады. Э.Дюркгеймниң аномия идеясын раўажландырып, Мертон девиант минез-қулыққа төмендегише тәрийип береді: «Девиант минез-қулық жәмийетте дағаза қылынған қадириятлар хәм рәсмий минез-қулық стандартлары менен халық минез-қулық мотивлери хәмде пайда болған имканиятлардың бир-бирине масс келмей қалыўы нәтийжесидир».

Шахсларда жүз бериўши девиант ҳалатлардың пайда болыўы, көриниси хәм раўажланыўында керекли әҳмийетке ийе болған үш омилди көрсетиў мүмкин. Булар шахс қәсийетлери, муаммоли ҳалат хәм социаль қадағалаў институтлары. Айнан мине сол омиллер шахстың қандай ис жүритиўин белгилеп береді.

Шахс қәсийетлериниң көринисинде асосан 3 омил керекли әҳмийет кәсип етеди, булар: 1) Ирсий омиллар; 2) Психофизиологик омиллар; 3) Шахстың билим дәрежеси.

Сондай-ақ, социаль ағышлардың жүз бериўине шахстың қатыятлы яки қыйыятсызлығы, принципиаллық яки принципсизлиги, қағыйдаларға бойсыныў яки бойсынбаслық әдетлери, бирден-бир қарарға келе алыў имканияты, сыртқы тәсирге қаншалық берилиўи, ирадасы хәм басқа сол киби психофизиологик ҳалатлары, миғжазы хәм үлкен тәсир көрсетеди.

Социаль бузылыўларын үйрениўде машқалалы ўәзият үлкен әҳмийет кәсип етеди. Машқалалы ўәзият сондай ҳалатки, ол субъекттен шешимин талап қылады, оның шешими социаль шеклерде көрсетилген болсада, ол яки бул себеплерге көре, сол шеклерди қоллаў қыйынырақ болады.

Ең үлкен машқала ўәзият қарсылықлы ҳалатларда, яғный түрли шахслар яки группалардың манфаатлары бир-бирине тоқнас келгенде жүз береді. Соло рында таъкидлап өтиў керек, өз жанына қаст қылыўлардың 40% и семьялы қарсылықлар ақыбетинде пайда болады.

Қарсылықлы ҳалатлардың жүзеге келиўинде базы шахс қәсийетлери себепши болса, базы киши социаль группалар, семья, мәҳәлле, ислеп шығарыў бригадасы ағзалары, классласлар арасындағы сәлбий мүнәсебетлер себепши болады.

Жәмийетте шахс көринисине тәсир етиўши муамманың хәм оны ҳал қылыў имканиятларының қарамалылығы дәрежесине көре машқалалы ҳалаттың төрт тийкарғы ҳалаты көзге тасланады: 1) ҳеш қандай машқала жоқ ҳалат, бундай ҳалат ҳеш қандай қарар қабыл қылыўды талап қылмайды; 2) машқала бар, бирақ қыйынырақ яки аңсатырақ болсада, оның шешими хәм социаль шеклерде көрсетилген ҳалат; 3) пайда болған машқаланы субъект социаль шеклер дөгерегинде ҳал қыла алмайтуғын ҳалат; 4) машқаланы ҳеш қандай ҳал қылып болмайтуғын ҳалат. Сол түрлише ҳалатлар кең көлемде биринен екіншисине өтип турады.

Машқалалы ҳалаттың мазмуну субъекттиң индивидуал мақсетлери менен жәмийет манфаатлары арасындағы мақсетлер хәм оған ерисиўдиң мүмкин болған кураллары арасындағы истиң күтилип атырған ақыбетлери хәм оның косымша нәтийжеси (ижобий яки салбий) арасындағы, сондай-ақ социаль шеек талаплары хәм шахс қасийетлери арасындағы қарсылықлардың (көбинше ойлап шығарылған) пайда болыўынан ибаратдир.

Шеек бузылыўлары дизиминде социаль тәсир жиҳатларынан парықланыўшы қәдириятларды ажыратып анализ етиў хәм жоқарылығына көре деваиант ҳалатларының тавсифланыўы социаль- ҳуқыкий әҳмийетке көре нызамлар дизими хәмде жәмийет таманынан қабыл қылынған ақлақый тамойиллар арқалы әмелге асырылады. Сол тавсифланыў бир неше факторларға девиант минез-қулыққа мүнәсебет билдирип атырған кисиге, нызамбузыўшының шахсына, шеек бузылыў жүз Берген конкрет ҳалатқа, нызамбузылыў хәм басқа шараятлардың өзине тәнлигине хәмде әҳмийетине байланысly болады.

Жәмийет ағзалары шахсый көзқарасларының көринислерине, олардың девиант минез-қулыққа нисбатан социаль фол мүнәсебетлерин таркиб табыўына тәрбиялық процесслер ушын бевосита мутасадди шахслар, мекемелер басшыларының орны хәм роли үлкен. «Базыларына мүмкин- басқаларға мүмкин емес», «ҳазир жақсы-ертеңге жаман» хәм сол киби мүнәсебет ҳалатларының екилемши пейили шегинде, яғный параллел стандартлар жөнелисинде әмел қылыўына изим бериў жүдә қәўиплидир. Сол себепли, ҳәр қандай ҳалатларда хәм мансабдар шахслар, түрли жәмәәт мекемелери хәм мийнет жәмәәтлериниң басшылары, педагог хәм тәрбияшылар, нызамды ҳимоя қылыўшы мекемелер ўакиллериниң минез-қулқы шеклерин бузыўы қатты қараланады.

Девиант минез-қулық түрлерине кириўши ишкиликбазлық, нәшебентлик, өз-өзин өлтириўлер менен байланысly социаль иллетлердиң ҳәр бири жүзеге келиўи хәм социаль ақыбетлерине көре моҳиятан парықлы жиҳатларға ийедур.

Биринши парық, социаль зәрүрли әдетлердиң узақ даўам етиўи девиант қулқы турмыс тәрзиниң узвий бөлегине айланып кетиўинен ибарат болады. Бирдей шаңарақ

келіспеушіліктер, шаңарақ хәм этирап-орталықтан наразылық, иштеги түсинбеушіліктер хәм басқалар-булардың барлығы субъект рухиятын жаракатлайды хәмде ол мавжуд ўезиятты өзгертирйўге урынады. Бул орында социаль институтлардағы кемшіліктер, сол жумладан қарсылықлар раўажланыўдың алдын алыўшы хәм оларға гүресиўши социаль қадағалаў дизимлери хәм салбий роль ойнайды.

Булардың екінши парықлы жиҳаты жоқарыдағы ҳалатларды ҳал қылыўдың мәлим қыйыншылықларға ийелигидир. Мәлимки, ҳәр қандай ҳалатда хәм, көп «қурбан» берип болсада, туўры шешимге ерисиў мүмкин. Бирақ хәмме гәп сонда, субъект «қурбан» Бере аладыма: қатыны (яки ери) менен ажыралып кете аладыма, жаңа кәсипке ийе бола аладыма яки жоқпа. Қатты қарарға келе алмай, көбинше субъект «орынбасыўшы» қуралларға, ишкилик хәм нәшебент моддаларға мүрәжәт етеди.

Бундай ҳалатлардың кейинги паркы Сондаки, көбинше субъект оларды ҳал қылыўдың натуўры жолларын таңлайды. Семейлы хәм жумытағы жәнеллер әдетке айланып қалғанда. Буннан «қутылыўдың» натуўры ҳаялй жоллары, ишкилик нәшебент қураллар хәм басқаларға мүрәжәт етиледі. Бирақ бул жол қарсылықтың шуқырласыўына хәм турмыс тәрзини зәерлентириўши факторға алып келеди.

Шахстың социализация процессии жәмийеттиң хәм этираптағы адамлардың қатты қадағалаўы астында әмелге асады. Инсанлар балаларды тек ғана үйретип ғана қалмастан, минез-қулық шеги талапларының туўры бежерилиўин қадағалап барады хәм бул менен социаль қадағалаў ўәкили (агенти) ўазыйпасын бежериседи.

Егер қадағалаўды жеке шахс әмелге асырса, бул индивидуал тавсифге ийе болады хәм егер бүгин жәмәт, семья, дослар, мектеп, мәхәлле (қоңсылар) таманынан әмелге асырылса, социаль тавсифге ийе болады хәмде социаль қадағалаў дейиледи.

Социаль қадағалаў ўакиллери инсанлар минез-қулықын басқарыўдың ең муҳим қуралы болып, девиант минез-қулықтың алдын алыўда хәм усы жәмәтлердиң орны үлкен болады.

Инсан тәрбиясында ең биринши хәм ең керекли социаль қадағалаў институты бул-меъядир. Перзент тәрбиясында хәм баркамал әўладты көринислерине саламат семья муҳитиниң орны үлкендир.

«Бала туўылған күнинен баслап семья муҳитида жасайды. Семейға тән дәстүрлер, қәдириятлар, үрп-әдетлер бала зуваласын көринис таптырады. Ен керекли, перзентлер семейлық ҳаят мектеби арқалы жәмийет талапларын аңлайды, ҳис етеди».

Инсан қатты ҳәрекеті, минез-қулқы хәм исин тәлим муассасалары, мәхәлле, мийнет жәмәти, улыўмамәмлекет миқесинда болса, нызамды муҳофаза қылыў органлары

(суд, прокуратура, милиция) ҳам қадағалаў қылып барады ҳам усы шахсға нисбатан социаль қадағалаў институтлары ўазыйпасын бежереди.

Тема бойынша таяныш түсиниклер: социаль шеек, жынытшылық девиант қулық, аномия, машқалалы вазият, социаль қадағалаў.

Әдебиятлар:

1. Каримов И.А. Баркамол авлод орзуси.-Т.: «Шарк», 1999
2. Каримов И.А. Донишманд халқимизнинг мустаҳкам иродасига ишонаман.- «Фидокор» газетаси. 2000 йил. 8 июню.
3. Бегматов А. Социологияга кириш.-Андижон, 1995.
4. Бекмурадов М.Б. Социология асослари.-Т.: «Фан». 1994 йил.
5. Жўраев С. Ёшлар сиёсатига оид.-Т.: «Ўзбекистон», 1994 йил.
6. Балцевич В.А. Бурова С.Н., Водиева А.К. и др. Семья и молодежь: профилактика антиобщественного поведения.-Минск: Университетское, 1989.
7. Гишинский Я. И. Творчество: норма или отклонение? //Социс// 1990.№2.
8. Дапгтамиров С.А. Социальные нормы: гносологический и социологический анализ.-Баку, 1984.
9. Кози А. Исследование проблем социальной дезорганизации и отклоняющегося поведения. В сб.: Социология сегодня.-М.: 1965.
10. Мертон Р.К. Социальная структура и аномия. //Социс// 1992. №2-3-4.
11. Михайловская И.Б., Вершинина Г.В. Трудные ступени: профилактика антиобщественного поведения.-М.: 1990.
12. Социальные отклонения. Под. Общ.ред. Кудявцева В.Н. М.: Юрид.лит-ра, 1989.
13. Социология преступности.-Под.ред. Б.С.Никифорова. Пер. с англ.М.: Прогресс, 1966.
14. Фокс В. Введение в криминологию. М.: 1985.

5 –тема Социаль-экономика хэм сиясий турмыс социологиясы

1-§. Шахс, жәмийет хэм мәмлекет социологиясы

1. Шахс хэм оның социалласыуы процесслери.
2. Шахс хэм жәмийет.
3. Шахс хэм мәмлекет.

Шахстың пайда болыуы, оның жәмийеттеги орны хэм мохияты бирдей социология пәниниң белгили хэм бақс талап тарауларынан бири болып келди. Инсанның мохиятын дәслепки үйренген алымлар Қытайдағы Конфуций хэм оның издаслары еди. Эрамыздан илгери 298-238 жылларда жасаған алым Сень-цзи сондай деп жазған еди: «Туўма қайыетлер –бул самовий мүнәсебетлер ҳасылы болып, оларға тәлим яки оларды адамның өзи жаратыуы куралында ерисип болмайды. Инсан жаўыз тәбиятқа ийе. Инсандағы езгүлик манфаатлар ушын арттырылған пәзийлетдир. Ҳазирги инсан туўылыуынан баслап пайда болыуға умтылады. Бул соған алып келедики, кисилер өзара рақабатласадылар хэм бир-бирлерине ён бермейдилер. Соның ушын хэм тәрбия жолы менен инсан тәрбиясы өзгертириў, жаратылған қағыйдлар тийкарында тәлим берип, оларды әдалатлылыққа хэм масъулиятлылыққа үйретиў лазым.

Абу Наср Фарабий «Фалсафату Аристуталис» («Арасту фалсафаси») шығармасында қәдимги Юнон алымының инсан ҳаққындағы пикирлерин төмендегише шарқлаған еди. «Арасту инсанда, хайўанларда болмаған басқа имканиятлар, руўх хэм руўхый күшлерден пайда болаалмайтуғын себеп хэм тийкарларды табады. Инсан тәбияты хэм онда мавжуд болмыш тәбийий күшлерди түсиндириў туўрысында олар, тек ғана руўх иси (хәрекетлери, тәсирлери) гә қарағанда жоқарырақ ис (хәрекетлер) ушын масласқанлар, деген пикирге келеди...». Бул орында Арасту, неге бундай болыуын үйрениўге мәжбүр болды хэм инсан нутқ ийеси екенлигин тапты, нутқ болса ақыл менен байланыслыдыр... Ақылдың ҳалаты тап руўх хэм оның тәбийий ҳалаты киби екенлиги, ақыл қысымларға яки күшлерге бөлиниўи, инсан мохият касип етиўине курал болыушы фаол (тәсиршен) тийкар екенлиги худи тәбиятта болғаны киби ол- ақыл өз мақсети (ғәрези) ниң себеп хэм тийкары екенлиги Арастуға рәўшан болады».

Инсанның керекли қәсийетлеринен бири- оның социаль мавжудот екенлигидир. Инсан өзиниң иқтияжларын қандырыў мақсетлеринде өзи киби инсанлар менен бирлесиўге умтылады. Инсанның социалласыуы сунбий характер касип етип, ол шахс сыпатында басқа инсанлар ортасындағана көринис алады. Егер ол инсанный мүнәсебетлерден ҳали болса, өзіндеги езгүлик яки хайўанный тәбиятынан халос бола алмайды. Инсандағы бул тәбийий қәсийетти Абу Наср Фарабий төмендегише ипадалайды: «Хәр бир инсан өз тәбияты менен сондай дүзилгенки, ол жасаў хэм жоқары

дәрежедегі жетіклікке ериспек ушын көп нәрселерге мухтаж болады, ол бир өзи бундай нәрселерди қолға кирите алмайды, оларға ийе болыуы ушын инсанлар жәмәетине иқтияж тууылады. Сол себепли жасау ушын зәрүр болған, кисилерди бир-бирлерине жеткизиб бериуши хәм өз-ара жәрдемлесиуши арқалы ғана Адам өз тәбиаты бойынша умтылған жетіклікке ерисиуи мүмкин. Бундай жәмәет ағзаларының иси бир пүтин халда олардың хәр бирине жасау хәм жетіклікке ерисиу ушын зәрүр болған нәрселерди жеткизип береді. Соның ушын инсан шахслары көбейдилер хәм жердің халық жасайтуғын қысымына орнастылар, нәтижеде инсан жәмәети пайда болды.

Сол менен бирге инсан пикирлеуши мавжудадтыр. Ол қурған хәм еситкенлерин ядда сақлайды, өз хаялы, тасаввурлеу қәбилияты қуралында билимлерди, мағлыұмат хәм хабарларды анализ қылады, улыұмаластырады, оларды трансформациялайды, басқаларға узатады, билим хәм тәжирийбелерди такомиллаштирады, өз мақсетлери, арзыұлары хәм истеклерин тасаввурлай алады. Инсандағы бул қәсийетлерди Ибн Сино сондай талқын етеді: «Инсан улыұма қәрасларға көзқарас билдириу хәм бөлек нәрселер туурысында пикирлеу қәбилиятларына ийедур: ол пайдалы яки зәерли исти қылыу хәм қылмаслық, гөззаллық хәм гөззал емесликті парықлау, жақсы хәм жаманды ажыратыу қәбилиятына ийе. Олар қыяслау хәм таваккурлау қуралында шекилленеді. Сондай қылып, инсан руұхының биринши күши ақылы мушохадаға тийисли болып, ол ақылы таваккур деп аталады. Екинши күш болса тәжирийбеге таллуклы болып, ол тәжирийбели пикирлеу, деп аталады. Олар хақыйқат яки жалғанды, сондай-ақ, меншикли нәрселерге нисбатан жақсы хәм жаманды анықлау ушын хызмет қылады.

Хәзирги дәуир сцоиологиясында «инсан» дегенде Жерде жасап атырған мавжудод түрлеринен бири түсиниледи. Инсан бөлек алырған түр (*Homo sapiens*) ўәкилин ипадаушы улыұма түсиникдир. Инсан, улыұма инсан затының ийғиқ образы сыпатында биосоциаль мавжудод болып, ол бир ўақыттың өзінде хәм тәбиятқа, хәм социаль хаятға мүнәсипдир. Гегель тәбири менен айтқанда, «инсанның өзінде бевосита мавжудлиги қандайдир тәбийийдир, бул оның өз түсинигине биноан сыртқыдыр; тек ғана өзине тийисли дене хәм руұхын такомиллаштириу қуралында, моҳиятан өзін өзи аңлауы себепли хәм ол өзін Еркін тутады, ол өзине өзи ийелик қылыуға кириседи хәм хәм өзине, хәм басқаларға нисбатан болған мүнәсебетлерде өзине өзи ийелик қылады. Бул өзине өзи ийелик қылыуға кирисиу, сондай-ақ бул халатты ўақыялық деп билиу сонны көрсетедики, инсан өз түсинигине биноан (имканият, қәбилият, мойиллик) енди өзін өзиники деп билиуи, өзін тап предмет деп есаплауы-эпиұайы өзін өзи аңлаудан парық қылып, ол хақыйқатда нәрсе (буюм) көринисинде намоен бола алыу қәбилетине ериседи.

Индивид болса инсан затының бөлек алынған нұсқасы, оның ұәкиллеринен биридир. Шахс болса ол яки бул инсан сыпатында намоён болып, ол мәлим хәм бийтәкирар индивидуаллықә ийе болады. Индивидуалдың жәмийетке кириў процесслери оның социалласыўын тәмийинлейди. Социаль мүнәсебетлерге кирисиў нәтийжесинде оның жәмийеттеги қәдириятлар хәм шеклерди өзлестирип барыўы ушын замин жаратады. Бул жихатдан ол социаль тәсир объектидир. Сондай-ақ, индивид социалласыў ақыбетинде жәмийеттеги түрли мүнәсебетлерде фаолласады хәм бунда ол социаль мүнәсебетлер субъекти сыпатында характерлениўши шахсқа айланады.

Дәстүрий жәмийетлерде инсанның жаратыўшылық ижодий қәбилети анша шегараланған еди. Сондай, дәстүрий жәмийетте мийнеттиң тәбийий тақсимоти хәм иктисасласыўы, шахслара мүнәсебетлердиң өте бөлиниўи, өз-ара хәрекетлер хәм мүнәсебетлерди нарәсмей мувофиқластырыў, жәмийет ағзаларын бир-бирине тобелик, урыўшылық, басқарыўдағы примитив дизимлер имтиязсыз жәмийет ағзаларының исин шеклеп қойған болып, бул ҳалат шахстың ижодий исин көрсетиў хәм пикирлеў қәбилетин раўажландырыўға жол бермес, өз-ара мүнәсебетлердиң болса биқиқ болыўын тақоза етер еди.

Заманалық жәмийеттиң пайда болыўы менен инсанның социаль хәм сиясий мүнәсебетлердеги орны юксалиб барды. Бул жәмийетлерде өз-ара мүнәсебетлердиң бир-бирине тәсир етиў дәрежеси хәм мийнет тақсимотиның шуқырласыўы-оның секинлик пенен юксак тәлим хәм тәжирийбеге, сондай-ақ, жоқары кәсибий малеке тийкарланыўы, социаль мүнәсебетлердиң ызамлар, шеклер, шәртнамалар тийкарында муўапықластырыўдың рәсмей дизимин көриниси, социаль басқарыўдың такомиллашған дизиминиң жаратылыўы, динди мәмлекет хәм басқарыўдан ажыратылыўы, социаль институтлардың көбейиўи хәм раўажланыўы киби принципи нәтийжесинде инсанларара мүнәсебетлер юксалиб, сиясий институтларды қадағалаў, инсан ҳуқық хәм еркинликлерин ҳимоя етиў, жәмийетте теңлик орнатыў имканиятлары пайда болды. XX әсирге келип ең такомиллашған хәм заманалық кисилик бирликлери пуқаралық жәмийети, деп атала баслады.

Пуқаралық жәмийети идеясы жоқары мақсет сыпатында бир неше әсирлерден бери жасап келмекте. Пуқаралық жәмийети сондай жәмийетки, онда халықтың бирден-бир группасы басқа бир группаны өзине бойсындыра алмайды, сондай-ақ, еркеклер менен ҳаялларды бир-бири менен бағлаб турыўшы көплеп социаль, пуқаралық, диний, эконоика, мәдений байланыс хәм мү әсебетлер жәнеде раўажланады. Бул идея 80-жылларда ҳәуиж алған демократиялаштириў процессии нәтийжесинде бөлек мазмун кәсип ете баслады хәм

ол тоталитар мемлекетлерге қарама-қарсы болған социаль андоза сыпатында талқын қылыу басланды.

Пуқаралық жәмийети шахс ушын кең имканиятлар жаратып, онда ҳәр бир шахс басқалар менен бирлесиуи яки басқалар менен ҳәкорлықда ис көрсете алыуы мүмкин. Пуқаралық жәмийети сол тәризде инсан уллылығын жоқарыға көтереди.

Хәзирги заман раўажланған мемлекетлерде барпо етилген пуқаралық жәмийетлери туўрысындағы тасаввурлардан келип шығатуғын болсақ, ол ҳалда пуқаралық жәмийети бул:

-әўеле жәмийет ҳаяты исиниң экономика, социаль ҳәм мәнәўий тараўларында иқтыярлық рәўиште көринген, басланғыш намәмлекет дизимлерин өз ишине қамрап алған инсаный бирликдир;

-екиншиден, жәмийеттеги экономика, социаль, семьялы, миллий, мәнәўий, ақлақый, диний, ислеп шығарыу, шахсый ҳәм надәўлет мүнәсебетлер мажмуасидир;

-үшиншиден, Еркин индивидлер, иқтыярый рәўиште көринген мекемелер ҳәм пуқаралардың түрли мемлекет органлары тазийқлары яки бир қәлипке салыўларынан ызамлар қуралында ҳимяобланған жәмийет болып, онда олар өзлигин намоён қыла алыўлары ушын бирдей имканиятларға ийе боладылар.

Сол менен бир қатарда, хәзирги дәўирде пуқаралық жәмийетиниң тийкарғы белгилери көринис тапқан. Булар тийкарынан төмендегилерден ибарат:

Экономика тараўда: надәўлет мекемелер; кооператив ширкетлер; ижара жәмәәтлери; акциядарлық жәмийетлери, уйымлар, корпорациялардың мавжудлиги.

Экономика тараўда: семья; партиялар; жәмәәт мекемелери ҳәм ҳәрекетлер; ис ҳәм жасаў жойларындағы өз-өзин басқарыу органлары; надәўлет оммавий хабар қураллары; жәмәәтшилик пикирин анықлаў, көринис таптырыу ҳәм ипада етиўдиң заманалық көриниси, социаль ихтилофларды күш ислетпестен, тазийқсыз, ызамлар дөгерегинде ҳал қылыу әмелиятының мавжудлигидир.

Мәнәўий тараўда: сөз, ҳүждан ҳәм пикирлер еркинлиги; өз пикирин ашық билдире алыўдың реал имканиятлары; ижодий илимий ҳәм басқа уйымлар ғәрезсизлигиниң ҳәм ызамлы ҳәм әмелий жиҳатлардан тәмийинленгенлиги.

Сондай-ақ, пуқаралық жәмийетиниң барқарарлығын тәмийинлеўши шәрт-шараятлар ҳәм барки, оларсыз бул жәмийеттиң институтлары раўажланбайды. Булар жумласына жәмийеттеги социаль қатламлардың түрлише манфаатларын ипада етиўши раўажланған социаль структуралар мавжуд болыуы лазымлығы киреди. Қалаберсе, жәмийет ағзаларының тола ғәрезсизлик пенен ис көрсете алыу қәбилияти, олардың ең

раўажланған дәрежедеги социаль , интеллектуал, руўхый жихатларынан юксалиши содир болыўы хәм тақозо қылынады.

Соңғы шәрт-шараятлар болса хәр бир пуқараның өз мүлкине ийе болыўы, бул мүлкін өзи истеген тәризде тасарруф қыла алыўы ушын оның меншикли яки жәмәәтлик ҳуқықы тәмийинленген болыўы лазымлығыдир.

Пуқаралық жәмийетиниң белгилери, мезонлары хәм институтларын тасаввур қыла алған хәр бир кисиге көринип турыптики, бундай демократик жәмийеттиң тийкарын өз-өзин басқарыў хәм жәмәәт мекемелери өз-ара мүнәсебетлериниң мажмуасы ташкил қалыр екен.

Пуқаралық жәмийетте мәмлекет хәм ҳүкиметтиң бөлек өз ўазыйпалары, нодәўлет хәм жәмәәт мекемелериниң болса бөлек өз ўазыйпалары болады, олар бир-бирин толтырып, юксак раўажланған демократик жәмийеттиң жасаўшаңлығын тәмийинлейди. Мәмлекеттиң хәм, нодәўлет мекемелердиң хәм өз хәрекет дөгерегин өзлери ушын белгилеген иси ол яки бул таманға азғана өзгергенде хәм бундай социаль- сиясий мувозанатлар бузылып, демократик шектен шекиниўи ехуд шетке шығып кетиў руй бериўи мүмкинлигин асиримиздиң соңғы дәўирдеги раўажланыў әмелияты көрсетеди.

Пуқаралық жәмийети инсанлардағы өз-өзин аңлаў, олардың объектив раўиштеги масъулият ҳиссыны сезиў қәбилиятиның юксалишига ҳамоҳаң рәўиште көринип барады. Бул жәмийетте көринген мәмлекетлер пуқаралары сиясий, ақлақый хәм ҳуқықый мәдениятлары дәрежесиниң жоқарылығы менен ажыралып турады.

Мәлимки, пуқаралық жәмийеттиң тийкары-жәмийет мекемелери. Хәм сол менен бир қатарда- пуқаралық жәмийеттиң өзине тән қасийетлеринен бири-бул нодәўлет дизиминдеги барлық жәмәәт мекемелерине ағзалықтың ықтыярый көринисте болыўыдыр. Бул қағыйда, бириншиден сол жәмийеттеги демократияның жоқары дәрежесин намоён қылса, екиншиден, жәмийет ағзаларының социаль аңы хәм фаолликлары юксаклигини билдиреди. Қалаберсе, хәр бир пуқара өзи кирмекши болған мекеме исине өзиниң манфаатлары хәм иқтыяжларына масс мақсетлерге ерисиўине исеним ҳасыл қылғанынан соң ғана сол мекемеге ықтыярый рәўиште ағза бола алады.

Қәдимги дәўирден баслап то өрта әсирлергеше болған заманда мәмлекет кең талқын қылынған, бирақ ол өзи ташкил қылатуғын хәм ипадалайтуғын жәмийеттен бөлек емес еди. Бириншилерден болып Николо Макиавелли «мәмлекет» термининиң кең хәм тар мағанадағы әҳмийетлерин талқын еткен еди. Бул паытға шекем болған дәўирде мәмлекет түрли хәм анша анық түсиниклерди аңлатқан. Н.Макиавелли әдебиятларға «Stato» деген махсус терминди киргизип, ол мәмлекетти оның қандайдир анық көринисинен қатты нәзер жәмийеттиң бөлек сиясий мекемеси сыпатында талқын етди.

Мәмлекет, жәмийет хәм индивидлердин бир-биринен шегаралаўды либерализм өзиниң мәмлекеттиң шәртнамалық теорияларында (Гоббс, Локк, Руссо хәм басқалар) әмелге асырдылар. Бул теорияға биноан, үш түсиник (индивид, мәмлекет, жәмийет) тарийхан бир-биринен бөлингендилер. Дәслептен Еркин хәм ярым жабайы жасаған индивидлер экономика хәм басқа тараўларда өз-ара хәрекетлерде болыў ақыбетинде жәмийетти такшил етдилер хәм кейиншелик, өзлериниң қәўипсизликлерин хәм тәбийий ҳуқықларын шәртнамалар дүзиў жолы менен ҳимоя қылыў мақсетлеринде махсус орган-мәмлекетти дүздилер.

«Мәмлекет» түсиниги әдетте мәлим бир худудда жоқары ҳәкимиятқа ийе мекемени аңлатады. Мәмлекеттин моҳиятын жәнеде шуқырырақ хәм хәр таманлама аңлаў ушын оның керекли белгилерин билиў лазым.

Мыңлап жыллар жәмийеттин раўажланыўы менен бирге мәмлекет хәм оның бир қысымы сыпатында раўажланып келди. Мәмлекет пенен шахстың өз-ара мүнәсебети қәсийетлери, мәмлекет дүзиминде рационаллық, еркинлик хәм инсан еркинлиги принциплериниң татбиқ етилиўине қарап мәмлекетти раўажланыўын еки глобал этапқа болиў мүмкин: дәстүрий хәм конституцион. Сондай-ақ, дәстүрий хәм конституцион мәмлекеттиң белгилери намоён болыўға қарап аралық басқышларға хәм бөлинеди. Мәселен, тоталитар мәмлекетшилик. Дәстүрий мәмлекетлер тарийхый мийрас болған үрп-әдет, шеклер тийкарында стихиялы рәўиште раўажланды. Бул мәмлекетлерде халық үстинен институтласқан хәм шекленбеген ҳәкимиятқа ийе болып, олар кисилердин тең ҳуқықлы екенлигин инкар етип, Еркин инсанды мәмлекет ҳәкимиятының манбаи екенлигин тән алмағанлар. Бундай мәмлекетлерге типик мысал сыпатында монархияны көрсетиў мүмкин.

Конституцион хәм ноконституцион мәмлекетлер ортасындағы шегаралар еркинликке нисбатан мүнәсебет, сондай-ақ, инсан ҳуқықларын сақлаў әмелияты, шахс, жәмийет хәм мәмлекет өз-ара мүнәсебетлериндеги устивор жөнелислер тийкарында белгиленеди. Мәлекет раўажланыўының конституцион басқышы мәмлекеттиң жәмийетке хәм пуқараларға бойсыныўы, мәмлекеттиң араласыў ваколаты хәм жөнелислериниң конституцион белгилеп қойылыўы, мәмлекет иси хәм инсан ҳуқықларының кафолатларын ҳуқықый реглемантация қылыныўы менен байланыслыдыр. Конституцион мәмлекетлер дәстүрий мәмлекетлерден көриниси, ишки дүзилиси хәм функциялары менен кескин парықланады.

Ҳуқықый мәмлекет- конституцион мәмлекетшиликтиң реал әмелге асыўыдыр. Оның тийкарында инсанды мәмлекет терроры, оның эътиқоди үстинен күш ислетиў, ҳәкимият органлары таманынан майда ҳомийлик қылыўынан ҳимоя қылыўға умтылыў

жатады. Хуқықый мәмлекет-суверен халық ирадасына бойсыныўшы, инсанның еркинлиги хәм басқа хуқықларын ҳимоя қылыўшы, өз исин ызамлар дөгерегинде әмелге аысырыўшы мәмлекетлер. Бундай мәмлекетте шахс пенен ҳәкимият ортасындағы мүнәсебетлер конституцияда белгилеп қойылады, сондай-ақ, бул халық пенен ҳәкимият ортасындағы мүнәсебетлер «социаль питимлер» тийкарында рой береді. Мәмлекет пенен пуқаралар ортасындағы мүнәсебетлерде устуворлик инсан хуқықларына қаратылады, ызамлар мәмлекет хәм оның қатты ҳәрекеті менен бузылмайды.

Хәзирги дәўирде пуқаралық жәмийети хәм хуқықый мәмлекет ортасында қатты шегара өткизиў қыйын мәселе. Түрли хуқықый мәмлекетлердиң пайда болыўы хәм раўажланыўы тәжирийбесин итибарға алып, хуқықый мәмлекеттиң төмендеги белгилерин келтириў мүмкин:

- раўажланған пуқаралық жәмийетиниң мавжудлиги;
- шахстың еркинлиги, хуқықый хәм жәмәәтшилик тынышлығын ҳимоя қылыў, хожалық иси ушын хуқықый шәрт-шараятлар жаратып Берген ҳалда мәмлекет иси тараўын шеклеў;
- хәр кимниң өз шахсый фаравонлиги ушын маъсулиятын аысырыў;
- барлық пуқаралардың хуқықый теңлиги;
- хуқықтың улыўмалығы, оның барлық пуқаралар, мекемелер, муассасалар, жумладан, мәмлекет ҳәкимияты ушын хәм тең тааллуқлы болыўы;
- халық хәм мәмлекет суверенлигиниң конституцион- хуқықый жихатлардан муўапықластырылыўы;
- ызам шығарыўшы, ижроя хәм суд ҳәкимиятларының бөлиниўи, олар исиниң ҳакорликдаги бирлиги;
- мәмлекеттиң пуқаралық мүнәбетелерин муўапықластырыўда таъқиқлаш методының шегарадан шығыў методына нисбатан устиворлиги. Буның мағанасы солки, хуқықый мәмлекетте «ызам менен таъқиқланбаған барлық нәрселерге рухсат етиледі» тамойилига әмел қылысады. Бунда шегарадан шығыў методы тек ғана мәмлекетке нисбатан қолланылып, мә мәмлекетлекет тек рәсмий қабыл қылынған ваколатлар дөгерегинен шетке шықпаслығы лазым;
- индивид еркинлигин шеклеў тек барлық кисилер еркинлиги хәм хуқықларын ҳимоя қылыў менен байланысly болыўы мүмкин. Хуқықый мә мәмлекетлекет шахстың мутлақ еркинлигин билдирмейди. Хәр бир шахстың еркинлиги басқа кисиниң еркинлигине қарсы келе басласа, қудди сол жерде оның еркинлиги тамам болады.

Хуқықый мәмлекет шараятындағы Еркин рақобат нәтийжесинде мүлқдарлар қатламы вужудге келиўи ушын қолй шәрт-шараятлар жаратылады. Мәмлекетлер

раўажланыў тэжирыйбеси көрсетедики, тек шахслардың раўажланыўы ушын шэрт-шараятлар жаратыў менен улыўма фаравонликка ерисип болмайды. Солай етип, жәмийеттеги ҳәр бир шахста мүлкдар болыў, ташаббускорлик көрсетиў қәбилияти бола бермейди. Бәрибир социаль теңсизлик даўам етебереди. Соның ушын хәм ҳаятда социаль мәмлекет теориясы хәм әмелияти (улыўма фаравонлик мәмлекети) пайда болды.

Социаль мәмлекет- ҳәр бир пуқара ушын мүнәсип ҳаят тәрзи, социаль ҳимоя, ислеп шығарыўды басқарыўда иштирок етиўи, шахсты өз-өзин реализация қылыўы. хәмме ушын тең ҳаятый имканиятлар жаратыў ушын умтылатуғын мәмлекетдир.

Бундай мәмлекеттиң иси улыўма фаравонлик, жәмийетте социаль әдалат орнатыўға қаратылған болады. Мәмлекет мүлкий хәм басқа социаль теңсизликлерди тегислеўге ҳәрекет қылады, күшсиз хәм соцлаь химояға муктаж кисилерге жәрдем береди, ҳәр бир пуқараны ис яки басқа ҳаят кешириў манбаи менен тәмийинлеўге ҳәрекет қылады, жәмийетте тынышлықты сақлайды, инсан ушын қолай ҳаят муҳитин көринис таптырады.

Өзбекстан Республикасында миллий истиклал шарапаты менен базар мүнәсебетлерине өтиў, ҳуқықый мәмлекет хәм пуқаралық жәмийети барпа етиў ушын қолай шэрт-шараятлар жаратыўға қаратылған ислохатлар табара шуқырласып бармақта. Мәмлекет хәм ҳүкимет миллий ғәрезсизликтің дәслепки дәўиринен баслап күшли социаль сиясат жүритип келмекте.

Өзбекстанда әмелге асырылып атырған ислохатлардың пировард мақсети хәм ҳуқықый мәмлекет хәм пуқаралық жәмийети қурыўдыр. Хәзирги дәўирде бундай мәмлекет хәм жәмийет барпо етиўдиң конституцион хәм ызамлы тийкарлары жаратылды. Демократик типдеги миллий мәмлекетшилик көринис тапты. Пуқаралық жәмийеттиң белгиси сыпатында көп партиялылық хәм өз-өзин басқарыў органлары-жәмәәт биолеспелери дизими көринис тапты.

Тема бойынша таяныш түсиниклер: шахс, мәмлекет, пуқаралық жәмийети, жәмәәт мекемелери, Конституцион мәмлекет, ҳуқықый мәмлекет.

2-§. Социаль басқарыў социологиясы

Саўаллар:

1. Социаль басқарыўдың тийкарлары.
2. Социаль басқарыўдың ҳәзирги замандағы көриниси.
3. Басқарыўда социаль болжаў элементлери.

Социаль мүнәсебетлердин өнимли тәризде кешийин хәр қыйлы мезонлар жәрдемінде үйренетуғын пән социологик басқарыў деп аталады.

Бул пән улыўмасоциология пәниниң ажыралмас қысымы болып, оның барлық теория хәм әмелиятларынан тола пайдаланады.

Инсанлардың экономикалық иси хәр дайым мәлим бир усыллар, теориялар, әмелиятлар, институт хәм мекемелер арқалы басқарылып келинип атырған болса социаль процесс, хәдийселер хәм мүнәсебетлер болса ҳали оншалық тәризде басқарылыў дәрежесине өткен жоқ.. Соның ушын хәзирги дәўир талабына сай социаль басқарыў пәниниң тийкарлары жаратылмақда, бул пән арқалы инсанлар ушын ең тийкарғы есапланған социаль процесслер өнимли тәризде басқарылады.

Социаль басқарыў пәnine XX әсирдин басларында Ф.Тейлор, М.Вебер, А.Файола киби алымлар тийкар салдылар. XX әсир орталарынан баслап басқарыў машқалаларының шешилиўинде системалы жандасыў усылы қолланыла баслады.

Хәзирги дәўирде мекеме хәм кәрханаларды (мәмлекеттики яки хусусий болыўынан қатты нәзер) өнимли басқарыў дәўир талабынан келип шығып, самаралы басқарыў механизмлерин жаратыўды хәм жорий етиўди тақозо қылады. Бирақ, күшейип баратырған интеграцион процесслер хәм хабарлар дизиминиң халықара дәрежеге жетип барыўы, рақобаттың күшейиўи хәм басқалар социаль басқарыўға болған мүнәсебетти пайдалы таманға кескин өзгертиреди хәм басқарыў дизиминде социаль өзгерислерге болған масласыўды тезлестиреди.

Социаль басқарыўдың такомиллашув истикболлари Өзбекстанда барлық ислохатларды жәнede тезирек хәм самарадарироқ әмелге асырыў, демократик процесслерди шуқырластырыў, өз-өзин басқарыў дизимлерин такомилластириў хәм ақыр ақыбетинде халықтың турмыс дәрежесин асырыў имканын жаратады.

Хабарлардың инсан таманынан тез өзлестирилиўи хәм оның жаңа шараятларға мойиллик қәбилетлерин асырып барыў хәр қандай басқарыў дизиминиң долзарб

ўазыйпаларынан бири болып, «инсан омили»н даимо хэм анық есапқа алыўды тақозо қылады.

Социаль процесслерди башорат қылыў хэм басқарыў төмендеги тийкарғы ўазыйпаларды гөзлейди:

-истикболды баҳалаў, жәмийет социаль раўажланыўының муҳим көрсеткишлерин анықлаў хэм оған ақылана жетисиўдиң самаралы қуралларын белгилеў;

-шеклерди анықлаў, истикболдағы тийкарғы социаль талап хэм оны қандырыў имканиятларын белгилеў;

-тахлиллерди тақминлаш, жәмийет социаль раўажланыўына акс тәсир етиў мүмкин болған өзгерислерди аықлаў хэм тахлил етиў.

Төмендеги ўазыйпаларды ҳал етиў мақсетин көзде тутқан ҳалда социаль башарат мас рәўиште түрлерге ажыралады.

Истикбалдағы ҳалатларды башорат қылыў- жәмийеттиң социаль раўажланыўы ҳаққында алымларының өткен заман, ҳәзирги заман хэм истикбал дәстүрлерин башорат етиўдир.

Шеклер башораты- истикбалдағы күтилип атырған социаль ҳалатқа масс шеклерди табыў, яғный сол ҳалатға алып келиўши шәрт-шараятларды анықлаў.

Тахдидлер башорати- социаль раўажланыў процессиниң изден шығыў ҳалатының тахлилизине тийкарланған башорат түри.

Социаль башораты төрт өз-ара мантиқан байланған басқышларда әмелге асырылады. Биринши басқыш башорат объекти бойынша мағлыўматлар манбаин хэм көрсеткишлерин анықлаў, башорат дәстүрин ислеп шығыў, башорат мақсети мәселелерин белгилеп алыўдан ибарат. Екинши басқыш башорат қылыныўшы объекттиң динамик моделин ислеп шығыўды өз исине алады. Қусусан, модель социаль процессти акс еттириўши математик формулалар көринисинде болыўы мүмкин. Үшинши басқыш башорат қылыныўшы процесс моделине кириўши басқарыў көрсеткишлерин белгилеў, бул көрсеткишлердиң башорат дәўиринде өзгериў тенденцияларын хэм шегараларын анықлап алыў, түрли талқиндағы тахминлер тийкарында вариантларды анықлаў. Ақырғы басқыш көп вариантлы башоратты әмелге асырыўды тийкарлаў хэм дахлилий жуўмақларды ислеп шығыўдае ибарат.

Социаль башорат мәселесин шешиўде математик моделлестириў хэм экспертиза усыллардан пайдаланылады.

Хабар жәмийет исиниң социаль жихатдан өзине тән тамойилларын ипадалайды хэм оның жәрдеминде социаль басқарыў әмелге асырылады. Социаль хабардың өзи группаларға ажыралады. Биринши группаға социаль группалар дүзилмеси хэм ҳалаты

хақындағы хабарлар киреди. Екинши группа адамлардың мийнет хэм турмыс шараяты хақындағы хабарлардан ташкил табады. Хабарлардың үшінши группасы адамлардың хаят иси турмыс тәризи хэм басқа хабарлардан ибарат.

Басқарыў көзқарасынан социаль хабар-ташкилий, қадағалаў-есапқа алыў, нәтийжели хабарлардан ибартдир. Ташкилий хабарлар социаль басқарыў объекти хэм субъекти өз-ара байланыў, басқарыў процессии, басқарыў қарарларының бежерилиўи хақындағы мағлыўматларды ташкил етеди. Қадағалаў есапқа алыў хабарлар социаль процесслерди басқарыўдың барысы хэм оның басқарыў қарарларына маслығы хақындағы мағлыўматлардыр. Нәтийжелик хабарлар белгиленген басқарыў тадбирлерин, талаплары, қағыйда хэм нормалары хақындағы хабарларды өз ишине алады.

Социаль басқарыў процессии хэм сыпат көрсеткиши хэм муғдар көрсеткишли хабарлар арқалы әмелге асырылады. Сыпат көрсеткишли хабарлар социаль хәдийсе хэм процесстиң тәрийипли қәсийетлери хэм таркибий дүзилисиниң көринислери хақындағы мағлыўматлардир. Муғдар көрсеткишли хабарлар социаль хәдийсе хэм процесстиң муғдарлық өлшеў көринисинде анықланған үлкенликлерден ибаратдир. Бул хабарлар ЭХМ ға тийкарланған ҳалда математик моделлестириўди хэм ол арқалы социаль башорат қылыўды, тахлил қылыў хэм баҳалаўды әмелге асырыўға имкан береді.

Тема бойынша таяныш түсиниклер: басқарыў, болжаў қылыў, шама, тахдид, басқарыў дизими.

3-§. Экономика социологиясы

Саўаллар:

1. Базар экономикасына өтиўдиң тийкарғы тамойиллары.
2. Ис ҳақы хэм мийнет нәтийжелери.
3. Жәмийеттиң экономика тийкарларындағы таснифи.

XIX әсир ақыры XX әсирдиң басларына келип, эукономика хаят социологиясының излениў объектине айланды. Кудды сол дәўирде ислеп шығарыўда инсан омили аңлап жетилди хэм бул барадағы тафаккур көринис таўып барды.

Хәзирги дәўирдеги экономика хаятты мәлим концепцияларсыз мафкуравий мақсетлерге тийкарланбастан экономикаға өтиўдиң 5 тамойилларынан бири

экономиканың саясаттан үстин болыуы тамойили экономика хаятының мамурий буйрықбазлық мафкурасынан халы болыуын, экономиканы еркинлестириўди көзде тутады. Бизде базар экономикасына өтиў тамойиллары мәлим концепцияларға идеялық жөнелислерге тийкарланған ҳалда мавжуд болады, раўажланады. Экономикалық хаят инсан мәнәўий хаяты менен бевосита узвий байланыслыдыр. Сондай-ақ, Өзбекстан Республикасы Президенти айтқанындай-ақ «бизин базар мүнәсебетлерине өтиў моделимиз республиканың өзине тән шараятлары хәм қәсийетлерин, дәстүрлер, үрп-әдетлер, турмыс тәризин хәр таманлама есапқа алыўға, өтмиштеги экономиканы бир жақлама, бесунақай раўажландырыўдың мужҳиш мийрасын бархам бериўге тийкарланды». Экономикалық теориялар хәм қараслар хәмде тасаввурларға экономикалық мүнәсебетлер хәмийше хәм айнан муўапық болабермейди. Экономикалық қараслар хәм теориялар базыда ислеп шығарыў мүнәсебетлерине шубҳа менен қарайды. Оны өзгертириў, такомиллаштириш ушын мәлим қараслар дизимин береді.

Экономикалық хаят сатыўшы хәм қәридар ортасында мәдений, мәнәўий мүнәсебетлерсиз мавжуд болмады. Егер ишшиниң манфаатлери хәм иқтияжлары инабатқа алынбаса, олардың мақсет хәм умтылыўларына шараят жаратылмаса, ҳеш қандай техника хәм технология, ең ақылана (рационал) қараслар дизими хәм машқалалары хәм хал қылыўға имканият бермейди.

Исшилер мәнәўий қәдириятлары, мотивлери хәм ҳулық атварлары тек ғана экономикадағы өзгерислер тәсири астында емес, және мәденият омили туфайли хәм көринеди.

Әсиримиздиң 60-жылларында раўажланған Батыс мәмлекетлеринде экономикалық социология пәниниң социалласыўы тенденциясы жәнede күшейди хәм нәтийжеде оның имканиятлары хәм артып барды. Сол менен биргеликте социологияда сондай түсиник хәм категориялар ислеп шығылдыки, олар экономика социологияның категориал аппаратын көринис табыўға тийкар болды. Бул категория аппарат экономист социологларға экономикадағы мавжуд хәм ҳәли хәм үйренилмеген социаль байланысларды тадқиқ қылыўларына кең жол ашып берди.

Сол менен бир қатарда муассасалар, ислеп шығарыў жәмәәтлери, кәсиплер, бенделик стратификациясы басқарыў хәм басқа муҳим мәселелер менен шуғылланыўшы социологиядағы махсус жөнелислер хәм раўажланып барды. Буннан сондай жуўмақ келип шығадики, экономика социологияны бүгинги күнде глобал хәм хусусий мәселелерди хал қылыўшы пән сыпатында тасаввур қылыў мүмкин.

Батыста социаль социологияға анық шегаралар дөгерегинде раўажланып атырған ягона илимий жөнелис сыпатында емес, бәлким мәмлекет раўажланыўының ол яки бул

дәуірдегі долзарб муаммаларын үйренетұғын өзине тән бір илимий хәрекет деп каралмақта.

Америкалық социолог Дж.Смелзер өзиниң «Экономикалық хаят социологиясы» мақаласында экономикалық социология «жөргек»тегі халатында қандай улғайғанлығын хәм экономикалық турмысының борған сари жаңа таманларын қамрап алыўлығы жүдә тәсирли қылып тасвирленген.

Смелзерни таъкидлашиша, экономистлер хәм социологлар экономика хаят хақкында бир-биринен парық қылатуғын саўалларға жуўап излейдилер. Бунда социологлар муаммаға кеңирақ экономистлер болса тар мағанада жандасадылар.

Экономикалық хаятға социаль талқин етиўге биринши бар Ф.Тейлор итибар берди. Ол ишилердиң мийнетке болған қызығыўын үйренди хәм 1894 жылы мийнетке хақ төлеў дизимине тийкарланған теорияны ислеп шығарыў процессине тадбиқ етди. Бул ғоя тийкарында «экономикалық Адам» концепциясы хәм оның қәсийетлери пайда болды.

Бул ғояның тийкары:

1. Ең қысқа ўақытта ишти қағша көп көлемде ис ислесе, оған сонша хақ төлеў;
2. Иштиң көлемин емес, бәлким өнимдарлығын хәм жақсылығын рағбатлантирыў;
3. Ишилерге кем ис хақы бериў хәм көп бериў барабар зәерлидир;
4. Ислеўшиде юсак хақ алыўшы болыўға умтылыў ҳиссины оятыў, жокарыға умтылып жасаў;

Тейлер концепциясы Америка санаатында Фора таманынан ислеп шығарыўға тадбиқ етилди, конвейер ислеп шығарыўы шараятында мийнеттиң өнимдарлығы рағбатлантирылды.

Совет экономикасы материаллық рағбатлантирыў орнына экономикалық теңдик түсинигин майданға таслады. Нәтийжеде мүлкти мәмлекет хәм кооператив көриниси мутлақластырылды. Бул болса ишини мийнетден, мүлктен беганаласыўына алып келди. 1962-1966 жылларда совет дәўиринде мийнетден беганаласыў кескин түс алғанын көремиз.

Кем ис хақы алыўшылардың ис хақы жокары хәк алыўшыларға жақынластырылды. Бундай «теңлестириў» жокары малакали қәнийгелерди, жокары малакали ишилерди мийнет резервлерин иске салыў ушын рағбатлентирмес еди.

Хазирги дәўир экономикалық социологияны анализ қылыўда әсиримизди 70-жылында вужудге келген экономикалық реаллықты есапқа алыў зәрүр. Бул өзгерислер экономика тараўында кең көлемде бурылыс ҳасыл қылыўы менен белгиленеди. Хазирги социологлар хәм экономистлер жәмийеттиң төмендеги көринислерин тадқиқ етмектелер:

Булар: 1) дәстүрий жәмийет

2) индустриал жәмийет

3) пост индустриал жәмийет

Егер дәстүрий жәмийетте жерге болған мүлкшилик тийкар орнын ийелесе, индустриал жәмийетте мүлктің барлық көринислерине болған мүнәсебет көринеди.

Пост индустриал жәмийетте интеллектуал мүлк, инсанның ақыл-заковаты, билими тийкарғы орынға шығып қалды.

Индустриал жәмийетти ири машина ислеп шығарыу қол мийнетиниң орнына юксак мийнет өнімдарлығына тийкарланған ислеп шығарыу изоқлайды. Бир шекте ислейтуғын автоматик ислеп шығарыу вужудге келеди. Оммавий ислеп шығарыу ең керекли белгиге қәсийетке айланады. Ислеп шығарыуда жоқары малакали ишилердин роли артып барады, олар қәнийгелестириледі. Нәтийжеде машина жәрдемінде стандартласқан операциялар бежериледи. Хожалық тарауында санаат хәм финанс капитал устунлик қылады. Ислеп шығарылып атырған махсулотлар оммавий, стандартласқан характерге ийе болады, ислеп шығарылған махсулоталр асосан товар характерине ийе болып, базар ушын мөлшерленген болады. Товар мүнәсебетлери миллий экономиканың дүнья экономикалары менен узвий раўажланыуын такозо қылады. Нәтийжеде дүнья хожалық дизимин көринисине имкан береді.

Индустриал жәмийетти экономикалық жәмийет, деп хәм атау мүмкин. Солай, реал барлық экономикаға қаратылған болады, экономикаға мөлшерленген ислер үстин рәуиште раўажланады.

Миллий мәмлекетлерди көриниси оларда, пукаралық жәмийетти вужудга келиу менен бул мәмлекетлер өз халқының миллий манфаатларын химоя қылыу тийкарында, Еркин халықара экономикалық хәмкорлыкка қосыладылар.

Мәлимки, дүньяда халықтың урбанизация процессии тез раўажланбақта. Булардың хәммеси тәлим дизимин жаңаша рәуиште истемол қылыу хәм оммавий мәдениетти вужудге келиу имканиятын жаратады. XX әсир орталарынан қатар Батыс мәмлекетлери жәмийеттиң үшінши басқышы-пост индустриал жәмийетке өтпекте.

Бүгинги социологияда оның аты хәр қыйлы, жумладан «информацион» жәмийет «пост-индустриал жәмийет», киби атамалар менен ислетилмекте.

Пост индустриал инсан билими хәм информация захираларына көре жәмийеттиң тийкарғы манбасы болып қалады. Ислеп шығарыудың жоқары раўажланыуы, раўаж табыуы заманалық микроэлектроника хәм компьютер техникасына тийкарланбақта. Булар оммавий хабарларды вужудке келтиреді, сақлайды хәм қайта ислеп шығарады.

Коммуникация дизиминде сондай өзгерис жүз бередики, хожалық дизими түптен өзгереді.

Ислеп шығарыў көлеми адамларды ис пенен бәнт болыўы киби дәстүрий ислеп шығарыў әҳмийетин жоқ етип барады.

Тәбият манбаларынан пайдаланыў, ислеп шығарыў айнықса металлургия, аўыл хожалық қысқара баслайды. Өз нәўбетинде маиший хызмет көлеми кеңейеди, халық дийерли 50% сол тараўды ташкил етеди. Соның ушын базыда пост индустриал жәмийет-маиший хызмет қылыў жәмийети деп хәм жүритиледи. Ишлеп шығарыў (финанслық, банк, саўда, илимий мәсләхәт, дәстүр) хәм ноислеп шығарыў тараўларында хызметлер (пән, тәлим хәм басқа) өсип барады. Бунда урбанизация процессии индустриал жәмийетге нисбатан тескери раўиште жүз береди. Аўылға санаат кирип барады.

Ф.Тейлордың мийнетти ташкил қылыў усылы басқа қолай усыллар менен алмасады. Санаатта жалланба мийнетти көлеми кемейеди, мағлыўматлы, билимдан адамлардың иштироки көбейеди. Материаллық нәрселер омилидан интеллектуал омил биринши орынға шығады. Инсан жокары капитал емес, бәлким өз моҳиятын, билими, иқтидорини, қәдириятларын намоён қылыўшы социаль күшке айланады. Билимлердиң структурасы, мақсетлери хәм өзгереді. Бундай хабарларды үйрениў, қайта ислеў, илимий башоратлар бериў, дәстүрлерди ислеп шығарыў барған сәри артып барады.

Демек, дәстүрий жәмийетте байлық сыртқы манбалар тийкарында курылған болып, тәбият манбаларини ийелеў хәм оны өзлестириўге қаратылған.

Индустриал жәмийетте ислеп шығарыўдың ишки манбалари иске түседі. Ислеп шығарыўда болған имканиятлар руёбке шығады. Тадбиркорлик ислеп шығарыўды тоқтаўсыз раўажланыўына алып келеди. Бул процесс постиндустриал жәмийетте даўам етеди.

Бирақ, бул жерде биринши орында пән хәм мәденият шығып қалады. Соған көре, тәлим дизими жәмийет ҳаятында тийкарын ташкил етеди.

Соның ушын мәмлекетимизде жорий етилген тәлимнің жаңа модели- кадрлар таярлаў миллий дәстүри жәмийетимизде түп өзгерислерин вужудке келтириў, тийкарыдыр. «Биз алдымызға қандай ўазыйпа қоймайлық, қандай муамманы шешиў зәрүрияты туўылмасын, гәп ақыр-әкыбет бәрибир кадрларға хәм және кадрларға тақала береди. Муболағасыз айтыў мүмкинки, бизиң келешегимиз мәмлекетимиздиң келешеги орнымызға Ким келиўине яки басқашарақ айтқанда, қандай кадрлар таярлаўымызға байланыслы», деп айтқан Президентимиз И.Каримов.

Жоқарыдағылардан сондай жуўмақ келип шығады: Дәстүрий жәмийетте экономика мәселелер инсанның тәбиятқа бевосита мүнәсебети арқалы ҳал қылынған

болса, индустриал жәмийетте инсан таманынан жаратылған суный ислеп шығарыу кураллары экономиканы тийкарын ташкил етеди.

Соның ушын бул жәмийетти экономикалық жәмийет деп атасады. Экономикалық жәмийетте экономика мүнәсебетлер жәмийеттеги конкрет группаның мавқеси ҳал қылыушы омил сыпатында экономикалық мүнәсебетлер дизимлери арқалы белгиленеди. Экономикалық мүнәсебетлер дизими ҳәм бир-бирлери менен өз-ара ҳәрекет қылыушы группаларды экономикалық социология үйренеди.

Хәзирги дәўир экономикасын социалластырыу дей мүмкин. Солай, бул жерде инсанның өзи оның интеллектуал салоҳияты тийкаргы орынға шығады, бул болса инсан қәдириятларын рубга шығыуын намоён қылыу тийкарында барады. Бул болса ислеп шығарыу процессиниң табара социалласып барыуына алып келеди. Бунда, ХХІ әсир пүтин социаль ҳаяттың инсанийластырғанлығы менен характерлидир.

Тема бойынша таяныш түсиниклер: экономикалық социология, ислеп шығарыу самарасы, инсан омили, экономиканың социалласыуы.

4-§. Мийнет социологиясы

Саўаллар:

1. Мийнет социологиясының усыллы тийкарлары.
2. Мийнет ҳәм оның тийкаргы дүзилмелери.
3. Мийнет жәмәетиниң түрлери.

Жәмийет раўажланыуындағы барлық өзгерислер инсан омилиниң фаолласыуына, инсанлардың мийнет ҳәм интеллектуал салоҳиятынан имканы барынша өнимли пайдаланыуға, барлық мийнеткешлердиң ижодий қуўатларын тола иске салыуға ҳәмде шахс, жәмийет ҳәм мәмлекет ортасындағы манфаатдарлық ҳәм мүнәсебетлердиң мутанасиблигин тәмийинлеуға байланыслыдыр.

Жәмийет раўажланыуы социаль пәңлер алдына жүдә үлкен ўазыйпаны қоймақдаки, оларсыз жәмийетти үйрениу, жаңаланыу процесслериниң истикбалын белгилеу ҳәм илимий нәзерий тийкарларын жаратыу мүмкин емес. Жәмийет раўажланыуы ҳәм барқарарлықты тәмийинлеуде, белгиленген бес тамойилди әмелге асырыуда мийнет социологиясы бөлек орын ийелейди. Бирақ, сцоиология пәниниң бул жөнелиси мийнет

тарауындағы социаль мийнет мүнәсебетлери, экономика, социаль мүнәсебетлерин үйренеди хәм оларды басқа омиллер менен бирге басқарыўды тәмийинлейди.

Мийнет социологиясының жаратылыўы анша узақ тарийхқа ийе хәм үлкен манбаларға ийе болса хәм, хәли ол пән сыпатында тола көринис таппаған. Мийнет социологиясы бойынша алып барылған нәзерий хәм әмелий сцоиологик изленислер жүдә үлкен изленислер лазымлылығын көрсетпекте.

Бирақ хәзирги күнде қолымыздағы бар усыл хәм усыллар, тәжирийбе нәтийжелери мийнет тарауындағы социаль сиясатты шуқыр үйренип, жәмийеттиң барлық тармақларынан мийнетти туўры ташкил қылыўға, мийнетге әдалатлы ҳақы төлеўди тәмийинлеўге хәм ақыр ақыбетте мийнет өнимдарлығын муттасил ашып барыўды тәмийинлеўге имкан жаратқан.

Мийнет социологиясы мийнет тарауы бойынша барлық социаль хабарларды топлаўға, ислепп шығарыў зәхираларынан тола пайдаланыўға, хәмде мийнетти басқарыўды оптимал стратегиясы хәм тактикасын белгилеўге хызмет қылады.

Мазкур социология дарслигиниң мийнет социологиясы қысымы жоқары оқыў орынларында тәлим алып атырған талабаларға мөлшерленген оның улыўма жөнелислерин ғана береди. Бул қысымда мийнет социологиясы предмети хәм усыллары баян қылынады. Бул усыл хәм усыллар социологлар хәм басқа тараў қәнийгелери ушын мийнет хәм мийнетке болған мүнәсебеттиң социаль хәм экономикалық омилларын тахлил қылыў, мийнет хәм мийнет зәхираларын тадқиқ қылыў, хәмде мийнет процесслерин илимий тийкарда басқарыўдың самаралы тадбирлерин ислепп шығыўға жәрдем береди. Бул пәңниң келипп шығыў тарийхын үйрениў болса оның раўажланыўын белгилеўге жәрдем береди. Соның ушын бул бапта қысқаша болса хәм мийнет социологиясының коринисиниң тарийхы баян қылынды.

Бзиң жас, ғәрезсиз хәм келешеги жоқары мәмлекетимизди раўажеттириўда мийнет социологиясының халық хожалығындағы жорийсы үлкен әхмийет касип етиў менен бирге, мәмлекетте ҳуқықый хәм демократик дизимди раўажландырыўға, социаль әдалат орнатыўға, мийнет өнимдарлығының асыпп барыўына жәрдем береди. Мийнет социологиясы, базар мүнәсебетлери шараятында мийнет муаммаларын тола-төгисшешип бериў хәм оның истикбалларын белгилеўши нәзерий хәмде әмелий жиҳатдан өз алдына қоймақта. Бүгинги күнде мийнетти басқарыўдың барлық түрким омилларын есаппа алыўшы хабарлар базасын жаратыў хәм оның социологик мониторингин жаратыў мақсетке муўапықдир.

Шубҳасыз, нисбатан бир киши баптың өзинде қойылған муаммолардың барлық аспектлерин көрипп шығыў мүмкин емес. Олардан бахы ең кереклилерине тоқтап өтемиз.

Белгиленген тема өз билим дәрежесине ийе. Бизің орташа савиядағы теория көбірек дәрежеде қызықтырады.

Социаль –экономикалық көзқарастан мийнет инсанлардың тәбиятға туұрыдан-туұры тәсири процессинен ибарат болып, оның нәтийжесинде истьмол бахасы, материаллық хәм мәнәўий манфат пайда болады. Алымлардың пикиринше бул сондай процесски, онда инсан өз меншик иси менен тәбият хәм өзи ортасындағы мода алмасыўын кураллайды, басқарады хәм қадағалаў қылады. Мийнет, асосан инсан исиниң көриниси, турмысының муҳим шәрти сыпатында көрип шығылады. Мийнет тарийхан жәмийетти тәбияттан, инсанды хайўанат әлеминен ажыралыўына себеп болды хәм имкан туўдырды.

Мийнет процессии өз ишине үш процессти алады: 1) инсанның пайдалы иси яки мийнеттиң өзи; 2) мийнет темасы, яғный бул истиң неге жөнелтирилгенлиги; 3) ислеп шығарыў кураллары, булар менен инсан сол темаға тәсир көрсетеди.

Инсанның раўажланыўы басқышларындағы мийнет дәўири социаль мүнәсебетлериниң раўажланыў көрсеткишлерин түрли коринислерде көринеди.

Социологияда «мийнет шараятлары» категориясы керекли әҳмийетке ийе. Ол мийнет шараятының инсан ушын нормал яки зәерли болыўы мүмкинлиги мезонинан келип шығады. Нормал мийнет шараятлары инсан саламатлығына зәер келтирмейди.Зәерли мийнет шараятлары (шахталарда, домна хәм мартен печлеринде, химиялық ислеп шығарыўдың базы цехларында хәм басқа жайларда ислеў) инсан саламатлығы ушын қәўиплидир хәм көбинше инсан хаятына тахлил салады. Буннан тысқары мийнет шараятлары социологлар таманынан экстремал, нисбатан нормал хәм қолай шараятларға бөлинеди. Көп ҳалларда олар мийнет мазмуны хәм оның ташкил қылыныўына байланыслыдыр. Мийнетти ташкил қылыў дегенде, әдетте ис ташкил қылыўдың тәртиби, усыллары хәм көриниси түсиниледи, яғный «инсан-жихазлар, машиналар, әсбаплар» дизиминде муўапықлықтың болыўы, иске ижабий Самара бериўи нәзерде тutyлады. Мийнетти ташкил қылыў ис жайлары, хәм мийнттеги кооперация, истиң әкылана тақсымланыўы хәм қадағалаўы киби керекли элементлерге тийкарланады. Соңғы элемент социаль санкциялар хәм ҳуқықый нормалар тийкарында әмелге асырылады.

Мийнет мазмуны оның техник функционал таманларын хәмде социаль-психологик дүзилисин ипадалайды. Егер мийнет мазмунлырақ хәм ижодий элементлерге бай болады. Өзгелердиң иродасына бойсыныў-психологик хәм социаль көзқарастан исшини ис мазмунынан бираз болсада жырақластырады. Мине соның ушын басшы қол астындағы исшилер хәм қәдимлерге максет хәм ўазыйпаны қойыўдан алдын хәм максетке ерисиў жолларын өзи анық тасаввур қылыўы зәрүр.

Ислеп шығарыўды басқарыўда, бизнесте, хуқықый идараларда мийнетти рағбатлантирыў хэм тийкарлаў үлкен әҳмийет кәсип етеди. Рағбатлантирыў- мийнеттин самарасына көре исши қадимлерин материаллық хэм мәнәўий мукафатлаў дизимидир.

Мийнет иси жоқарыда қайыд қылынындай, жекке тәртипте хэм группалы болыўы мүмкин. Мийнет жәмәәти –бул шахс ушын әҳмийетли хэм социаль көзқарастан қымбатлы болған, анық мақсетлерге жөнелтирилген адамлардың уйымыдыр.

Соның ушын мийнет жәмәәти-бул өз-ара хәмпикир болған, идеялық муштараклик үстин болған адамлардың манфаатли бирлесиўидир. Онда даим мүнәсебетлердин рәсмий хэм норәсмий дизими мавжуд болады:

1. маъмурий-хуқықый дизим;
2. өз-ара шахсый байланыслар;

Маъмурий мекеме рәсмий мүнәсебетлер хэм мансабдарлық иерархиясына (төменги мансабдан жоқары мансабгаша) сүйенеди.

Мийнет мекемелери еки тийкарғы группаға бөлинеди:

1. Ислеп шығарыў тармақлары жәмәәтлери санаат, қурылыс, аўыл хэм орман хожалығы, ислеп шығарыўға хызмет қылыў бойынша жүк транспорты, материаллық-техника тәмийинлеў хэм басқалар;

2. Ноислеп ислеп шығарыў тармақлары жәмәәти: саўлықты сақлаў, социаль тәмийнат, халық тәлими, санаат, илим хэм илимге хызмет қылыў, мәмлекет-маъмурий органлары аппараты, басқарыў органлары, жәмәәтшилик мекемелери, суғурта қылыў хэм кредитлеў хэм басқа.

Әлбетте бундай тақсымлаў көп ҳалларда шәртли рәўиштедир. Хәзирги күнде маргинал хэм аралас характерге ийе болған көпғана мийнет мекемелери мавжуд. Мәселен, егер 1992 жылда биринши группада барлық мийнеткешлердин 70% ғаше болғаны ислеген болса, ол ҳалда 1 январь 1997 жыл санаат ислеп шығарыўдағы структуралық қайта қурылыслар есабына, санааттың тийкарғы тармақларында исши күши хэм капиталдың бизнесте, саўдаға хэм басқаларға нисбатан тахминан 52 хэм 48% ти ташкил қылды.

Мәмлекетде мийнет мекемелери ҳаятында талай ғана өзгерислер сәдир болмақта, яғный меншкили мүлкшиликке өтиў процессии жедел суратда кетпекте. Төмендеги мийнет жәмәәтлеринен ен көп ушырайтуғынларын келтиремиз:

Кооператив хиссадарлық мүлкшилиги негизиндеги мийнет мекемелери.

Тийкарында улыўма халық мәмлекет мүлкшилиги мавжуд болған жәмәәтлер.

Меншкили секторда мийнет пенен бәнт болған жәмәәтлер.

Шет ел фирмалары менен биргеликте дүзилген қоспа кәрханалардың мийнет жәмәәтлери.

Профсоюз хәм басқа жәмәәт мекемелериниң мүлкинен пайдаланыўшы мийнет мекемелери.

Санаат хәм басқа ноаўыл хожалық кәрханаларында томорқа менен шуғылланыўшы жәмәәтлер.

Хәзирде ислеп шығарыў, илимий тексерий, мухандислик мекемелери, жоқары оқыў журтлары, илимий- техникалық, ижодий иттифоқлар хәм басқа субъектлер шәртнама тийкарында дүзилген жәмәәтлер ташкил қылынбақта. Халықара интеграцияның экономикалық, илимий, финанслық киби жаңа көринистеги пайда болмақта. Олар халықара капиталлардың қосылыўы негизинде ташкил қылынған. Улыўма халықара хожалық мажмуи пайда болмақта. Оларды ташкил қылыў қысымлары (акциялар үлеси бойынша) бөлек бир мәмлекет фирмасының меншикли мүлки болып қалады, бирақ сондай бир яхлит мажмуа хәрекет қыладыки, мәселен халықара энергодизимлер, машинасазлық хәм химиялық мажмуалар нефть, алтың қазып алыў, алмасты қазып алыў хәм қайта ислеў бойынша хәм т.басқа.

Соңғы жылларда майда саўда кәрханалары, жекке тәртиптеги тадбиркорлик хәм майда группа мийнет кәрханалары кеңеймекте, олар исиниң хуқықый тийкарлары мустақамланбақта. Аўыл жайларында аўыл хожалық махсулатларын қайта ислеў бойынша санаат кәрханалары барған сари көбеймекте. Аграр ислеп шығарыў менен байланыслы болмаған кәрханалар қурилмақта (ағашты қайта ислеў, гүлалшылық, тигий устаканалары, үй-рузғар буюмлары, ылайдан хәм фаянеден исленген ойыншақлар таярлаў бойынша цехлар), яғный агросанаат мажмуи дизилиси өзгермекте.

Режели тақсимот дизиминдеги хожалықты басқарыўдың кәрхана жәмәәти ушын базар экономикасына өтий, оның исиндеги шәртлердиң жиддий өзгерислери менен байланыслыдыр, сондай-ақ ол мийнет базарында, товар хәм капиталда ғәрезсиз субъект бола алады: Кәрхана, мекеме жәмәәти жаңа шараятларға көникпе ҳасыл қылыў ушын тийисли ўақыт зәрүр, акс ҳалда, салбий экономикалық хәм социаль ақыбетлер келип шығыўы мүмкин.

Шахстың көриниси процессинде жәмәәттиң хәм онда ташкил етилген мийнеттиң әҳмийети үлкен. Мийнет шахстың барлық керекли сыпатларына тәсир көрсетеди. Ол инсан психологик иқтияжларын жөнелтирийўши хәм муўапықластырийўшы механизм сыпатында роль ойнайды.

Алымлардың айтқанындай, жақын жылларда мәмлекет экономикасында сезилерли өзгерислер рўй береді. Пайда келтирмейтуғын кәрханалардың жабылыўы, меншиклестирийў ислеп шығарыўда автоматластырылған технологиялардың жорий етилиўи маракалы кадрларға болған иқтияжын асырады. Жаңа хәм реконструктив қылынып

атырған кәрханалардың лойхаларына сондай шара-тадбирлерди қойыу керек, олар ишилер мийнети мазмунан байытсын. Мийнет жәмәәтлериниң истикбол режелеринде социаль көрсеткишлер нафақат мағлыұмат ұазыйпасын, бәлким басқарыу мәселелерин оқилана омили болыуы керек.

Ислең шығарыу процессинде мийнет жәмәәтлеринде хәм мекемелеринде көбинше ихтилофлар, низолар хәм руй береді. Олардың себеби жүдә қылма-қылдыр. Низовужудке келетуғын қарама-қарсылықларды бартараф қылыудың самарасыз жолыдыр, соның ушын низо пайтында әлемде хиссиетлар үстин келгени себепли, пикирлеу сусаяд, өз халқын қадағалау қылу қәбилети пәсейеди. Егер низо- өз-ара келіспеушиликти тәртипке салыудың яғона шарасы болып қалса, ол халда жәмәәттиң басшысы оны басқарыуы, ташаббусты өз қолына алып онда қатнасуы керек.

Ихтилофтиң себебин анықлау ушын төмендеги сауалларға жууап табу керек.

1. Қарсылықты бартараф қылыудың улыума имканы бармеді? Оны не қылу мүмкин?
2. Егер қарсылықты бартараф қылу зәрүр болса, ол халда қандай қураллар өзін ақлайды?
3. Низаның нәтижелери қандай болыуы мүмкин?

Мәмлекетте мийнет жәмәәтлери базар мүнәсебетлериниң таркиб табуы тийкарында көп халларда өз қәдимлериниң ақлақый сыпатлары хәм дүньяқараслары өзгерислери зәрүр болып бармақта. Бунда басшының өз қол астындағы қәдимлери менен мүнәсебетлери хәр кимниң қәбилиятына көре хызмет ұазыйпаларына қойылуы, қәнийгелериниң малакаларын муттасил асырып барыу, жәмәәтде нормал инсаный мүнәсебетлер ықлымынын болыуына итибар бериу үлкен ақлақый хәм мәнауий әхмийетке ийе болады. Сондай нормал базар мүнәсебетлериниң көриниси нормал алақый –психологик мухитти, саламат рақабатты, шахсый манфааттиң жәмийет манфаати менен ұйғынласуын талап қылады.

Тема бойынша таяныш түсиниклер: мийнет шараяты, экстремал, нормал, қолай мийнет шараятлары, лағбатлантауы, низолар.

5-§. Шөлкемлер социологиясы

Сауаллар:

1. Шөлкем түсиниги хэм оның белгилери.
2. Социаль мекеме түрлери.
3. Социаль мекемелериниң дизимли группаланыуы.

«Шөлкем» атамасы социаль бирлесиўлердиң көриниси сыпатында қулланылады.

Инсан тәбиятан социаль хәдисе болғанлығы себепли хэм түрли жәмәәт хәмде уйымларда бирлеседи. Инсанның хәмме иси ташкилий уйыяқан халда кешеди, соның ушын хэм шахслардың жәмәәтлик ис көрсетиўлери хэм олардың ташкилий көринисинде, нешағлы уйысқанлығын үйрениў керекдир.

Күнделик әмелиятда меке түсиниги көп ушырасада, бирақ ол түрли мағаналарда ислетиледи. Соның ушын хэм исти шөлкем атамасының мазмунын асып бериўден баслаймыз. Рус социологы А.И.Пригожиниң, шөлкем атамасы үш қыйлы мағанаға ийе, деп изақ береді.

Бириншиден, шөлкем - муайян группа дөгерегинде жаңа шеклерди ислеп шығыўды, барқарар байланыслар орнатыўы, социаль группа ағзаларының сайы-хәрекетлерин муўапықластырыўшы уйыспадир. Бул киби ис ең әўеле «ташбил қылыў» сөзи менен ипадаланады. Басқаша айтқанда, бул ис хәмкорлик күши жәрдемінде жәрдемінде группада өз-ара келисилген хәрекетлер ушын шараятлар жаратыўға қаратылады. Мәселен, муайян кәрхана басшысы ислеп шығарыў процессин ташбил қылады. Бунда ол қол астындағы кисилерди ис жайларына сондай тақсимланыўы лазымки, буның нәтийжесинде мәлим ислердиң бежерилиўи тезлиги, үзликсизлиги, өнимдарлығы тәмийинлениўи керек болады. Буннан тысқары, ол өз-ара алмасыныўы тәмийинлеўи, ислеп шығарыўды, ис күни тәртибин, кәрхана ишилери хәм тәминатшыларының өз-ара хәрекетлери шеклерин ташбил қылыўы керек. Бул иси ислеп шығарыў процессиниң шөлкеми деп аталады.

Екиншиден, шөлкем дегенде бирер бир объекттиң белгиси, оның тәртипке салынған структураға ийе болыў қәсийети нәзерде тутылады. Бул социаль объекттиң бир-бири менен өз-ара бағланған қысымлардан ташбил табыўын хәм қандайдир ишки дүзилiske ийе болыўын билдиреди. Бул мағанада «шөлкем» тамасы ташбил етилген хәм ташбил етилмеген структураларды парықлаў ушын ислетиледи. Егер бирер бир социаль группа барқарар социаль роллерге (яғный хәр бир киси өз ўазыйпасын бежерий) ийе

кисилердің қатты-хәрекетін тәртіпке салатуғын қағыйда хәм нызамларға, хәмде басқа группалар менен тәртіпти байланысқа ийе болса, бундай группаны уйысқан группа деп атайдылар.

Үшиншиден, шөлкем дейилгенде, мәлим социаль ўазыйпаны бежередиген сунъый рәўиште ташкил қылынған социаль группа түсиниледи. Мәселен, мектеп-жас әўладқа тәлим бериў ўазыйпасын бежеретуғын муайян муғдардағы кисилерден ибарат социаль группадир. Бул мағанада банк- пулды топлаў тақсымлаў хәм тәртіпти пайдаланыў ўазыйпасын бежериўде иштирок ететуғын кисилерден ибарат болған шөлкемдир.

Жоқарыда санап өтилген шөлкем түсинигиниң үш мағанасы бир-бири менен теппе-тең байланыс. Хәр қандай уйысқан группа (бул түсиниктиң үшінши мағанасы), оны ташкил қылыў яғный оның ишки структурасын, байланыс дизимлерин, мәдений кәсийетлерин ташкил қылыў, хәмде социаль роллерди тақсымлаў иси даўамында вужудге келиўи لازым. Егер сол уйысқан группа көринетуғын болса, ол ҳалда биз ташкил қылынған деп аталатуғын ишки сыпатқа ийе болған шөлкемди нәзерде тутамыз.

Жәмийете «шөлкем» атамасының жоқарыда корип шығылған мағаналары шөлкем моҳиятын түсиниўге хәм оның илимий тәрийпин табыўға имкан береді.

Шөлкемниң тәрийпи. Пәнде шөлкемниң жүдә көп тәрийиплери мавжуд. Бул тәрийиплерде шөлкем көбинше рационал дизим яки мақсетке жөнелтирилген дизим сыпатында намоён болады. Шөлкемге төмендеги тәрийип бериўимиз мүмкин. Шөлкем ең өз-ара бағланған хәм өзине тән мақсетлерге ерисиўде жөнелтирилген социаль группадир. Хәр қандай шөлкем ағзаларының қатты-хәрекетін мәлим мағанада улыўма нәтийжеге ерисиў- ушын уйғынластыра алса, бундай шөлкем мақсетке муўапықлы есапланады. Мәселен, кәрхана мәлим түрдеги маҳсулаты ислеп шығарыўды жолға қойыў ушын, сиясий партия сиясий дәстүри әмелге асырыў ушын, больница болса аўырыўларды даўалаў ушын мавжуд болады.

Буннан тысқары, шөлкемлер- жоқары дәрежеде рәсмийлестириў группалардир. Олардың ишки структурасы сол мағанада жоқары дәрежеде рәсмийлестенки, бунда шөлкем дөгерегиндеги нызам қағыйдалар, ис тәртіплери әмелде оның хәмме ағзаларының исин қамрап алады. Олар анық хәм рәўшан дүзилген хәм хәмме роллерди хәм роли алоқаларды өз ишине алады. Шөлкем структурасында ол яки бул лаўазымларды бережерип атырған индивидлердің шахсый сыпатларынан қатты нәзер, оларға роли хәрекетлер тәғдим етиледі. Басшы, оның орынбасарлары яки ижира етиўшилер шахсый сыпатлардан қатты нәзер өзлериниң мәжбүриятларын хызмет дөгерегинде өз-ара мүнәсебетлерин белгилеп берететуғын нызам қағыйдаларына бойсынып бежереди.

Жокарыда санап өтилген тийкары кәсйетлерден келип шыгып, шөлкемди мәлим мақсетлерге ерисиўге жөнелтирилген хәм жокары дәрежеде рәсмийелестириў структураға ийе болған социаль группа деп тәрийиплеў мүмкин.

Социаль шөлкемлерге төмендеги кәсйетлер тән:

1. Хәр қандай шөлкем өз мақсетине ийе, солай екен ол анық мақсетлерди әмелге асырыў ушын дүзиледи хәм оның ис и мақсетке ерисилген дәрежеси менен бақаланады. Бунда шөлкем кисилер қатты-хәрекетлерин тәртипке салыў хәм бирлестириў ўазыйпасын бережериўши қурал екенлигин аңлатады.

2. Мақсетке ерисиў ушын шөлкем ағзалары өзине тән рол хәм статус (лаўазым) Лар бойынша тақсымланыўына мәжбүрдир. Соған муўапық социаль шөлкем өзиниң ағзалары таманынан берерилиўи керек болған социаль ҳалат хәм роллердиң мураккаб өз-ара байланысқан дизимин ипадалайды. Социаль шөлкем кисиге тәқдим қылынған социаль статус хәм социаль рол дәрегинде , хәмде сол социаль шөлкем дөгерегинде қабыл қылынған шеклер хәм қәдириятлар шегарасында өз иқтыяж хәм манфаатларын қандырыўға имкан береді.

3. Шөлкем мийнет тақсыматы хәм оны ықтысасластырыў тийкарында вужудға келеди. Соның ушын хәм социаль шөлкемлерде түрли горизонтал структуралар болады. Бирақ шөлкемниң муҳим кәсйетлеринен бири онда басқарыўдың вертикал (иерархиялы, яғный пиллепая) көринисте болады. Айны сол жерде басқарыўшылар хәм басқарылыўшылар хәрекеті яқкол көзге тасланады. Басқарыўдың иерархияға (пиллепоя көринисте) тийкарланғанлығы мақсетке муўапықлылықты ипада етеди.

4. Басқарыў дизими шөлкем исин тәртипке салыў хәм қадағалаў қылыў ушын өзине тән қуралларға ийе. Бул қураллар арасында институтционал яки ишки ташкилий деп аталатуғын шеклер яғный ваколатларға ийе болған өзине тән институтлардың иси менен дүзилетуғын шеклер муҳим роль ойнайды. Мазкур институтлар шеклер талаптарын ҳаятға жарый қылады хәм өзине тән тәсири менен қоллап қуўатлайды.

Жокарыдағы төрт омил тийкарында муўаян шөлкем өз-ара байланыс хәм хәрекет мүнәсебетлерин тәртипке салатуғын мақсет, байланыс хәм шеклер дизими сыпатында пайда болады.

Шөлкемниң өзине тән белгилерин парықлаў менен бирге социологлар шөлкемлерин мәлим түрлерге ажыратылады. Ең әўеле социаль шөлкемлер рәсмий хәм норәсмий шөлкемлерге бөлинеди. Бул киби түрлерге ажыратыў меъзоны болып, оларда мавжуд болған байланыс. өз-ара хәрекет хәм мүнәсебетлерди рәсмийелестиргенлик дәрежеси есапланады. Россиялық социолог А.И.Пригожин, рәсмий шөлкем-байланыс, статус хәм роллерди социаль рәсмийелестириў тийкырында ташкил қылыў усылыдыр, деп

изоҳ береді. Рәсмий шөлкемнің тийкрында ыхтысасластырыў нәтийжесинде пайда болатуғын мийнет тақсимоты жатады. Мийнет тақсимоты статус- мансаблар дизими көринисинде намоён болады. Хәр қандай статус хәм мансаблар мәлим ўазыйпаларды берериўге мөлшерленген, нәтийжеде хәмме ўазыйпалар шөлкем ағзалары ортасында бөлистириледі. Мансаб статуслары ўазыйпалар бойынша иерархия (пиллепая) көринисиндеги тийкарда, түрли сырткы бөлимлер болса бойсыныўшылар тамойили тийкарында жолға қойылады.

Рәмий шөлкемлер иси режелестирилетуғын хәм шекке салатуғын регуляторларды, мансаб қатты-хәрекетинин шеек хәм намуналарын, ис дәстүрлерин, рағбатластырыў тамойилларын өз ишине алады.

Америкалық социолог А.Этциони рәмий шөлкемлерди үш тийкары: мәжбүрий, Еркин хәм утилитар (манфаатлы) шөлкемлерге ажыратады. Еркин шөлкемлер дейилгенде кисилер ықтыярыў рәўиште ағза болатуғын хәм ағзалықдан ықтыярыў рәўиште шығатуғын шөлкемлер нәзерде тутылады. Буларға қызыл ўрым Ай жәмәәти, Жасыллар хәрекеті, жәмәәт шөлкемлері, Қатын-қызлар жәмәәти яққал мысал бола алады. Кисилер Еркин шөлкемлерге бос ўақытларын өнимли өкизиў, өз дүньяқарасларына жакын кисилер менен байланыс орнатыў, муайян социаль хызметлерди әмелге асырыў. мәлим социаль машқалаларды хал қылыў ушын ағза боладылар.

Кисилер базан өзлери истемеген халда, яки мәжбүрий рәўиште базы шөлкемлердің ағзалары болып қаладылар. Мәжбүрий шөлкемлерге ақлақ дүзетиў больницаһы, қамақхана, түрме, армия хәм басқалар мысал болады.

Базан кисилер мәлим әмелий себеплер, пайда яки манфаат туфайли шөлкемлерге қосыладылар. Бундай шөлкемлер утилитар (манфаатлы) шөлкемлер деп аталады. Университетлер, Корпорациялар, бирлеспелер, фирмалар, мәмлекет муассасалары кисилердің мәлим манфаатларын қандырыў ушн дүзилетуғын шөлкемлерге киреди. Утилитар (манфаатлы) шөлкемлер Еркин хәм мәжбүрий шөлкемлер арасында жатады. Мәселен, биз бирер-бир шөлкемге мәжбүрий рәўиште иске қабыл қылынбаймыз, бирак өзимиздің турмыс дәрежеһизди жолға қойыў ушын ислеўге мәжбүрһиз.

Хәр қандай рәсмий шөлкем басқарыў дизимине ийе. Шөлкемнің басқарыў көринислери: азшылық хәкимияты-алигархия; бир киси хүкимранлығы –автократия; халық хәкимияты- демократия сыяқлы юнонлардың басқарыў усылларынан келип шығып, жаратылған.

Бул түсиникти социаологик көзқараһтан алып қарасақ, басқарыў-бул институт, администрация, кәрхана яки басқа мақсетли группалар исинің жоқары дәрежеде анықлық хәм самаралы ислеўин тәмийинлейтуғын дизимдир. Социологияда басқарыў дизиминің

таснифин бахалауда бир-бирине қарсы болған пикирлер мавжуд. Немис социологы М.Вебер басқарыудың имканиятларын жүдә жокары бахалайды хәм оны идеал тип сыпатында анализ қылады. М.Вебердің пикиринше, басқарыудың идеал типии төмендеги кәсийетлерди өз ишине алады:

- басқарыу иси бирдей әмелге асырылады;
- басқарыу органына киретуғын шахслар шахсан еркиндирлер, бирақ олар бежеретуғын ұазыйпалар дөгерегинде хәрекет қыладылар;
- мансаб хәм статуслардың иерархия тийкарында бөлистирилиуи;
- хәр бир мансаб хәм статуслардың ұазыйпалары анық белгиленген болады;
- кисилер шәртнама тийкарында иске алынадылар;
- исши хәм қәдимлерди таңлау олардың мағлыұматына қарап әмелге асырылады;
- басқарыу аппараты таманынан шығарылатуғын хәр қандай буйрық, қарар, ызам қағыйдалары хұжжетлестириледи хәм сақланады;
- мансабдар шахслардың қатты-хәрекети, иси, мәлим қураллар арқалы қадағалау қылынады;
- басқарыу иси өзине тән кәсипке айланады.
- мансабдарларды таярлау бойынша тәлим дизими мавжуд болады.

Басқарыу дизими туұрысындағы Вебер тағдийматы заманалық социологлар таманынан танқид астына алынды, мәселен Т.Парсонс, А.Голднер көзқарасына көре хәкимияттың еки типии- иерархияда тутқан лаұазым хәм кәсипий билим бир-бирине қарама-карсы келеди. Басқарыушы хәкимияты буйрыққа тийкарланады, соның ушын хәм оған бойсыныу ықтыярий болмайды. Қәннийгеге бойсыныу оның социаль хәм кәсипий статусын тән алыу менен байланысly. Бул еки тийкаргы хәкимият ортасындағы қарсылық бирдей низалар ушын тийкар болады.

Хәзирги күнде хәр қандай социаль шөлкемлерде басқарыу аппаратының болыуы талап етиледи. Егер усы басқарыу дизими болмайтуғын болса, шөлкем исин жолға қойыу жүдә мүшкил болады. Соңғы жылларда пән хәм техниканың раұажланыуы, әсиресе компьютер дизиминиң кең жорий қылыныуы нәтийжесинде басқарыу дизиминде мәлим сыпатый өзгерислер рой бермекте. Буларды анализ қылыу хәм үйрениу жаңа излениу ұазыйпасы есапланады.

Тема бойынша таяныш түсиниклер: мекемелер, рәсмий хәм норәсмий мекемелер, Еркин, мәжбүрий хәм утилитар (манфаатлы) мекемелер, басқарыу.

6-§. Мәхәлле хәм мәхәллий басқарыў социологиясы

Саўаллар:

1. Өзбекстанда мәхәллий басқарыў дизими көриниси.
2. Мәхәлле- өзин өзи басқарыў дизиминиң муҳим социаль органы
3. Мәхәлле субъекти хәм оның көринислери.
4. Мәхәлле демократиясы

Өзбекстан Республикасының социаль-экономикалық раўажланыўы процесслери басқарыў дизимин мунтазам көринислендириў хәм такомиллаштириб барыўды өзиниң миллий қәдриятларына хәм мәмлекетшилиги тарийхында көринис тапқан дәстүрлерине таянып ис көриўди тақозо етпекте. Бирақ, өтиў дәўириндеги вазиятты туўры баҳалаған мәмлекетимиз басшылары, заман руўхына масласыўы илғар мәмлекетлердиң раўажланыўы менен тарийхый мийрасымыздың уйғынластырыў тийкарында миллий басқарыў дизимлери пундаментин бекемлеп бармақта.

Бул аснода өзин өзи басқарыў дизиминиң миллий ипадасы хәм Өзбекстандағы социаль ҳаят тәризиниң мәхәллий көринистеги көриниси мәхәллениң хәм орны бийқиясдыр. Базар экономикасына хәм улыўма инсаный тамойилларына тийкарланған ҳуқыкый демоукратик жәмийет қурыў процессинде, мәхәлле жәмийеттиң тийкарғы таянышы болып қалыўы тәбийийдир. Өзбекстан Республикасы Жоқары Мәжлисиниң Биринши шақырық он төртинши сессиясындағы темасында Президент И.Каримов: «Мәхәллий ҳакимият органлары хәм пуқараларының өзин өзи басқарыў органлары бежеретуғын ўазыйпалар дөгерегин кеңейтириў, оларға мәмлекет ваколатларының бир қысмын басқышпа-басқыш тапсырыў лазым. Бунда ең кереклиси халықтың кәсип хәм социаль таркиби манфаатларын жәнede толарақ ипадалаў хәм ҳимая қылыўда номәмлекет, жәмәат дүзилмелериниң ҳуқық хәм лаўазымларын асырыў дәркар. «Күшли мәмлекетден күшли пуқаралық жәмийети сәри» деген сийасий қурылыс дәстүриниң моҳыяты әне сонда яққал көринеди. Әйни сондай жандасыў пуқаралардың өзлерине өз ҳаяты хәм пүтин жәмийет ҳаятын басқарыўда да такшил етиўде кең қатнасыў ушын имканият жаратады», - деп бөлек көрсетип өтди.

Сол себепли, Өзбекстанда жәмийет қурыў дизимин бекем пундаментин жаратыўда мәхәллениң орны үлкенекенлиги хәм өзин-өзи басқарыў органларының басқарыў дүзилмеси бүгинги күн талаплары руўхында ўйренип оның нәзерий хәмде әмелий әҳмийетлерин социологик жиҳатдан жарытыў муҳим илимий әҳмийетке ийедир.

Мәхәллий өзін-өзі басқарыу органлары таркибин пуқаралар жыйынлары, хусусан мәхәллелер ташкил етеди. Жәмийетте өзін-өзі басқарыу дизиминиң керекли органы болған мәхәлле- бул худудий, кәсібий, түрли жасқа оид хәм басқа сол киби түрли қыйлы социаль группалардан ташкил тапған социаль дизимдир. Ол мине сол социаль группалардың қызығыуы хәм ирадасын өзінде мужассамластырып, оларды социаль хаятға жорий қылыушы улыяма хәмде бөлек халатларды намоян қылады.

Бүгинги күндеги өзін-өзі басқарыу дизиминиң тараққий етип барыуы- демократик жәмийет тараққиятының тийкарғы жөнелислеринен бири. Соның ушын өзін-өзі басқарыу дизими социаль дизим сыпатында кисилердиң түрли қыйлы ислерин, олардағы ташаббускарлықты хәм таклифлерин инабатқа алған халда нызам дөгерегиндеги олардың тезде әмелге асыуын тәмийинлейди. Өзбекстан Республикасы Конституциясының 101- статьясында сондай дейиледи: «Мәхәллий ҳакимият органлары, Өзбекстан Республикасының нызамларын, Президент пәрманларын, мәмлекет ҳакимияты жоқары органларының қарарларын әмелге асырадылар, халық депутатлары төменги Кеңеслери исине басшылық қыладылар, Республика хәм мәхәллий әҳмийетке молик мәселелерди муҳокама қылыуда қатнасадылар.

Республикамыз ғәрезсизликке ерискеннен соң, жәмийет ишинде киши жәмийет атын алған- мәхәлле дизимин равнақ таптырыу, оның өзине тән миллий басқарыу көринисин ислеп шығыу. Өзбекстан халқының социаль машқалаларын үйренип, оған әмелий жәрдем бериуши жәмийеттиң социаль бир бөлеги есапланыушы сол дизимди махсус хайрия жамғармасын дүзиу туурысында пәрман қабыл қылынды.

Мәхәллениң мәнәуйи халаты туурысында пикир жүритер екен, әлбетте, оның басқарыу дизиминде муҳим әҳмийет кәсип еткен субъект түсинигине итибар қаратыулық илимий мазмун кәсип етеди. Мәхәлле субъектиниң өзине тән қәсийетлерин ондағы басқарыу функциясы бежереди. Сондай-ақ әйне сол функция арқалы мәхәллениң самаралы жумыс иси намоян болады.

Хәр бир мәхәлле өзине тән географик жайласыуына, өзине тән турмыс тәрзине ийе болғанлығынан келип шығып бул керекли маканда истиқамет қылып атырған халықтың түрли миллетке яки бир миллетке мансублигине тийкарланып, хәр бир мәхәллениң өз социаль –экономик раўажланыу дәстүрин жаратыу мақсетке муўапық. Мәхәлле бүгин пуқаралардың ғәрезсиз исин, оларды жәмийеттиң түрли дөгереклериндеги социаль мүнәсебетлерин, мәмлекет хәм жәмийет басқарыу структурасын ташкил етегуын хәмде социаль жәмәәтлердиң хаят исин тәмийинлеуши хәм сол менен биргеликте өз ағзаларын социаль хаят алдына қойылған саўалларға жуўап бериудеги қатнасыуын

белгилейди. Гүзетиўлер хэм алып барылған излениўлер тийкарында Өзбекстан хурудида мэхәллелерди төмендеги төрт тийкаргы қысымға ажыратыў мүмкин:

- 1) Шәхәрлердеги дәстүрий мэхәллелер.
- 2) Шәхәрлердеги квартал мэхәллелер
- 3) Шәхәршелердеги мэхәллелер.
- 4) Аўыл мэхәллелери.

Мэхәллениң бүгинги күндеги социаль ҳалатына итибар қаратылатуғын болса, онда томендегилерди гүзетиў мүмкин: бириншиден, семья муҳофазасы, екиншиден, абаданластырыў, көклемзарландырыў хэм тазалық, үшіншиден, социаль ҳифаол иштирок етиў, төртиншиден, мәнәўият хэм социаль ҳуқықый көринислерин, бесиншиден, сиясий фаолликти асырыў хэм т.басқа. Бирақ, биз ойлаймызки ҳали ҳамон бул машқалалар хэм процесслер шуқыр үйренилмеген, оларға жетерлише әҳмийет берилмеген. Қалбуки, сондай екен алдында сол ислер бойынша қылынатугын әмелий ислер ҳали есапсыз хэм олар өз шешимин күтип турыпты.

Сорокин соған уқсас ҳалатларды биологик тәсирлениў процессии деп баҳалайды. Оның пикиринше, «Инсан социаль организм болып, тәбияттағы барлық тири организм сингери жасаў ушын керекли болған барлық шараятларға ықтыяж сезледи». Хүкимет таманынан мэхәлlege итибар күшейтирилип атырғанлығының тийкаргы себеплеринен бири социаль байланысларды көринис табыўшы хэм кисилерди социаль группа сыпатында байланыстырыўшы процесслердиң мавжудлигидир. Бул процесслер а) индивидлер, б) мүнәсебетлер, в) ташаббускарлық болып, сол ҳалатлардың мавжудлиги кисилерди бир-бири менен өз-ара мүнәсебетде хэм байланысларда ҳәде жәмәәтлик бирликде болыўына имканият жаратады. Бул ҳалатлар тезлик пенен әмелге асыўы ушын олар бир-бири менен жанба-жан жасамағы хэм оларды өз-ара мүнәсебетке тартыўшы себеплер көринислери болыўы керек. Солай етип әне сол себеплер оларды өз—ара жипслестириўши хэм жәмийет ҳаятында фаол қатнасыўын тәмийинлейди.

Қәдимги юнонлар демократия терминин ислеп шыққанларында, тәбийий-социаль процессге итибарды қаратқан едилер, яғный кисилер өзлери жасап атырған жойға тән болған имканиятларды жаратадылар. Демек, демократия- бул халық ҳәкимияты яки халық басқарыўы сыпатында омманы түрли табақалары социаль фаоллигин тақозо етеди. Өз-өзинен рәўшанки, халық иштирок ететуғын хэм өз социаль моҳиятын мүмкин қадар тола намоен ете алатуғын халықшыл дизим-бул өзин өзи басқарыў дизимидир. Халық басқарыў дизиминде фаол иштирок етер екен ол өзиниң социаль- сиясий исин асырып барады, демек ол жәмийеттиң мәнәўий хэм социаль ҳаятында кирип барады хәмде табара оны жәмийет раўажланыўы хэм равнақи ойландырып қояды.

Шахстың социаль мүнәсебетлерине кирисиўи жыйылып қалған социаль машқалалар хәмде хәр қыйлы ўақыялықлар хәм имканиятын береді. Бул ҳалат өз нәўбетинде пуқаралардың сиясий фаоллик ролин артып барыўы ушын замин хызметин бежереди. Гүзетиўлер сонны көрсетеди, яғный мәхәлле мүнәсебетлеринде барлық қатламлардағы кисилердин қатнасыўы бир тегис ҳалатда кешеди. Бул болса жәмийетте орта қатлам мүнәсебетлерин көринис табыўға жәрдем береді. Бир-бирлери менен өз-ара социаль мүнәсебетлерге кирисиў ақыбетинде мәхәлленің адамлар ҳаятына жақынлығы, халық турмыс тәризи хәм күнделик ҳаяты менен уйғынлығы көп тәрептен жәмийетте демократик процесслерди шуқырластырыў имканиятын жәнede тезлестиреди.

Адамлардың қаттты- ҳәрекеті, ўақыялыққа хәм хәр қандай жаңалыққа нисбатан мүнәсебеті, ең әўеле юксак әдеп-иқрам, шарқана вазминлик, ота-бабаларымызға тән мулоҳазамандлик, қыйын хәм мураккаб вазиятларда шахсий мәнфәәтлерден улыўма мәмлекет хәм улыўма халық мәнфаатлерин үстин қойыў, жәмәәт ушын жасаў киби инсаний пәзийлетлерге қаратылған. Бул хәм соған уқсаған улыўма инсаний қәдириятлар дәрежесине көтерилмекте.

Өзбекстан Республикасы «Пуқаралардың өзін-өзи басқарыў органлары туўрысында» жаңа тахриридаги ызамның 6-статьясында айтылғанындай, «Пуқаралардың өзін өзи басқарыў органлары исиниң тийқарғы принципери демократизм, ашқаралық, социаль әдалат, инсанпарўәрлик, мәхәллий әҳмийетке молик мәселелерди шешиўде ғәрезсизлик, жәмәәтшилиқ тийқарында өз-ара жәрдем»-деп белгиленген. Айтыў мүмкинки, Өзбекстанда әмелге асырылып атырған мәхәлле демократиясы, оның халық ҳаятына жақынлығы, халық турмыс тәризи хәм күнделик ҳаяты менен уйғынлығы себепли күнделик ҳаят тәризимизге қайтадан қарар таўып атырған басқарыў дизими сыпатында өз ипадасын таппақта.

Жәмийет раўажланыўындағы хәр қандай өзгерислер, жаңалықлар, айнықса инсаният раўажына үлкен түртки беретугын процесслер ашылыўлар өз-өзинен жүз бермейди. Буның ушын әўеле әсирий дәстүрлер тийисли шәрт-шараятлар, тафаккур мектеби, мәдений- мәнәўий муҳит мавжуд болыўы керек Экономикалық раўажланыў суратлары хәўиж алған сәри адамлардың мәрифатға умтылыўы хәм күшейип барыўы зәрүр.

Өзбекстан Республикасының тийқарғы күш-қүдирети манбаи- бул халқымыздың улыўма инсаний қәдириятларға садық қалғанлығыдыр. Өзбекстандағы әне сондай улыўма инсаний қәдириятлар сарчашмаларынан бири мәхәлле дизими екенлиги туўрысында жоқарыда тоқталып өткен едик. Оның нуфузын асырыў, социаль, сиясий, тәрбиявий, үлкен мәнәвий мәселелерден бири болып қалмақта. Президент И.Каримов «Түркстан»

газетасы мухбириниң Берген саўалларына-«Мәхәлле, табир жоиз болса, кисилик жәмийетинде бөлек тәрбиялық әҳмийетке ийе болған өзине тән маскандыр деў мүмкин. Бул тәжирийбе халықтың мәхәлле болып жасаў тәризи жәхәнниң басқа мәмлекетлеринде кем ушырайды. Соның ушын хәм инсанды жәмийет пенен бирге жасаўға үйрететуғын, сол руўхда тәрбиялайтуғын бирлемши хәм бийқыяс маكان –бул мәхәлледир. Деп жуўап қайтарыўында, сол дизимниң оммабап процесске айландырыў айны муддао екенлиги туўрысындағы идея деп ипадаласа болады.

Тема бойынша таяныш түсиниклер: мәхәлле, мәхәллий басқарыў, махәллий хәкимият, байланыстырыўшы процесслер.

7-§. Жәмийетшилик пикири социологиясы

Саўаллар:

1. Жәмәтшилик пикири түсиниги
2. Жәмәтшилик пикириниң нәзерий тийкарлары
3. Жәмәтшилик пикириниң социаль ҳаятда намоен болыўы

Жәмәтшилик пикири түсиниги мағана- мазмун көзқарасынан «жәмәт», «жәмәтшилик», «пикир» сөзлериниң мантикий мақсетли уйғынласыўы маҳсулидир. Жәмәтшилик пикирин терең хәм туўры аңламақ ушын жоқарыдағы таркиб жасаўшы сөз-терминлер мөхиятын әўел бастан аңлап алмақ муҳимдир. Ҳәзир хәм өтмиште, ўатанымыз ехуд сыртқы млекетлер излениўшилери бул терминлер мазмунына түрлише жүклетип келинген. Қусусан, аксарият излениўлерде жәмәтшилик пикириниң таркибий қысымы болған пикир» түсиниги «тасаввур», «муҳокама», «қараслар», «мулоҳазалар», «исеним», «эйтиқод», «Лебиз», «пикир билдириў», «эйтироз», «пикир яқдиллиги», «плюрализм» хәм т.басқа терминлерге синоним түсиник сыпатында хәм талқыны жәмәтшилик пикирин түсиниўде муайян мураккабликлер туўдырыўы тәбийийдир.

Қудды сондай-ақ, жәмәтшилик түсиниги хусусында хәм илим-пәнде яқдил караслардың жоқлығын эйтироф етиў жоиздир. «Жәмәтшилик» түсиниги ең қәдимги дәўирлерде хусусан кўхна Эллада хәм Рим мәмлекетлери сиясатында муҳим орын тутқан болып, оған халық пикири мәмлекетиде жәмәтшилик пикирине муҳим әҳмийет берип келинген болсса да, бул мәселеде көбирек дифференциал жандасыў үстинлик қылған. Қусусан халық пикири зодагонлар, әскер баслықлары, қалалықлар, азат афиналықлар пикири периферия, полислер ехуд плебейлер хәм қуллар пикиринен кескин парық қылған. Сол боисдан «жәмәтшилик» термини қәдимги Юнон хәм Рим мәмлекетлеринде «ел-халық мақсет- тилеклери», Олмания, Фарангистан хәм Англияда «омма ҳоҳиш-ирадасы», Польша хәм Чехословакияда «группа», Россияда «жыйын пикир-ёди» мағаналары менен уйкас түсинип келинген.

Мовароуннахрдың көп мың жыллық тарийхында жәмәтшилик термини муқәддес түсиниклерден саналып шахс хәм жәмәт мүнәсебетлеринде бирлемши орын тутып келген. Ол шахстың таваллудидан баслап пүтин ҳаяты даўамында муайян маек ўазыйпасын өтеп, тәртип- қағыйдалар, тузуклер, нызамлар, үрп-әдетлер хәм дәстүрлер тәриизнде әмел қылып, кисилердиң қатты-хәрекетлери, ой-пикирлери арзыў хәм режелерин муайянмақсетлер сәри жөнелтирип турған. Жәмәтшилик пикириниң шахс хәм

жәмийет мүнәсебетлеринде үстин лаўазымға ийелиги «жәмәәтшилик» түсинигин ел, халық, көпшилик мазмунында түсиниў, «пикир» түсинигин болса жандасыў, көзқарасында аңлаў имканын береді. Сол себептен бизиң нәзеримизде жәмәәтшилик пикири түсинигин халық жандасыўы ехуд халық көзқарасы тәризинде түсиниў мақсетке муўапықдир. Бирақ, пикир көзқарасы мағанасында түсинилгенде өз луғавий мазмуны замирина мулоҳаза, баҳалаў, қараслар сыяқлы таркибий хәмде дизимий түсиниклерди хәм қамрап алады.

Сондай қылып, жәмәәтшилик пикири түсинигине берилген жоқарыдағы тәрийип негизинде мазкур социаль хәдийсе моҳияты хәм таркибий қысымлары хусусында этирапынша мулоҳаза жүритиў муўсулияты мужассамластырылғанлығын итибарда сақламақ лазымдир.

Жәмәәтшилик пикири түсинигиниң мағана дөгерегинде жүдә кең болып, оның таркибине мазкур социаль хәдийсениң көриниси процесслери, исин көрсетиў шәрт-шараятлары улыўма инсаний ўазыйпаларды хал етиўдеги орны хәм тәсири мәселелери хәм киреди. Жоқарыда такидлағанымыздек, жәмәәтшилик пикири моҳиятын изоҳлаўшы түрли-туман тәрийиплер мавжуд болып, олар социаль аңның бул хәдийсеси мазмунының ол яки бул жыхатларын айдынластырыўға, тулақанлық яхлит тасаввур көринисине шубҳасыз көмеклеседи.

Жәмәәтшилик пикири термини Батыс Европада биринши даўфа Англия хуқық теориясы пәнинде қолланылған болып, соңыра ол Алмания, Фарангистан хәм басқа мәмлекетлер социаль сиясий хаятында кең пайдалана баслады.

XVII хәм XVIII әсирлерде Англия социаль хаятында мазкур машқала бирмунша тар түсинилип асосан сиясий пикирлер жәмәәтшилик пикири сыпатында талқын етилип, мәмлекет парламентинде қабыл қылынған қарарларға нисбатан халықтың қарсы яки тәрепдар кейпияты жәмәәтшилик пикири сыпатында талқын етип келинди.

XVIII әсир соңына келип, Англияда шахс еркинлиги хәм азатлығы әмелде тәмийинленгенлиги, хәр бир шахсғә өз мулоҳаза хәм көзқарасларын әшқара изҳар ете алыў хуқықларының расман берилгенлиги хәм нызам жолында мустаҳқамланышы менен жәмәәтшилик пикири түсиниги кең аммаласа баслады. Жәмәәтшилик пикириниң оммаласыўы процесслерин хәм тезлестирип жиберди. Социаль хаят таркибинде түрли қыйлы сиясий ағымлар, партиялар, уйымлар хәм жәмәәтлер фаол әмелий -нәзерий сай-хәрекетлерин баслап жиберди. Түрли қыйлы шөлкем хәм бирлеспелерге уйысқан кисилер тәбият хәм жәмийет хусусындағы тасаввур хәм режелерин жәнеде кеңирақ жайыў мақсетлеринде оммавий хабар қураллары раўажланыўына хәм күшли түртки берди. Бул болса жәмәәтшилик пикири жүзесинен бай эмпирик материаллардың топланыўы хәм

нәтижесінде оны нәзерий тәдқиқ етиў процессии долзарб мәселе сыпатында күн тәртибине қоя баслады. Бул хусусында әмелге асырылған биринши тәдқиқатлар хусусындағы мағлыўматларды Д.Брайс ҳәм Ф.Гольцендроф шығармаларында ушыратамыз.

Бул шығармаларда сүрилген пикирлерге көре, Батыс Европада жәмәәтшилиқ пикири XIX әсир ақырына қатар ҳуқықтаныў пәниниң предмети сыпатында үйренип келинген. XX әсир басларынан итибаран жәмәәтшилиқ пикири менен социаль психология пәниниң ири алымлары жиддий қызыға баслады. Қысқа ўақыт ишинде Г.Лебон, В.Баур, Ч.Кули, У.Липман ҳәм басқа ири қәнийгелердиң салмақлы изленислери баспадан шығарылды. Бул шығармаларда жәмәәтшилиқ пикири социаль аңның муайян ҳалаты, илимий басқарыўға мойил ҳәдисе екенлиги, муайян жөнелислердеги мотивацион омиллер хасыласы сыпатында талқын етилди.

Жәмийет ҳаятына социология пәниниң кирип келиўи жәмәәтшилиқ пикириниң социаль әҳмийети кескин күшейтирди. Жәмәәтшилиқ пикири социология пәниниң узвий излениў объектисыпатында әтираплыша үйрениле баслады. Айны шақта мазкур машқаланы илимий тәрийиплеў ҳәмде жандасыўда қатар плюралистлик көзқараслар илгери сүриле баслады.

Қусусан, танықлы социолог М.Оугл пикирине көре жәмәәтшилиқ пикири моҳиятын изоҳлаўда яқдил көзқарастың көринис таппағанлығын бул барадағы илимий-нәзерий хаос елеге дейин барҳам таппағанлығын бөлек күйинип таъкидлайды.

Ақлақтаныўлар ҳәм психологлар мазкур социаль машқаланы изоҳлаўда жәмәәтшилиқ пикири ҳәдийсесине динамик такомилдеги өзгериўшең социаль-руўхый ҳалат деп жандасыўға мойил болсалар, сиясаттаныўшылар оны социаль аңның муайян ғәрезсиз көриниси деп тийкарлаўға ҳәрекет қылдылар.

Уллы Британия жәмәәтшилиқ пикири институтының директоры Г.Дюрент жәмәәтшилиқ пикири жәмийет мәнәўий ҳаятының том мағанадағы курамалы социаль ҳәдийсеси екенлигин қайд етип, әне сол қарамалылық боис оны лунда ҳәм яхлит тавсифлеў ҳәм тәрийиплеў имканы жоқалығын, бул процесстин қол менен услап болмайтуғын, көз бенен көрип көре алмайтуғын, ҳеш қандай өлшеўлерге муўапық түспейтуғын серқырра ҳәдийсе екенлигин таъкидлейди.

Герцен, Бакунин, П.Н.Ткачев ҳәм басқалар рус халқы жәмәәтшилиқ пикириниң негизинде артель, яғный жәмәәт, коллектив турыўын махсус таъкидлайдылар. Артеллер рус халқының муайян группа, уйым ҳәм жәмәәтлер дөгерегинде «уйымға ислетиўлери күшли екенлигин испат етеди. Бирақ, артеллер көп әсирлер даўамында рус дийханларын экономикалық нашарлыққа түсиўден сақлаўшы ҳаятый омил ўазыйпасын өтеп келди.

Шубхасыз, жәмәәтшилик пикири кисилердің ол яки бул ҳәдийсеге нисбатан билдирген итиразый ехуд итирапый мүнәсебетлери, таклиф хәм истеклери жамул-жәмидир. Жәмәәтшилик пикири мохиятын улыўма тәризде хәм туўры баҳалаўда америкалық социолог Уолтер Липман көзқарасы итибарға ылайықдыр. «Жәмәәтшилик пикири, деп таъкидлайды ол, кисилердің улыўма, жәмәәтлик манфаатлары ипадасыдыр.

XIX әсир француз жәмийеттаныў –алымы А.Сонидиң пикиринше, жәмәәтшилик пикири өз социаль- сиясий идеялары хәм көзқарасларын тарғиб- ташвиқ етиў оммаластырыў имканына ийе болған хәр қандай группа таманынан хәм көринис табыўы мүмкіндир. Англиялық философ Дж.Локк жәмәәтшилик пикири тәсир дөгерегин тарайтырып түсиндириўге урынады. Оның пикирине көре, жәмәәтшилик пикири жәмәәт ақлақый қарасларының ипадасынан басқа нәрсе емес. Жокарыда аты тилге алынған излениўши Г.Дюрент болса жәмәәтшилик пикирин сиясаттаныў теориясының излениў объектине байланыстырыўға урынады. Тәбийийки, бундай жандасыўлар жәмәәтшилик пикириниң әхмийети хәм социаль тәсири көлемлерин жетерли аңламаслықтан басқа нәрсе емесдир.

Жәмәәтшилик пикирине әдебият хәм санаат, сиясат хәм диний муассасалар әрбаблар хәм түрлише изох хәм тәрийип бериўге хәрекет қылғанлар, бирақ, аксарият халларда әдебият, санаат барасындағы истеъдодлы шығармалар, муҳим социаль-сиясий ўақыялар, диний қағыйда хәм қараслар дөгерегинде хәм күшли жәмәәтшилик пикири көринислери, жәмийетде муайян социаль резонанс туўдырыўы тәбийийдир.

Сондай қылып, жәмәәтшилик пикири социаль аңның ақлақ, сиясат, санаат, дин сыяқлы көринистеги мәлим халаты хәм айны шақта мазкур тараўларда оынң нешағлы яхлит намоен болыў мезони ҳамдир. Гегель өзиниң «Хуқық философиясы» шығармасында жәмәәтшилик пикири таркиби хәм мохияты хусусында мулоҳаза жүритип, оған «муўапықлық» мезонына көре уйғынласыўшы пикирлер жамулжәминен өзге ҳәдийсе емес деп қарайды. «Кисилер-деп қайд етеди уллы философ,- социаль ҳәдийселер хусусында өз мулоҳазаларын изҳар етиўлери есабына көпшиликтиң өз-ара мантиқий муўапық улыўма пикири жүзеге келеди. Гегельдиң таъкидлаўына көре, жәмәәтшилик пикири «халық ой-қыялы хәм қәлеўшилериның ноорганик бирлесиўи хәм жалпы номоен болыўынан өзге нәрсе емесдир. Гегель социаль ҳаят тараўларының базыларында, хусусан, илим-пән машқалаларына жандасыўда жәмәәтшилик пикиринен пайдаланбаслық көзқарасын илгери сүреді. Ол илим- пән шуқыр тексерилген, әтираплыша изленис етилген мағлыўматлар негизинде ғана такомил табыўын таъкидлайды. Аксарият халларда жәмәәтшилик пикири «махсус таярланыўдан өтпеген кисилер пикир-мулоҳазаларының жыйындысы сыпатында

көбинше тасадифий фактлер, тастыйықланбаған хабарлар, фиск- фасад хәм ғыйбатлар тийкарында хәм көриниўи мүмкин, деп уқтырады.

Сондай кылып, Гегель жәмәәтшилик пикирине баха бериўде иқтыятлылық хәм суўықханлық зәрүрлигин таъкидлап, мәселеге бирқанша консерватив жандасады, бул социаль хәдийсени такомиллашув, баскарыў процесслеринде аңлаўды инкар етеди.

Атақлы француз жазыўшысы хәм философы Жак Мармонтель жәмәәтшилик пикирине үлкен баха берип, көпшилик таманынан илгери сүрилиўши идея хәм талаплар моҳият итибарына көре ҳадаллық хәм ҳақыйқаттан ибарат болыўын таъкидлайды хәмде бул хәрекетте социаль тәсир-тазыйық көлемлерин хәр таманлама кеңейттириў لازымлылығын уқтырады. «Хәр бир ҳалатта үш тийкарға, яғный, ҳадаллық, ҳақыйқат хәм пайдалылық мезонларына таяныў лазымдир,- деп таъкидлайды.

Таъкидлаў жоизки, социаль раўажланыўдың кейинги басқышларында, хусусан, ХХІ әсир босағаларында жәмәәтшилик пикириниң жүзеге келиўи, көриниси хәм әмел қылыўы процесслеринде хәмде оның тәсир көлемлери кеңейиўинде илимий билимлер қатнасыўы хәр таманлама арта баслады. Бул нәрсе халықара «Экосан», «Гринпис» сыяқлы уйымлар ислеринде экомухитти сақлаў барасында әмелге асырылып атырған халықара дәстүрлер, ядро қуралы сынаўларының тәбийий муҳитке көрсетип атырған зәрерлерин тийкарлап илгери сүрилип атырған социаль талаплар, планетамыз имканиятлары хәм ресурсларынан хожасызларша пайдаланыўға қарсы хәрекетлерде яқкал ипадасын таппақта. Бирақ, жәмийет ҳаятына илимий билимлер, пән утыслары тәсириниң арта барыўы социаль аңның инсаныласыўы (гуманизация) тенденциясын күшейтириўи тәбийийдир.

Хәзирги заман Америка алымлары жәмәәтшилик пикири таркибин таҳлил еткенлеринде, оны «публика», омма түсиниклери менен мустаҳкам байланыста үйрениўге ундайдылар. К.Юнг хәм Л.Фримен жәмәәтшилик пикирин бирер бир мәселе, машқаланың шешими хусусында билдирилген пикирлер жумалжәми, сол барадағы эътиқод хәм исеним менен узвий байланыста түсиндиредилер. Жәмәәтшилик пикири муайян группаның бирер бир социаль әҳмийетке ийе болған мәселе хусусында билдирилген эътиқоди, пикир-карасларының намоишидир.

Бундай изақ жәмәәтшилик пикирин муайян группа. Аламан пикири, жәмәәтшилик пикири субъектлерин болса бевосита тәбийий хәм мазмунан мантиқий уйысыўлары зәрүр болмаған тасодифий тода сыпатында тасаввур етиўге алып келеди.

Жәмәәтшилик пикири жоқарыда көрип шыққанымыздай, муайян, мавқум, группа, тода пикири тәризинде түсиниўди рус алымы В.И.Бехтерев өзине тән тийкарлаўға хәрекет қылады. Алымның айтқанына көре, жәмәәтшилик пикири ташкилий таркиб

тапқан жыйынлар, яғный рәсми жихатдан уйысқан мулокат көринислери парламент, съезд, конгресс, мунтазам өткизип турылыўшы мәжлислерде бирлескен жәмәәтлер таманынан ипадаланыўшы мулоҳазалар мажмуи ҳәмде анық ҳәм конкрет кәсип- кәри тараўлар, яғный қәлем әҳли- жазыўшы ҳәм шайырлар аламы, оқытыўшылар даврасы- педагогик мухит, ҳәрбий медицина ҳәм басқа тараўларда көринис табыўшы пикир- қараслар жамулжәминен ибаратдир. В.И.Бехтерев рәсми уйысқан жыйынларда билдирилиўшы пикирлерди әмелий күшке ийе болған жәмәәтшилик пикири сыпатында аламан таманынан ортаға қойылыўшы талап ҳәм таклифлерди болса әмелий күшге ийе болмаған пассив жәмәәтшилик пикири тәризинде талқын етеди.

Мазкур жуўмақлардағы улыўма пикир менен жәмәәтшилик пикири ортасындағы муайян муғдарларда өзине тәнлик ехуд парық мавжудлиги эътираф еткен ҳалда улыўма пикир ҳәм жәмәәтшилик пикири ортасындағы «Қытай дийўалы»н қойып талқын етиў мақсетке муўапық емесдир. Бирақ, бизиң нәзеримизде улыўма пикир жәмәәтшилик пикириниң уйғын таркибий қысымы есапланады ҳәм олар муайян социаль мақсетлерге ерисиў процесслеринде бири екиншисин толтырып барады. Жәмәәтте жүзеге келиўшы көзқарасларының таджирийлиги ҳәр қандай пикирдиң тўўел социаль мухит кәсип етиўинде кисилердиң түрли мулокат көринислериндеги мулоҳазалары муайян процесс басқышлары ўазыйпасын өтеп барыўын ҳәм таъкидлаш лазымдир. Айны шақта жәмәәтлер пикири өзиниң мазмунан толақанлық ҳәм яхлитлиги, ҳаққаныйлығы ҳәм әдалатлылығы, ҳаят манзараларына муўапықлығы менен ажыралып турады. Мәселенки, тоталитар дүзим дәўиринде жәмәәтлерде көринис табатуғын социаль пикир марксша-ленинше мафкура көзқарасынан деформация қылынар ҳәм реал барлық машқалаларын айнан ипада етиўден махрум еди.

Демек, жәмәәтшилик ҳәдийсениң муҳим таркибий ҳәм процесс белгилеринен бири кисилердиң социаль ўақыялық хусусындағы тасаввурларының нешағлы ҳаққаныйлығы олардың мавкуравий тәсир тазийқлардан ҳалылығы ҳәмде жәмәәтлик пикир- қарасларының мазмунан яқлидлигинен ибартдир. Бөлек шахс пикириниң жәмәәт пикирине монанд ҳәм айнанлығы сол жәмәәтке уйысқан кисилер бирлигин беккемлеўге хызмет кылады. Сол иуўралы ҳәм жәмәәтшилик пикири негизлеринен бири оның жәмәәтлик хусусиятға ийелиги, оған ҳәр жихатдан беккем таяныўыдыр. Жәмәәт ағзаларының өз-ара мүнәсебетлери нешағлы беккем, бийғәрез ҳәм тәбийий болса, жәмәәтлик пикир ҳәм соншалық ҳаятый, күшли ҳәм яхлит мазмун кәсип етеди. Бирақ, уллы мутафаккир Ибн Сино Хәзиретлери айтқанындай, «өзара байланыслық ҳәм алмасыў процесслеринде инсанлар бир-бирлерин қандайдир муқтажлықтан ҳалы етедилер. Буның

ушын инсанлар ортасында өз-ара келисиў зэрү болып, бул келисиў туфайли әдалат қағыйдалары хәм нызамлары орнатылады.

Демек, жәмәәт, жәмәәтлик пикир жәмәәтшиликтиң улыўма көзқарасы ушын тийкар ўазыйпасын өтер екен, мазкур тийкардың беккем ехуд зайыплығына көп нәрселер байланыслыдыр. Бул хусусда ҳәзирет Беруний сондай дегенлер: «Ажыз тийкарларға ийе болған идеялар, пән хәм тараўлар ажыз нәтийжелерди келтирип шығарады. Олардан келип шығыўшы жуўмақлар ҳақыйқый илимлерге нисбатан шалкашдир.

Бирақ, кисилердиң жәмәәтде узақ жыллап жанба-жан турып мийнет қылыўлары, бир қыйлы жөнелистеге ис бежериўлери, ҳаят тәшўишлерин ҳал етиўге деярлы бир қыйлы ўақыт сарыплаўлары, өз-ара жақын экономикалық-маиший әхўал олардың интеллектуал-мәнәўий дәрежелери, ҳиссий-эмоционал ҳалатлары хәм ҳәтте эстетик дидлери, қызығыў умтылысларының өз-ара муштараклығын тәмийинлеп береді.

Муайян ўақия хусусында қаттыйласқан жәмәәтшилик пикири болса жәмәәтде хәм жәмәәтден шеттеги шахслардың пикир-қараслары, ехуд беккемлениўинде муҳим роль ойнайды.

Жәмәәтшилик пикириниң коринис процесслери хәм беккем хәм көп қырралыдыр. Егер социаль ҳәдийсе түрли группа. жәмәәтлери тақдири хәм манфаатларына тәсир етиўши мазмунға ийе болса, бундай жәмәәтшилик пикири қылма-қыл көзқарас хәм мулоҳазаларды мурасасыз баҳслары процессинде бамайлықәтир көринис береді. Бундай бузылыўға себеп әўеле, жәмәәтлердиң ҳаят өзгерислерине экономикалық, социаль хәм мәдений таярланыў дәрежелериниң номүнәсебетлиги хәмде халық қатламларында социаль ўақиялық хусусындағы информация-мағлыўматлардың жетерли яки жетерли емеслиги көп жиҳатдан байланыслығы менен изаҳланады. Социаль —сиясий ўақия хәм ҳәдийселер хусусында мағлыўматлар нешағлы кемшил болса, пикирлер номуўапықлығы хәм баҳсы сол қадар кескинлесе береді.

Сол себептен хәм муайян социаль ўақия хусусында мағлыўматлар муғдар хәм сыпат жиҳатынан қаншалық толақанлы хәмде исенимли болса, жәмәәтшилик пикири мантиғы хәм ҳаят ҳақыйқатына соншалық муўапық болады хәмде социаль өзгерислер жөнелисине көбирек хәм самаралырақ тәсир көрсете алады. Абу Райхан Беруний айтқанындай, «Хабар хабаршылар себепли раст хәм жалған түсин алады». Бул әдет инсанға тәндир, сондай-ақ «биреў өзи сүйетуғын бир табақаға миннетдаршылық бирдирмекши болып, яки жаман көретуғын бир классты қапа қылмақшы болып, олар туўрысында жалған хабар тарқатады. Ол бул хабарды дослық я душпанлық нәтийжесинде тарқатқан болады.

Туўры, жалған хабар муайян тәсир күшине ийе болып, жәмәәтшилик резонансын намоян етсе-де, бул хал өзиниң өткинши тәбиятға көре ҳамише хәм пировард нәтийжелерге алып келе алмайды. Әдетте жалған информациялар шахслар таманынан халықлардағы мәлим статик тасаввур хәм түсиниклерди турғын сақланып турылыўы ушын уларға шууриға атайын мақсетли сиңдирилип барылады.

Сол себепли таъкидлеп түсиндириў لازымки, кисилердиң сай-хәрекетлери, кулқы, жүрис-турыслары әхуалына мақуллаў яки танқид қылыў арқалы тазийқ көрсетиў, оларды социаль мақбул жөнелиске бурыў жәмәәтшилик пикири хәдисесиниң муҳим ўазыйпаларынан биридир. Бул барада мәселеге дифференциал, жандасыў, жәмийеттеги кисилердиң ақылай-интеллектуал жихатлерден өз-ара парықланыўы хәм әне сол парық нисбатлары, жәмәәтшилик пикириниң тәсиршеңлик дәрежесине сезилерли тәсир көрсетиўин умытпаслық лазым. Жәмийетте муайян тәсир имканиятларына ийе шахслар жәмәәтшилик пикири ушын тийкар болатуғын мәселениң түп моҳиятларын аңлаўға, улыўма хәрекетке аңлы тәризде қыссасын қосыўға умтыладылар. Жетерли билим хәм салоҳиятға ийе болмаған шахслар болса аксарият халларда инерция күшли ехуд баслары гәңгип социаль –сиясий ўақыялыққа араласып кетедилер. Бул барада уллы алым Абу Райхан Беруний итиразға орын қалмайтуғын ибратлы үгитлерди айтып кеткенлер: «Авом халықтың тәбияты сезги арқалы аңланатуғын нәрселер менен шекленип, тийкардан келип шыққан шақапшаларға қанаат қылады, тийкардың тексерилиўин истемейди». Сондай-ақ, «билимсиз кисилердиң көңли хурофотке мойил болады. Сол боисдан хәм интеллектуал такомиға ерисиў ақыллы- парасатлы шахслар өз сай-хәрекетлериниң улыўма инсаний талапларға нешағлы муўапық келиўин жәмәәтшилик пикири таманынан мақулланған дәрежесине көре өлшеўге мойилдирлер.

Жәмәәтшилик пикириниң муайян ўақыя хусусында эътирапый ехуд эътирозий көзқарасы шахс қатты-хәрекетлерине күшли тазийқ өткизиўи нафақат оддий- әдетий тәжирийбеден, бәлким конкрет социологик манбалардан хәм мәлимдир.

Жәмәәтшилик пикириниң шахсға исеним хәм үмитли мүнәсебети оны кисилер тәшўишине жанкүйер, бева- бийшара, жетим- жесирге меҳрибан, халық тәғдирине хәмдәрт социаль күш сыпатында көринис табыўына имкан туўдырады.

Жәмәәтшилик пикириниң таджирий көриниси процесслери әдетте төмендеги тәртиплерде әмелге асады: биринши басқышта социаль халат, факт, хәдийсе тәсиринде бөлек шахслар аңында индивидуал пикир –тассуратлардың жүзеге келиўи: екинши басқышта бөлек шахслар пикирлериниң суҳбет, бақыс, муҳокама, жыйын хәм митинглер куралында жәмәәт пикирине айланыўы; үшінши басқышта болса жәмәәтлер пикириниң

сыпат өзгериуіне жүз тутып, жәмәәтшилик пикирине айланыуын ипадалаушы көзқараслар уйғынласыуы хәм бирлесиуі процеслеридир.

Жәмәәтшилик пикириниң көриниси оммавий хабар қуралларының радио, телевидение, жәмәәт мекемелери ислери күшли тәсир көрсетеди.

Ислам дүньясында пикир алмасыу мәселесине жиддий итибар қылынып, бул омил инсанларды нафақат өз-ара жипислестирип, бәлким оларды ҳақыйқаттан аңлауға хәм пирвордыда болса халыққа жақынластырыуға имкан бериуши қурал екенлиги уқтырылады. Ҳақыйқый мусылман перзенти бирер сайы ҳәрекетиниң басын тутпағы ушын аңланған ҳақыйқатға ериспеги, бул жолда қатият хәм ирада көрсетпеги лазымдир. Уллы устазларымыз ҳаят ҳақыйқатларды аңламағымыз ушын әуел баста мәлим руўхый хәм интеллектуал таярлықларды өтемек лазымлылығын тайынладылар. Бул туўралы тасаввуфтың уллы данышпаны Хожи Баховуддин Нақшбандийдиң сөзлери ибратлидир. «Толиб әуеле бизиң досларымыз бенен хәмсәўбет болыуы зәрүр, таки онда бизиң сәўбетимизге нисбатан қәбилият пайда болсын. Уллы ҳәзирет улыўма, якдил пикир көринислеринен бас мақсет ҳақыйқатты билмек, мохиятан ҳаққа жақынласпақ екенлигин, буның ушын болса бевосита мулақат, бақыс сәўбетлер тийкарында ҳәр бир инсан өзлигин шуқырақ аңлап алыуы зәрүрлигин такидлайдылар. «Толиб әмел қылыуы зәрүр болған шараятларда бири солки, ол ҳақ тала досларынан бири болған бир ДОС пенен хәмсәўбет болып, өз ҳалынан воқиғ болыуы зәрүр. Сәўбет заманын өзиниң өтмиш заманы менен салыстырып көрсин, нуқсанда кәмал сәри кетип атырғанын өзинде мушахада қылса, бул әзиздиң сәўбетинде мулозаматта болыуының өзи ушын парызы айн есаплансын.

Жәмәәтшилик пикири өз тәбиятына көре динамик қәсийетке ийе социаль ҳәдийседир. Ол жәмийетте узақ жыллап статик ҳалатта жасап келиуши пассив социаль пикирлерден ең әуеле, мақсеттиң конкретлиги, социаль пикир реал моддий күшке айланып барғанлығы, қатнасыушылардың потенциал хәм реал саны нисбаты, мәселени ҳал етиу қуўаты -ҳәдийсесине көре парыкланып турады. Айны шақта ол жәмийетте муайян мақсетлерге ерисиу жолында умтылыушы түрли қыйлы аморф жыйынлардан хәм парықлидир.

Ғәрезсиз мәмлекетшилик шараятында жәмәәтшилик пикириниң социаль әҳмийети жәнеде муҳим кәсип ете баслады. Оның әмелий әҳмийет иси сархатлары кеңейип, жәмийет ҳаятында көрсететуғын тәсири көлемлери кескин арта баслады.

Мазкур социаль ҳәдийсениң ғәрезсизлик шараятындағы жаңа ўазыйпа хәм жөнелислери Президент И.каримовтың қатар шығармаларында илгери сурилген үлкен нәзерий мәселелер мазмунынан жәнеде айдынласады. Сол тийкарда жәмәәтшилик

пикириниң бүгинги долзарб жөнелислери қатарынан төмендегилерди көрсетип өтиў мүмкин:

-өзбек халқының бир ярым әсир даўамында махрум етилген өз ҳақ-хуқықларын өзи белгилеў арзыўсын хаятға жорий еттириў менен байланыслы социаль хәрекет жөнелиси;

-хәр таманлама беккем деморатик хуқықый мәмлекет хәм Еркин пуқаралар жәмийетиниң барпо етилиўи, барқарар базар экономикасы әшкара сыртқы сиясатты әмелге асырыў менен байланыслы социаль- сиясий хәрекет жөнелиси.

Мазкур бас жөнелислер мәмлекет ишки хәм сыртқы сиясаты бабында төмендеги мәселелерди өз ишине қамрап алады:

-өзбек халқының миллий, худудий, ҳиссий- эмоционал хәм дәстүрий өзине тәнликлерден келип шығыўшы халық демократиясы тамойилларының социаль сиясий хаят мазмунынан кең орын алыўы;

-социаль хаяттың барлық жабҳаларында нызам устиворлигини тәмийинлеў, кисилер ортасында нызам қағыйдалар хәм дәстүрлерге хұрмет туйғыларын көринис таптырыў, нызам алдында үлкен жас, әмелдар исши хәм басқа шахсларды тола тең хуқықлығын тәмийинлеў халық түрли қатламлары кәўипсизлиги хәм асойишталығын тәмийинлеў, нызам қағыйдалар дәстүрлерге нисбатан беккем ишки интизам пәзийлетлерин қарар таптырыў;

-ўатанға мухаббат хәм шын адамгершилик тамойилларын қарар таптырыў;

-Өзбекстан худудинде туўылып өскен хәм бул заминге меҳир қойған хәр бир пуқарада миллий өзине тәнлигинен қатты нәзер юксак ўатанпәрўәрлик туйғыларын көринис таптырыў.

Мә жәмәтшиликлекетимизде өзбекстанлықлар ушын бир ягона мәмлекетшилик барпо етилгенлигин нәзерде тутып, Өзбекстаннан тысқарыда жасаўшы хәр бир өзбекстанлық ушын бул мәмлекет оның ушын хәм анна Ўатан екенлигин кең тарғиб- ташвиқ қылыў, ўатаннан өзге мәмлекетлерде жасаўшы хәр бир өзбек Ўзбекстан абыройын раўажландырыўға масул екенлигин түсинидириў:

-мәмлекетимизде жасаўшы басқа миллет ўәкиллери хұрметге хұрмет мүнәсебетинде болыў, өзбек тили туўрысындағы нызамды өзлестириўлерине көмеклесиў, миллий хәм хуқықый шекленислерден жоқары болыў;

-улыўмаинсаний қәдириятлар тийкарындағы ақлақый эстетик қараслар устиварлығын тәмийинлеў, ҳеш қандай мафкура, сиясий қараслар хәм көзқараслардың үстин социаль лаўазымлар ийелеўлерине жол қоймаслық, бирақ ҳеш қандай мафкура соңғы ҳақйқатты ипадалаўға кепиллик бере алмайды.

-ҳақыйқый демократия көзгиси есапланыўшы көп партиявийлик тәртибатының жорий етилиўи қуллап- қуўатлаў, айны шақта мәмлекет дүзимин, мавжуд ҳәкимиятты зорлық ҳәм күш пенен өзгертириўди мөлшерлеўши, Өзбекстан мәмлекет суверинитети, мәмлекет яхлитлиги ҳәм лаҳлсизлигине раҳна салыўшы, миллий, диний, ыркый яхуд худудий айырмашылыққа ундаўшы, мәмлекет конституциясына қылап ис жүритиўши барлық партиялар, уйым ҳәм социаль ҳәрекетлер ислерин қатыян шеклеўди жақлаў.

Социаль -мәдений тараўларда:

-гуманизм идеяларына садақат, инсан шахсы ҳәм турмыс тәризи менен байланыслы мәселелерде социаль ҳимоя қуралларын кең қоллаў, шахстың ҳақ-хуқықларын, инсаний ғурыры, ар-намысын ҳүрметлеў, инсан ҳақ-хуқықлары туўрысындағы халықара Декларация талапларына риоя қылыў;

-халық мәнәўияты ҳәм дәстүрлери ақлақый қарасларын тиклеў, миллий мийрасты асыраў, иқтыят қылып әўладларға жеткизиў шараларын көриў, қәдимий тарийхый естеликлерди тамырлаў. Өзбекстанда әсирлер даўамында жаратылған беқыяс санаат шығармаларын излеп табыў ҳәм қайтарыў шара- тәдбирлерин көриў;

-өзбек тилини Өзбекстан халықларын өз-ара ҳәмжихатликке ундаўшы ҳәм уйыстырыўшылық ролин кең тарғип етиў, мәмлекет тили туўрысындағы нызам талапларын тола бежериў, Өзбекстан халықлары тәғдири, мәдениятына ҳүрмет пенен мүнәсебетте болыўына даъват етиў;

-сөз, дин ҳәм пикир еркинлигин тәмийинлеў: ислам ҳәм басқа динлер инсанның мәнәўий көринис манбалари екенлиги, диний эътиқод мәмлекет таманынан ҳүрмет қылыныўы, мумин- мусылманлардың мукәддес Ҳаж сапарларына кең имканиятлар жаратылыўы;

-хәр бир пуқараға улыўма тәлим, махсус билимлер ҳәм жоқары мағлыўмат алыў ушын тең ҳәм барабар шәрт-шараятлардың жаратылыўы, мафкура ҳәм миллий фетишизмнен ҳалы болған жаңа демократик маориф концепциясының ислеп шығарылыўы.

-илимий, социаль, бадий ҳәм басқа ижодиет түрлери такомиле ушын жетерли шәрт-шараятлардың жүзеге келтирилиўи, ықтыдарлы жасларға кең жол ошылыўы интеллектуал мүлик ҳимоясы хусусында қарарлар қабыл қылыныўы;

Мазкур мәселелер жүзесинен мәмлекет муассасалары, ислеп шығарыў ҳәм жәмәат мекемелеринде, обырой- итибарлы шахслар көмегине төмендеги жөнелислерде жалпы жәмәәтшилик пикирин көринис таптырыў мақсетке муўапықдир:

-езгүлік жолында хызмет кылыўшы шахслар, мийнет илғарлары, пириў-бадәўлет инсанлар абырой- итибарын асырыўға қаратылған ижобий жәмәәтшилик пикирин көрнис таптырыў;

-социаль мүнәсебетлер дизиминде тоталитар дүзим шараятнда көринис тапқан социаль зәрерли әдетлер, хусусан, сүрбетлик, қыялсызлық, жәмәәт мүлкин менсинбеслик хәм таптаў, коммополитизм, ўатанға беқарарлық, миллий мәнәўий қәдириятларға хұрметсизлик, хусусий мүликке нәпрет сыяқлы социаль салбий жандасыўларды жәмәәтшилик пикири арқалы нейтраллаў;

-Өзбекстан Республикасының инсанпарўар ишки хәм сыртқы сиясатын жалпы қоллап-қуўатлаў бойынша жәмәәтшилик пикирин көринис таптырыў.

Солай қылып, жәмәәтшилик пикири социаль аңның муйаян ҳалаты сыпатында кең халық оммасының бөлек шахслар, группалар хәм реал барлық ўақыя-хәдийселерге нисбатан билдирилиўи көзқарасыдыр.

Тема бойынша таяныш түсиниклер: пикир, жәмәәтшилик пикири, социаль пикирдің шакилланиши.

ӘДЕБИЯТЛАР:

1. Каримов И.А. Баркамол авлод орзуси.-Т.: «Шарк», 1999
2. Каримов И.А. Озод ва обод Ватан, эркин ва фаровон ҳаёт-привард мақсадимиз.-Т.: «Ўзбекистон», 2000.
3. Каримов И.А. Миллий истиқлол мафкураси.-Т.: «Ўзбекистон», 2000.
4. Каримов И.А. «Ўзбекистон ХХІ асрга интилмоқда».-Т.: «Ўзбекистон», 1999 й.
5. Каримов И.А. Ўзбекистон миллий истиқлол, иқтисод, сиёсат, мафкура. 1-том.-Т.:»Ўзбекистон», 1996.
6. Каримов И.А. «Ўзбекистон ўз истиқлол ва тараққиёт йўли».-Т.: «Ўзбекистон», 1992 й.
7. Каримов И.А. Бунёдкорлик йўлидан.-Т.: «Ўзбекистон», 1996 й.
8. Каримов И.А. Ўзбекистон ХХІ аср бўсағасида. Хавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолатлари.-Т.: «Ўзбекистон», 1997 й.
9. Каримов И.А. Янгича фикирлаш ва ишлаш-давр талаби. Тошкент, 1997 йил.
10. Удадьцова. Социология управления.-Учебное пособие.-Новосибрск, 1999 г.
11. Смелзер Н. Социология.-М., 1994 г.
12. Соканова Г. Экономическая социология.-Минск. «Высшая школа», 1998.

13. Радаев В. Экономическая социология.-М.: Аспект-Пресс, 1998.
14. Рыбановский. Миграция населения, М., 1989 г.
15. Холбеков А., Идиров У. Социология. Тошкент. 1999 йил.
16. Осипов С.С. Основы социологии. Москва. 1997.
17. Пригожин А.А. Социологии организаций. М., 1980.
18. Радугин А.А., Радугин К.А. Социология.М., 1999.
19. Социология. Основы общей теории. М., 1998.
20. Харчева В. Основы социологии. М., 1999.
21. Бекмуратов М. Моварауннахрда жамоатчилик фикри тарихи. Т.: Фан, 1994 й.
22. Кабиров К. Маҳалла ўзини ўзи бошқариш органи.-Т.: Фан, 1995 й.
23. Жалилов Ш. Давлат ҳокимияти маҳаллий органлари ислоҳоти: тажриба ва муаммолар.Т.: Ўзбекистон, 1994 й.
24. James W. Vander Zanden. Sociology. The Core. Ohio State University., 1990.

6 тема: Социологик излениўлерди пайда етиў хэм улыўмаластырыў

1-§. Социологик излениўлерди пайда етиў хэм өткизиў усыллары

Саўаллар:

1. Социологик излениўлерди режелестириў
2. Социологик излениў дәстүриниң таркиби
3. Социологик излениўлерди пайда етиў.

Социологик излениўлер болажақ излениўлердиң илимий тийкарланған реже хэм дәстүрин таярлаўдан басланады. Дәстүр ҳаят ҳақыйқатынан келип шыккан хэм илимий - нәзерий жихатдан пукта исленген болыўы лазым. Бирақ, излениў нәтийжелери қандай болыўы әне сол омиллерге бевосита байланыслыдыр.

Дәстүр болажақ излениў материалларын топлаў, қайта ислеў хэм мағлыўматларды анализ қылыўды өз ишине алады. Дәстүр тадқиқ етилиўши социаль машқала моҳиятын анықлаў, тадқиқот объекти хэм предметин белгилеў, мақсет хэм ўазыйпаларды характерлеп бериў, ис фаразсы (илимий таҳмин) ди белгилеў, усылларын анықлаў, мағлыўматларды топлаў хэм анализ етиў схемасын сызып алыў киби қысымларды өзинде мужассамластырады. Сондай қылып, дәстүр, асосан еки үлкен бөлим, яғный методологик -нәзерий хэм әмелий- услубий бөлимлерден ибаратдир.

Нәзерий- методологик бөлим тема таңлаў, излениў объектин характерлеў, мақсет хэм ўазыйпалар, параз хэмде предметти анықлаў киби қысымларды өз ишине алса, әмелий- услубий бөлим мағлыўматларды топлаў усылларын баян етиў, жыйналған материалларды қайта ислеў, анализ қылыў хэм тавсиялар таярлаў сыяқлы әмелий ислерн мужасамластырады.

Социологик излениўлер нәзерий тийкарларын ислеп шығыў хэм фактлерин жыйнаў бир пайытта әмелге асырылмайды, аммо олар муштарак бирликте улыўма ўазыйпаларға бойсынған ҳалда әмелге асырылады. Дәстүрий ислеп шығыў процессинде еки тийкарғы талапқа риоя қылыў муҳимдир. Бириншиден, ислеп шығылған нәзерий улыўмаласпадан реал излениў процесслерине өте билиў хэм екиншиден, алынған нәтийжелер, фактлер, жыйналған эмпирик материаллардан нәзерий улыўмаласпаларға, илимге қайта билиў көникпелерине ийе болыў әне сол талаплар мазмуныдир. Бул еки талапқа риоя қылыў бир жихатдан социологик излениўлер өткизиўди дизимли жолға қойыў, жәмийет социаль машқалаларын тадқиқ етиў ислерин үзликсиз әмелге асыра

барыўын тәмийинлесе, екинши жиҳатдан, илим- пән түрли тараўларының узвий раўажлана барыўы ушын кең имканиятлар ашады.

Дәтүр мазмунында жәмийетте түрли тәсирлер ақбетинде жүзеге шығыўшы социаль машқалалы вазиятлары анық жарқын ипада етилмеги лазым. Илимий машқаланың қойылыўы муайян тараў әмел қылып атырған билимлер хәмде әмелий андозалар дөгерегинен қанықпаслық, бул билимлер шегарасын кеңейтириў демекдир. Бирақ, муайян излениў басланғанға қадар мәлим болған билимлер дөгерегинде хәмме ўақыт хәм социаль машқалалы вазият хал етиле бермейди.

Әдетте социаль машқала әмелий қураллар менен хал етилмеген халатта илимге, излениў өткизиўге мүрәжәт қылынады. Бул мүрәжәт илимде социаль буйыртпа деп аталады. Сол тарика социологик излениўлер еки жөнелисте: социаль буйыртпа хәм шахсан социологтың ташаббусы тийкарында әмелге асырылыўы мүмкин. Бирақ, социологтың шахсый ташаббусы хәм реал хаят машқалалары тийкарына қурылыўы шәрт.

Социологик излениўлерде илимий мақсет муҳим әҳмийет кәсип етип, излениўлердің нәзерий яки әмелий жөнелислеринде болыўды көрсетиўши мүлжал ўазыйпасын өтейди.

Мақсетти әмелге асырыў процессинде бир қатар социаль қарсылықлы халатларға душ келиў мүмкин. Бирақ, хәмме нәрсени алдынан анық белгилеў мүмкин емес: Сол менен бирге излениўши күтилген нәтийжелерден тысқары және қосымша нәтийжелер пайда болыўын хәм нәзерден қашырмаслығы керек. Антик дүнья алымы Декарт, «Егер Сиз қандайдир ойламаған, күтилмеген, хаялыңызға келтирмеген нәрсени табыўды ойламайтуғын болсаңыз, сиз бул нәрсени хеш қашан таба алмайсыз» деген еди.

Мақсетти әмелге асыра барыў процессинде базан фақат тийкарғы ўазыйпаны ғана емес, екинши дәрежели ўазыйпаларды хәм бир жола бежериўге туўры келеди. Сол боисдан хәм исте тийкар хәм қосымша ол яки бул мәселелер бирварақайына хал етиледі яки хал қылыўдың конкрет жоллары белгилеп бериледи.

Мақсеттиң әмелге асырылыўы процессинде излениўши үш дәстүрий ўазыйпаны бежериўин өз алдына қояды. Әўеле теманы илимий- нәзерий жиҳатдан этираплыша тадқиқ етиў, екиншиден, бул илимий- әмелий теманың басқа илим хәм хаят жабқалары менен нешағлы байланыслығы, оларға тәсири мәселелерин үйрениў хәм ниҳоят, үшіншиден, социаль қарсылықлы халатлардан шығыўдың мантиқлы тийкарланған жолларын белгилеп бериўден ибаратдир. Дәстүрде хал етилмеген екинши дәрежели ўазыйпалар бөлек излениўлер сыпатында ғәрезсиз тадқиқ етилиўи қайд қылынады.

Социологик излениўлер илимий атамалары хәм түсиниклери қатарында объект хәм предмет түсиниклерине бөлек тоқталып өтиў лазым. Излениўши социаль машқала

вазиятын самаралы хал етиў ушын объект хәм предметти туўры белгилеўи муҳим әҳмийетке ийе. Объект әдетте ғәрезсиз түсиник сыпатында излениўши илимий- әмелий ислериниң улыўма сархадларын ипадалайды. Предмет болса излениўши таманынан муайян көриниске салынады хәм махсус тадқиқот көлеми сыпатында үйрениледі. Объект предметинен мағана дөгереди жиҳатынан анша кең, предмет объектиниң ҳасыласыдыр. Бирақ, бирғана объект замиринде бир неше бөлек излениў предметлерин ажыратып алып үйрениў мүмкин. Базан излениўши дәслепп махсус үйренилетуғын мәселе, айны предметти анықлап алады хәм қарындас жиҳатлар дөгерегинде, яғный объектти белгилейди. Объект хәм предмет мәселесинде илим әҳли дөгерегинде түрли мунозаравий жандасыўлар мавжуд. Айырым муаллифлер объект дегенде адамлар яки түрли социаль табақа ўәкиллери деп түсиниледи. Биз бундай жандасыўға улыўма қосыла алмаймыз. Негеки, инсан кең мағанада излениў объекти болыўы жүдә қыйын. Әсиресе, социаль тараўда (социология, педагогика хәм психология хәм б.) инсанның жисми, физиологик дүзилиси емес бәлким оның руўхый- мәнәўий дүньясы, иси яки исиниң муайян жиҳатлары үйрениледі. Сол боисдан хәм социаль паңлерге объект дегенде оқыўшы көз аңында мавхум тәризде адамлар емес, бәлким олардың қатты- ҳәрекетлери, иси, турмыс тәризи, минез-қулықы гәўделенбеги лазым.

Предметти илимий жиҳатдан туўры ажыратып алыўда абстрактластырыў усылының әҳмийети үлкендир. Абстрактластырыў дегени муайян предметлердиң ол яки бул қәсийетлеринен ең муҳимларын екинши дәрежели қәсийетлеринен ажыратып тасаввур етиўдир. Абстрактластырыў процессинде биз, мазкур предметтиң улыўма қәсийетлерин ипадалаў имканиятына хәм ийе боламыз. Мәселен, шийшени кесиў лазым болса, оны кесе алыўшы предметлердиң бас қәсийети қаттылық болыўы лазым. Қатты предметлерден ең машқуры болса алмасдир. Илимий-нәзерий машқалалардан бирин мысал қылып алайық. Егер тема жаслар арасында ҳуқықый мәдениятты коринис таптырса, мазкур илимий машқала предмети жаслар арасында ҳуқықый билимлерди кең жайыў мәселеси болыўы мүмкин. Негеки ҳуқықый мәдениятқа ҳуқык билимлерин өзлестирместен турып ерисип болмайды. Сол тема объекти болса ҳуқықый мәдениятқа ийе болыў ушын жаслар хәм клуб муассасалары, ҳуқық-тарғибат тараўы қәдимлери мектеп оқытыўшылары, ата-аналардың өз-ара ҳамкорлықтағы иси болыўы мүмкин. Яки миграцион процесслер ҳәдийселерин тадқиқ ететуғын болсақ, объект муайян худуддағы халықтың көшиў ахўалы болыўы, предмет болса сол халықтың миграцион процесслерде иштирак етиўиниң социаль- психологик, экономикалық яки тәбийий омиллари болыўы мүмкин. Мақсет болса әне сол миграцион процесслерди жақсылаў, миллий хәм мәхәллий ихтилофларының келип шығыўына жол қоймаслықдан ибарат болады.

Социологик излениўлер дәстүринде илимий излениўге болған социаль карсылықлар машқалалар хәм олардың тийкарғы түсиник, атамалары әтираплыша изахлап бериледи. Айны ўақытта базы илимий түсиниклерди эмпирик тәризде изохлаў хәм бул түсиниклер диалектикасын реал көринисте гүзетиў имканиятлары илимий сөзлер, фактлер хәм социаль көрсеткишлер тәринде батафсил баян етиледи. Мәселен, билим алыў өнимдарлығын тәмийинлеўдиң пролонг усылы ҳаққында пикир жүритилетуғын болса, әне сол пролонг (узайтырыў) усылы зәрү пәнлерди яки зәрү көникпе хәм өнерлерди озлестириўдиң басқа пәнлер мазмунына уйғынластырыў нәтийжесинде қай усылда узайтырылыўы мүмкинлигин анық айдын баян ептилиўи лазым.

Дәстүрде комплекс социологик излениў нәтийжелерин қолға киритиў, үйренилип атырған объект хәм предмет қәсийетлерин анықлаў мақсетлеринде социологик излениўлер инструментарийсына бөлек тоқталып өтиў лазымдр. Социологик излениўлер инструментарийсы дегенде социологик излениўлер өткизиў ушын зәрүр болған методик хәм техник усыллар жыйындысын итибарға аламыз. Бул жыйынды яки улыўмаласпа замирине дәслеп бирлемши мағлыўматларды топлаў, яғный гүзетиў усылын әмелге асырыў ушын зәрүр болған көрстпе хәм қағыйдаларды ислеп шығыў ҳүжетлерин анилиз етиў, сораў қағазларын тәртипке салыў, жазба манбаларын қолда яки машина жәрдемінде санаў. Анилиз етиў, улыўмаластырыўға таярлаў баскышы хәмде тәбийий излениўлерди әмелге асырыў ушын излениў өткизиўге мутасадди басшылар, илимий- техник қәдимлерди муайян таярлықтан өткизиў баскышлары киреди. Социологик излениўлер инструментарийсы излениў өткизилиў процессинде барлық техник операциялар, респондентлер иси, излениўши позициясы хәм басқа жихатларды улыўма талаптар тийкарында тәртипке түсиреди. Бул болса өз нәўбетинде излениў исин илимий тийкарлаған тәртипте ҳаққаны хәм исенерли өткизиў имканын береди.

Тийкарғы түсиниклерге әтираплыша изах хәм характеристикалар бериў менен бир ўақытта үйренилип атырған объектти алдыннан хәр таманлама муфассал хәм толақанлы анилиз етип барыў лазым. Бул болса муайян излениў тараўы хәм сол тараўға байланыслы басқа ҳаятый жабҳалар хусусындағы барлық әмелий- ҳаятый, әдебий-илимий манбаларды хәм анық тәртипке түсириўде қол келеди.

Үйренилип атырған объект мәлим система сыпатында үйренилип атырғанда, бул объекттиң анық- айдын система жаратыўшы элементлерин белгилеп алыў лазымдыр. Мәселен, кисилердиң бир жайдан екинши жайға иске өтиў машқаласы илимий машқала сыпатында үйренилип атырған болса, излениўимиз объектиниң тахминий элементлери төмендегилер болыўы мүмкин:

А) ис жайында ҳақ төлеў дәрежеси;

- Б) ис жайдағы ақлақый – психологик мухит;
- В) баслық пенен келиспеўшиликлер пайда болыўы;
- Г) ис жайының жасаў жайынан узак –жақынлығы;
- Д) мийнет шараятының аўыр-жеңиллиги;
- Е) перспектива яки истеги карьера истиқболлығы
- Ж) истиң шахсқа яки жәмийетке жүдә зәрүр яки бепайда екенлигин ҳис еткенлик;
- З) ис жайында дем алыў, қардық шығарыў мәселелерин ҳал етилгенлиги;
- И) саламатлық пенен байланыслы себеплер;
- Й) семьялық мәселелер менен байланыслы себеплер.

Усылар жоқарыда тилге алынған объектимиздің элементлери сыпатында қайд етилиўи ҳәм бул элементлердің ҳәр бири ис жайын өзгертириў ушын себеп болыўы яки сол қарарға келиў ушын шәрт-шараят ҳәзирлениўи мүмкин.

Сол тарика илимий үш ис жөнелисин аышп береді. Олар төмендегилер: излениў предметин анықлап алыў, тийкарғы түсиниклерди ажыратып алыў ҳәм оларға изах бериў ҳәмде излениў ушын ис гипотезин жаратыўдир. Көбинше әне сол талаптың үшеўиде бир пайытта жүзеге келеді, сол ушын ҳәм жоқарыдағы үш талаптың дәстүр басқышлары деп емес, бәлким дәстүрдің узвий қысымлары деп қараў мақсетке муўапықдир.

Излениў дәстүрин дүзгенде яғона түсиниклер аппаратына бөлиў муҳим әҳмийет Ге кәсип етеді. Излениў бир емес, бир неше излениўши таманынан әмелге асырылыўы итибарға алынатуғын болса, бул түсиниклер аппаратындағы атамалар ҳажми излениўшилер таманынан бир қыйлы түсинилиўи ҳәр қыйлы изахлар бериўге урыныў ҳалатларына жол қойылмаслығы лазым. Дәстүрде түсиниклер моҳияты илимий тийкарланған тәризде объектив ҳәм тола ашылыўы зәрүр.

Түсиниклер моҳиятын анықлаў басқышы, тәбийий рәўиште излениў предмети моҳиятын ҳәм шуқыр анализ етиў зәрүриятын күн тәртибине қояды. Предмет ҳәм өз нәўбетинде система сыпатында үйренилиўи ҳәм система жаратыўшы элементлерден ташкил табыўы мүмкин.

Дәстүрде концептуал ҳәмде операционал моделлер ҳәм өзиниң батафсил ипадасын тапқан болыўы лазым. Концептуал модель категориясы логик дүзилiske ийе болған мантиқий тийкарғы қурылған, излениў масетин жүзеге шығыўында имкан бериўши теориядир. Операционал қағыйдалар дәстәвал логик процедура болып, нәзерий мағаналардың эмпирик жиҳатдан түсинилиўин қайд етеді ҳәм көрсетип береді.

Жоқарыдағы түсиниклер мазмунының этираплыша ашып берилиўи дәстүр гипотезисин дүзиў ушын кең жол ашылыўына имкан жаратады. Социологик излениўлерде илимий фараз социаль объекттиң дүзилиўи ҳаққындағы нәзерий

тийкарланған илимий тахмин болып, мазкур объекттиң ташкил етиўши түрли қыйлы элементлер хәм байланыслар характери, олардың ис жүритиўи хәм раўажланыўын өзинде ипадалайды. Илимий фараз үйренилип атырған объект хусусында дәслепки анализ өткизилгеннен кейинғана дүзилиўи мүмкин.

Фараздың нешағлы хаятыйлығы яки хаятый емеслиги эмпирик тийкарланыў процессинде конкрет социологик излениўлер өткизиў даўамында мәлим болады. Бундай излениўлер нәтийжесинде фаразлар бийкар етиледі яки тастыйықланады. Хаятыйлығы испатланған тахмин муайян теорияның қағыйдасы болып излениўдиң муваффақыятлы өтиўин тәмийинлейди.

Илимий тийкарланған фараз төмендеги талапларға жуўап бериўи лазым.

Әўеле, илимий фараз улыўма саны пикирлердиң мохият принциплерине муўапық болыўы лазым. Бул орында оқыўшы туўры тасаввур алыўы ушын сол нәрсени такидлаў керекки, илгери тарийхый материализмниң принципиал көзқарасларына масс түспейтуғын қағыйдаларды ноилимий деп атаў қабыл етилген еди. Бундай қараслар хәмме нәрсени пролетариат классы көзқарасынан бахалаў, ишлилер классы манфаатлары, дүньяқарасы иқтыяжларына муўапық келмейтуғын хәмме нәрсе, барлық ўақыя хәм хәдийселерди керексиз ноилимий есаплаў әдетинен келип шыққан еди. Бирақ ғәрезсизлик туфайли улыўмаинсаний манфаатлардың үстинлиги хусусындағы философия –методологик пикир-қараслар қабыл қылынғаннан соң илимий фараз ушын философия фараз дөгерегинде жәнеле кенейди.

Екиншиден, илимий фараз исбаты әллеқашан мәлим болған ўақыя хәм хәдийселерди тийкарлаўға бағышланбаған болыўы лазым. Бирақ, илимий тахмин бир мунша ескирген, қайта исбатқа көриўге бағышланыўы мүмкин. Бул улыўмаилимий қарасларға қылап болып түспейди.

Ушиншиден, илимий фараз хәммеге мәлим болған исбаты анық айырым фактлер ҳақыйқатына қарсы болмаслығы керек.

Төртиншиден, илимий фаразды социологик излениўлердиң пүтин процесс даўамында исбатлаў имканы тәмийинленген болыўы лазым.

Үйренилип атырған социаль объекттиң мазмунан тахмин етиў тийкарында баян етиўши хәм изахлаўшы фаразларға бөлип тақдид етиў мүмкин.

Баян етиўши илимий фараз- бул тақдиқ етилип атырған объекттиң көриниси хәм мазмуный байланыслары хусусындағы илимий талқиндир. Илимий фараз үйренилиўши объект хусусындағы себеп- ақыбет байланыслығы ҳаққындағы илимий тахмин хәм болып, сол мәселе жүзесинен экспериментал тексеріў алып барыўды талап етеди.

Баян етиўши фараздың ҳаят ҳақыйқатына нешағлық масс келиўин тексерий ушын бир мысал келтиремиз. Биринши тийкарғы илимий фараздың ис ҳақының иске болған мүнәсебети тәсири ҳаққындағы илимий таҳмин мағанасы соннан ибаратки, ис ҳақының 8 сааттан ибарат мийнетке мүнәсебетиниң объектив ҳәм субъектив қәсийетлерине қандай тәсир көрсетиўи мәселесин испатлаўдир.

Әне сол улыўма илимий фараздан төмендеги қосымша фаразлар келип шығады:

1. Ойлық ис ҳақы қаншалық жоқары қылып белгиленсе, мийнетке мүнәсебеттиң көрсеткишлери сонша жоқары болады.

2. Ойлық ис ҳақы қаншалық жоқары болса, мийнетке мүнәсебеттиң субъектив жиҳатлары (мийнеттен тепе-теңлик, қанығыў, руўхый тетиклик ҳәм басқа қәийетлер) соншалық бөртип турады.

3. Мийнет қылыў мотивлери қылынып атырған ис мазмунына қарағанда сол ис ушын берилип атырған ис ҳақыға көбирек байланыслы. Фаразды тастыйықлаўшы барлық хўжжетлер ҳәм ҳаятый манбалар топланып, улыўмаластырылғанынан соң эмпирик мағлыўматларды нәзерий жиҳатдан мушахада қылыў, илимий тилге көширий зәрүрияты жүзеге келеди. Нәтийжеде гүзетиў нәтийжелери илимий жуўмақларға, нәзерий улыўмаласпаларға айландырылады.

Үйренилип атырған объект ҳаққындағы билимлер ҳалаты илимий излениўлердин түрли жоллары ҳәм режелери жүзеге келтиреді. Олардан излениў тийкарындағы, баян етиў жолындағы ҳәм экспериментал усылдағы режелерди ажыратып көрсетиў мүмкин.

Излениў тийкарындағы излениўлер режелерин үйренилип атырған машқала ҳаққындағы тасаввур конкретлеспеген ҳалларда қоллаў мақсетке муўапықдир. Бул режениң тийкарғы мақсети илимий машқаланы анық атаў ҳәм оның конкрет шегараларын белгилеп алыўдыр. Излениўдин муҳим басқышлары сыпатында излениў алып барыў усылын ислең шығыў, бул усылды қоллаў тәртибин анықлап алыў, ўазыйпалардың муҳимлигине көре кетпе-кет бежериле барыўын тәмийинлеў процесслерин көрсетип өтиў орынлыдар.

Сондай қылып, излениўге қаратылған излениў режеси үш басқышдағы излениў түрин (хўжжетлерди үйрениў, экспертлер менен маслаҳатлесиў, гүзетиў өткизиў) өз ишине алады. Бул басқышлардың бириншисин илимий машқала хусусындағы мәлим болған барлық илимий, публицистик ҳәм архив хўжжетлерин шуқыр үйренип шығыў нәзерде туғылса, екінши басқышта сол тараў бойынша таниқлы алымлар, тәжирийбели кисиленден ибарат экспертлер группасы пирин үйрениў итибар орайында барады. Соңғы басқышта болса излениўши муайян илимлер ҳәм тасаввурларға ийе болған ҳалда объект хусусында гүзетиў ислерин алып барыўы көзде тутады. Излениў режеси илимий

машқаланы анық ат алыў ҳәм тийкарлайтуғын гипотезаны илгери сүриў менен тамамланады.

Баян етиў режеси бир қатар социологик излениў режелерин қоллаў, алынған мағлыўматларды анализ қылыў арқалы қабыл етилген фараздың хайтыйлығын тексерип көриў ҳәм үйренилип атырған объект хусусында анық муғдарый ҳәм сыпат характеристикаға ийе болыўын тақозо етеди. Баян етиў режеси тийкарында ис көрилгенде илгери мәлим болған көпғана фактларды тәртипке түсириў ҳәм олар ортасындағы өз-ара мүнәсебетлер қандай екенлиги хусусында көпғана мағлыўматлар қолға киритилген. Бундай излениўлер объект дүзилисине байланыслы барлық эмпирик мағлыўматларды классификация қылыў менен тамамланады.

Социологик излениўлердин экспериментал режеси объект ҳақындағы мағлыўматлар тийкарында фаразды илгери сүриў имканын береді. Мазкур излениў режесинен мақсет объект замириндеги себеп- ақыбет байланысларын анықлаў, объекттин айны ҳалаты ҳәм раўажланыўы хусусындағы шәрт-шараятларды анық билип алыўдан ибарат. Социологик излениўлер өткизиўдин реал тәжирийбесинде муайян илимий излениў процессии жоқарыда тилге алынған ҳәр үш реже ҳәм өз-ара уйғын ҳалатда кетпе-кет қолланылып барады.

Илимий излениў ислеринде социолог өзине тән бир неше жөнелисте ис жүритиў ҳәм мүмкин. Монографик излениўлер әне сондай илимий излениў усылларынан бири болып, муайян машқала, социаль процесс яки ҳалаттын муҳим жиҳатлары, моҳияты ҳәм мазмунын негизине шуқыр кирип барыўын нәзерде тутады. Сондай қылып излениўлер киши бир қәсийет яки аломат излениси арқалы улыўма ҳалатға малакалы баҳа бериў, ҳәр бир ҳәрекет яки белгиге муайян дизим таркибий қысмы ҳәм мазмунын ипадалаўшысы сыпатында жандасыўға, мулоҳаза процессинде қысымнан улыўмаға, фактлерден улыўмаластырыўға умытылыў ҳәм тийисли илимий жуўмақлар ислеп шығыўға реал имканиятлар жаратады. Мысал сыпатында, АҚШ дағы социаль-экономикалық ахўал хусусында муайян тасаввурға келиў ушын «орташа америкалық» ҳаяты ҳәм исин излениўге бағышланған илимий исти еслетиў орынлыдыр. Мәлимки, орташа америкалықлар жәмийет ҳаяты ҳәм онда руй беретутғын тийкарғы өзгерислердин өзине тән барометри есапланады.

Жәмийет социаль экономикалық машқалаларын этираплыша үйрениўде монографик излениўлер менен биргеликте қиясый излениўлер өткизиўдин ҳәм әҳмийети үлкендир. Социология пәнинде қияслаў яки такқослаў усылы еки өзине тән коринислерде әмелге асырылады. Булардан бири муваққат излениўлер деп аталып, социаль ўақыя ҳәм ҳалатлардың муайян ўақыт мабайныда өзгере барыў процесслерин излеўге

мөлшерленген. Муваққат излениўлер хәм өз нәўбетинде бир неше көринислер кәсип етип, олардан бири «панель» излениўлеридир. Панель (английскийден үстеме список) излениўлер муайян социаль халат мазмунының мәлим ўақыт аралығында нешағлы өзгергенлигин, илгери өткизилген излениў дәстүри хәм услыбияты менен бевосита таққослаш тийкарында қайтадан тексерип көриўди аңлатады. Панель излениўлер өткизиўдеги тийкаргы мақсет мәлим мүддет ишинде социаль хәдийселердин раўажланыўы, кризиси яки турғынлық процесслери өзине тәнликлерин анықлаўдыр. Бунда ўақты- ўақты менен өткизилип туратуғын халық саны өзгерислерин есапқа алыў исин көрсетип өтиў орынлыдыр. Бундай излениўлерге мысал қылып питириўши талабалар ортасында ийеленген қәнийгелик хәм оның истикболлары хусусында излениў өткизилиўи хәм әне сол сабық курсласларының 10 жыл өткеннен кейинги ушырасыўда кәсипке болған мүнәсебетин үйренип шығыў, өткен ўақыт ишиндеги жүзеге шыққан социаль – руўхый шәрт-шараятлар анализин алыў хәм мүмкиндр. Социолог әне сол қыясый анализ арқалы муайян илимий жуўмақлар хәм әмелий тавсиянамалар ислеп шығыў имканиятына ийе болады. Қыясый анализдин екинши көриниси, яғный тренд излениўлер муайян социаль хәдийсе процесслердеги тәбийий өзгерислерди үйрениўге бағышланады. Бундай излениўлер айны бир қыйлы группа ўәкиллери ортасында тәкирар излениў өткизиў шәрт етип қойылмастан, үйренилип атырған қыясый группалар бир қыйлы социаль синф яки қатлам ўәкиллеринен ибарат болса бәс. Мәселен, ғәрезсизликке ерискенге қадар болған дәўирлерде ис жүриткен бир группа маориф қәдимлери сиясий қараслары хусусында излениў өткизилген болып, мәлим ўақыт өткенде соң әне сол тараў ўәкиллери социаль-сиясий қарасларын үйренип, анализ етсек, олардағы өткен ўақыт тәсириндеги мантикий – таджирий өзгерислер корстқишлери жүзеге шығады хәм зыялылар дүньяқарасының өзгерислери социаль ўақыялыққа мүнәсебети хусусында әтираплыша мағлыўматларға ийе болыў имканияты жүзеге келеди.

Муваққат излениў үчинши өзине тән көриниси когорта (латынша -көплик, бөлингенлик) усыллары деп аталады. Когорта деп бир жыл хәм айда таваллуд тапқан кисилер группасы хәм түсиниледи. Муайян когорта группасына кириўши кисилер социаль хәм руўхый мәнәўий қәсийетлерине көре өзине тән улыўмалыққа ийе болады. Когорта усылы шахс хаят тәризинде тәбийий хронологик көрсетқишлердин социаль нәтийжелер менен мүнәсиблиги, шахстың социалласыўы дизими, шахстың улыяма раўажында социаль тарийхый процесс хәм омиллардың тәсири мәселелерин әтираплыша қиясый өзгеристе жүдә асқатады.

Кең көлемдеги излениў процессине кирисиўден әўел мазкур излениў әмелияты хәм усылларын тәжирийбеде сынап көриўдин әхмийети үлкендр. Сол себептен хәм

социология пәнінде «пилотаж» (английша тәжірибе өткізіу ушын маслама мағанасын аңлатады) излениу усылы хәм бөлек орын тутады. Пилотаж излениу усылын қоллау арқалы болажақ жалпы излениуді өткізіу ушын қурылған таярланыулардың қай әхуалда екенлиги, тарқатылатуғын анкета сауаллары сыпаты, гүзетиу усылы қайднамалары, хужжетлер топлау хәм оларды анализ етиуге оид көпғана мәселелер әмелде сынап көриледі. Айны уақытта бундай излениулер процессинде болажақ социологик излениулер өткізіу ушын зәрүр болған уақыт хәм жай мәселелери хәм хал қылынады.

Социологик излениулер усыллары арасында соцталь уақыялықты билиудин өзине тән көринислеринен бири тәбийий излениулер усылыдыр. Тәбийий излениулер усылы социаль хәдийсе хәм процесслерди әдетий тәбийий шәрт-шараятларда бевосита хәм хәр таманлама үйрениу имканын береді. Мәселен, бирер бир шахстың материаллық хәм мәнәуий турмыс тәрзин толақанлық үйрениу мақсет қылып қойылса, оны тәбийий мухитте, доимый күнделик турмыс хәм жумыс иси процессинде муфассал тадқиқ етиледі. Айны шақта тәбийий излениулер жалпы социаль излениулерден (мәселен, халық пикирин оммавий рауиште анкета тарқатуу арқалы үйрениуден) хәм лаборатория усылында излеу етиуден түптен парық қылады. Тәбийий излениулер төмендеги көринислерге ийе болыуы мүмкин.

-излениу тийкарындағы излениулер, яғный илимий-әмелий тадқиқ етилмеген процесслерди үйрениу хәм олар хусусында нәзерий жуумақлар жаратыу;

-диагностик излениулер, яғный муҳим әмелий қымбатқа ийе болған жаңа социаль машқалалар дизимин белгилеу хәм оларды хал етиу жолларын анықлау;

-тәбийий эксперимент тийкарындағы излениулер; бунда излениу дәстүринде илгери сүрилген илимий әмелий фараз әдетий- тәбийий муҳим шараятта дәслепки сынаудан өткизиледи.

Излениу дәстүринин әмелий қысмында өткизилиуи мөлшерленген излениудин бевосита улыблы процесслери- бирлемши материалларды топлау, социаль хабар мажмуини қайта тиклеу, анализ етиу хәм тавсифлеу хәмде ислеп шығылған нәзерий хәм әмелий тавсыянамаларды хаятға тадбиқ етиу хәм тавсия баян етиледі. Ислеп шығарылған илимий теорияны хаятға тадбиқ етиу мәселеси хәм қарамалы процесс болып, төмендеги талаптар бежерилген болыуын тақозо етеди:

-илимий нәзериймуайян мазмун хәм дизимге ийе болып, пухта исленген илимий улыу маласпалар көринисинде ипадаланыуы;

-илимий теорияның муайян тәртиптеги талаптар хәм тамойиллар көринисинде ипадаланған болыуы;

-тадбиқ етиў әмелияты ҳәм таярланғанлық басқышларының муфассал ислеп шығылған болыўы ҳәм дәслепки сынаўдан өткизилип, таяр ҳалатқа келтирилиўи;

-тадбиқ етилиўши усылларды әмелдеги ис услублары мазмунына тадрижий синдириў хусусында әмелий малака ҳәм тәжрийбеге ийе болыў;

-илимий нәзерий жуўмақ ҳәм тавсиянамалардың қандай ҳалатларда ижабий самаралар ҳәм қандай муҳитте салбий нәтийжелер ҳасыл етиўи процесслериниң социолог таманынан аныклап қойылыўы ҳәм тәжрийбеде сынап көрилген болыўы муҳимдир.

Жалпы сураў нәтийжелери түрли излениў усыллары процессинде топлаған мағлыўматларын мушоҳада етиў ҳәм қайта ислеў излениў дәстүриниң кейинги муҳим басқышларынан саналады.

Мағлыўматларды әтираплыша анализ етиў ҳәзирги заманда социологиядан шуқыр ҳәм әтираплыша билим талап етеди. Олар жумласына таҳлилдиң математик усыллары жаксы өзлестириў, программластырыўдың зәрүрий усылларын билиў, компьютерде ислеў қәбиятларын киритиў мүмкин.

Айны шақта ҳәзирги заман илимий излениўлери муфассал ислеп шығылған мийнет тақсыматы дәстүрине ийе болыўды талап етеди. Социологик излениўлер өткизиў процессинде техник ҳәм технологик имканиятлардың кеңейиўи, социаль хабар ҳәм таклифлердиң ҳәр таманлама мантикий тийкарланған болыўына доир талаплар артып барыўы, илимий излениўлер даўамында көплеп қанийгелерди жалб етилиўи ис процессиниң көп қырралығы мийнет тақсыматы дәстүриниң пухта ҳәм илимий тийкарланған болыўын тақозо етеди.

Социологик излениўлердиң жуўмақлаўшы басқышында есабат таярланады. Есабат илимий изленислер процессинде топланған эмпирик мағлыўматларды өзинде ипадап, дәстүрде белгиленген барлық талаплардың қай дәрежеде бежерилгенлигин баян етеди. Есабат бөлек топланған хўжет сыпатында баҳаланыўы ҳәм матбуотда дағаза қылыныўы мүмкин.

Тема бойынша таяныш түсиниклер: дәстүр, илимий фараз, объект, предмет, панель, тренд, когорта, пилотаж, есабат.

2-§. Социологик излениў усыллары

Саўаллар:

1. Сораў усылы
2. Хўжетлерди үйрениў усылы
3. Интервью усылы

4. Гүзетиў усылы.

Социологик излениў усыллары ишинде ҳазирги күнде ең кең тарқалған сораў усылыдыр. Сораў усылының қолайлығы сонда намоён болады, излениўдиң гүзетиў хәм эксперимент усылларын тек ғана қанийге социологлар қолланыў мүмкин болса, сораў усылында излениў өткизиўге қысқа мүддетли таярлықлардан өткен жәрдемшилерди хәм жалп қылыў хәм олар жәрдемінде респондентлердиң үлкен муғдарын қамрап алыў мүмкин.

Сораў усылы басқарыў ушын қолай усылдыр. Буннан тысқары, излениў көлемин кеңейтириўде сораў усылының имканиятлары жүдә үлкен.

Бул усыл қолланылғанда үлкен кәрхана хәм муассасалар, тараўлар, минтақалар хәм хәтте, мәмлекет микесидә хәм излениў өткизиў мүмкин.

Гүзетиў усылы тек ғана ҳазирги дәўирде жүз берип атырған хәдийселер ҳаққында мағлыўмат берсе, сораў усылы респондентге бевосита муражаат қылып, оның минез қулықы, хәрекеттен көзлеген нийетлери өткен дәўирде қылған хәм ҳазир қылып атырған ислери, келешекте мөлшерленген режелери туўрысында батафсил мағлыўмат алыў имканын береді. Сондай-ақ, кисиниң қыс-туйғылары, кеширмелери, хәрекет мотивлери туўрысында мағлыўмат топлаў керек болғанда, бул усыл қол келеді. Соның ушын бул хәдийселер гүзетиўши ниғақынан жасырын болып, оларды гүзетиў усылы менен анықлаб болмайды.

Бирақ, сораў усылы тек ғана абзаллық хәм қолайлықлардан ибарат екен, деп жуўмақ шығарыў натуўры болар еди. Бул усылдың хәм бир қатар кемшиликлери мавжуд. Мәселен, бул усыл жәрдемінде алынған мағлыўматлардың ҳақыйқатқа қаншалық масс келиўин синшиклеп тексериў керек. Соныдай-ақ бул усыл қолланғнада мағлыўмат манбаи тек ғана распондент болады. Респондентлер болса өз характери, дүньяқарасы, қулқы, мағлыўматы бойынша түрли кисилер болып, олар хәр дайым хәм ҳақыйқатты айта бермейдилер. Респонденттиң жуўапларына қай дәрежеде исениў мүмкинлиги мәселеси жүдә қарамалыдыр. Респондент жуўапларының туўры яки натуўры екенин тексериўдиң бир қанша усыллары мавжуд болып, оларды қаншалық усталық пенен пайдалана алыўы социологтың маҳоратын көрсетеди. Бул усыллар анкета саўалларының қай дәрежеде ойлап хәм пухта дүзилгени, олардың пайдарпайлығы, саўалларда респондент рұхиятына есабқа алынғанлығы менен байланысly.

Сораў усылының моҳияты соннан ибаратки, излениў алып барыўшы саўал береді хәм респондент өзиниң дүньяқарасы, мағлыўматы, билими хәм ҳақышыдан келип шығып,

сауалларға жууап береді. Излениўши респондентке сауал бериўден әўел өзи бир неше сауалларға жууап табыўы керек. Бул сауаллар төмендегилер:

1. Сауалды кимге яки кимлерге бермекши?
2. Респондент сауалларға жууап бериўди қәлейдирме яки жоқпа?
3. Респондент қойылған сауалларға жууап Бера аладыма, жоқпа?

4. Респондент ҳаққаны жууап бериўи ушын сауалларды қай йўсинда, қай тәризде ҳәм қай көринисте бериўи керек? Минер сол сауалларға жууап таба алған социолог излениўдиң муваффақиятлы шығыўын көп жиҳатдан тәмийинлеген болады.

Топланыўы керек болған мағлыўмат характери ҳәм оны топлаў усылына қарай сораўлар еки түрге бөлинеди:

1. Анкета сораўы
2. Интервью

Сауал берилиўи мүмкин болған адамлар яки потенциал респондентлерди қай дәрежеде қамрап алыўына қарай сораўлар және еки түрге бөлинеди:

1. Жалпы сораўлар
2. Сайланған сораўлар

Булardan тысқары, ашық ҳәм жабық сораўлар, жүзбе-жүз ҳәм сыртдан сораў сыяқлы түрлер ҳәм мавжуд.

Хүжжет өз семантик мағанасына көре исбат етиў мазмунын ипадалаўшы сөзлер.

Хүжжет усылы тарийхый әдебиятларда кең қолланылған. Абу Райхан Берунийдиң «Қәдимий халықлардан қалған естеликлер» китабында көпте-көп жазба манбалардан кең пайдаланылады.

Хүжжет- материаллық манба есапланып, ўақыя ҳәм фактлер хусусыдағы мағлыяматларды өзинде ипадалайды.

Хүжжетте инсан яки жәмәат пикири жазба ҳәм басқа белгилерде намоен етилген болады. Хүжжет сыпатында түрли формулалар, сызықлар, графиклер, рамзий белгилер болыўы ҳәм мүмкин. Бундай шәртли белгилер муайян мағлыўиатқа ийе кисилер таманынан оқылады.

Хүжжетлердиң өзине тән қасийетлери сыпатында төмендеги таснифти итибарыңызға ҳәўала етемиз:

1. Социологик излениў ушын муҳим әҳмийетке ийе ҳалат, факт әўеле инсан таманынан (яки махсус масламалар көмегинде) қайд етиледі, соңыра хүжжет көриниссинде ипадаланады. Демек, хүжжет инсан аңында әўел пайда болып соң аўызеки, жазба манбаларда ипада етиледі, қайд қылынады, сақланады ҳәм тарқатылады.

2. Хәр қандай халатларда хәм муайян факт хәм халатлардың муҳим жиҳатлары хусусында информацияға ийе болады (текст, хаўаз жазыў масламалары, нурлы ипадаларда яки сызма белгилерде акс еттириледі).

3. Айырым хўжетлер мазмуны тек ғана муайян махсус билимлерге ийе болған кисилерге ғана түсинерли болады. Мәселен, қурамалы технология лайхалары, қырылыс сметалары, электрон-есаплаў машиналары беретугын мағлыўматларды махсус билимлерсиз аңлап алыў қыйын. Бирақ бундай хўжетлер мазмуны махсус билимлерге ийе болған хәр қыйлы кисилер ушын бир қыйлы мағана бериўи керек.

4. Хўжет, оның сақланыўы хәм яғона мазмун бериўи қәсийетлери тайын болса, истеген манбада баян етилиўи хәм истелген усылда ипадаланыўы мүмкин.

Мекке, муассаса хәм мансабдар шахс таманынан берилетуғын хўжетлер улыўма қабыл қылынған муайян гўақлық мазмунын ипадалаўшы рәсмий реквизи́тлерге ийе болады. Оларды тахминан сондай характерлеў мүмкин:

1) хўжетлерде печать, штамп, баспахана бланки белгилери болып, олар муайян муассаса, мекемеге тийисли екенлигинен далалат берип турады.

2) Хўжет мәлим мансабдар шахс таманынан имзаланған болып, оның исми- шәрипи хәм унваны акс етеди.

3) хўжетде, ол дүзилген жай, ўақыт, қабыл етиў хәм муайян адреске жөнетиў белгилери қайд етилген болады.

Әлбетте, социология пәни ушын хўжетте акс еттирилген мазмун биринши дәрежели әҳмийетке ийе, бирақ мазкур хўжеттиң нешағлы ҳаққыныңлығы хәм реаллығы оның дүзили көринисине хәм байланысly.

Хўжетлердиң бир қанша түрлери бар:

А) қайд етиў усулына көре парықланатуғын хўжетлер (қол жазба, баспа жазыў, кино хәм магнит тасмасындағы жазыўлар), фотосүўретлер);

Б) муайян мақсет қойып алынатуғын хўжетлер (излениў дәстүрине көре социолог таманынан махсус дүзилетуғын хўжетлер);

В) шахсқа тийисли (шахсый хўжетлер, хатлар, күнделиклер) хәм шахсқа бевосита байланысы кем хўжетлер (статистик материаллар, матбуот мағлыўматлары, мәжлис протоколлары);

г) рәсмий дәрежесине көре парықланыўшы хўжетлер (мәмлекет статистика идаралары таманынан рәсмий хўжетлерге илава қылынатуғын мағлыўматлар, қарарлар, пәрманлар, көрсетпелер сондай-ақ норәсмий хўжетлер- бөлек шахс таманынан дүзилетуғын арзалар, шикаятлар, тақризлер, гўахлық көрсетпелери хәм басқалар).

Д) хужжетлер информация манбаиына көре парықланады (бирлемши информациялар бевосита гүзетиў яки сораў усылы арқалы алынады, екилемши информация болса бирлемши мағлыўматты улыўмаластырыў, қайта ислеў хәмде қайта тексериў нәтийжесинде алынатуғын мағлыўматлар себепли қолға киритиледи.

Саўаллардың самаралы дизимин жаратыў ушын социолог излениў машқаласынан тысқары, үйренилетуғын объект структурасы, сол жәмәәтдеги ақлақый-мәнәўий мухит, улыўма хәм социаль психологияны жақсы билиўи талап қылынады. Тәжирий сонны көрсетеди, егер анкеа саўаллары узыннан-узын болса, иқшам хәм сержило болмаса, саўал жумлалары услубий жиҳатдан пухта болмаса, анкетаға нисбатан респонденттиң сәлбий мүнәсебетин оятады. Жуўаплардағы жоғалыўға себеп болады. Соның ушын хәм анкета дүзиўге жүдә жиддий итибар талап қылынады. Анкетаға киритилетуғын яки интервью процессинде берилетуғын саўаллар өз қәсийетлерине көре түрлише болады. Олар төмендеги үш белгиге қарап тасниф қылынады:

1. Мазмунына көре
2. Көринисине көре
3. Функциясына көре

Мазмунына көре саўаллар еки группаға бөлинеди:

1. Ыақыялықтағы нәрсе-хәдийселер, олардың қәсийетлери ҳақкындағы саўаллар. Өткен заманда, хәзирги дәўирде хәм келешекте болатуғын хәдийселер ҳақкындағы саўаллар хәм сол группаға киреди.

2. Кисиниң ҳис-туйғылары, кеширмелери, нийет хәм мотивлери туўрысындағы саўаллар.

Дийерли барлық түрдеги анкеталарда ушырайтуғын саўаллар, яғный респондентлердиң жасына, миллети, қәсиби, мағлыўматы хәм басқаларға оид саўаллар хәм биринши группадағы саўаллар тайпасына киреди. Бундай саўаллар әдетте анкетаның бөлек бир қысымына жәмленеди хәм бул қысым социологияға әдебиятларда демография қысмы яки паспорт қысмы атлары менен жүритиледи.

Анкетаның паспорт қысмындағы саўаллар анық хәм конкрет жуўапларды талап қылады хәм, әдетте, бул қысымдағы саўалларға берилген жуўаплардың ҳаққаныйлығы дәрежеси жүдә жоқары болады. Басқа мәмлекетлерде хәм өткизилген социологик излениўлер тәжирийбеси сонны көрсетеди, анкетада қойылған саўаллар респондентти аз болса да қәўетирге салса, оның жуўаплары самийий болмайды. Респондент анкетадағы саўалларға самийий жуўап берсе, өзине ҳеш қандай зәрер жетпеслигине исеним ҳасыл қылған тәқдирде ғана, оларға туўры жуўап береди. Өзин қәўетирге салатуғын саўалларға туўры жуўап Берген тәғдирде, респондент анкетаның паспорт қысмындағы саўалларға

нотууры жууап береді. Сол жол менен ол гуя өзіннің кәуіпсизлігін тәмийинлемекши болады.

Екинши группа сауаллар, қыс-туйғы, кеширме хәм мотивлерди анықлауға каратылғаны ушын, оларға берилген жууаплардың хәм биринши группалығына нисбатан ҳаққаныйлығы кемирек. Буның себеби респондентлердің атайлап нотууры кеширмелерин баҳалауда қарамалылықларда хәмдир. Субъектив кеширмелерди баҳалауда субъективлик күшли болады. Соның ушын бул тайпадағы сауаллар бир-бирин толтыратуғын, бирине берилген жууаптағы ноанықлықты екиншиси анықлауға жәрдем беретуғын болыуы керек. Буннан тысқары, респонденттің жууап табыуын жеңиллестириу ушын анкетаға жууап вариантлары киритилиуи мақулдыр. Жууапларда түрли ҳалатлар есапқа алынған болып, олардан яхлит жууап орнына усы жууаптың қысымлары акс етиуи жууаптың ҳаққаный болыуына хызмет қылады. Соның ушын сондай ҳалда респондент жууап вариантларынан бирин яки өзінде сәдир болған кеширме, қыс-туйғыларға масс рәуиште бир нешеуин таңлап алыу имканиятына ийе болады. Мәселен, кәрхана қабыл қылынған қарарға ишшинің мүнәсебетин билиу мақсетинде анкетаға төмендеги сауал киритилди: Кәрхана мамуриятының қарарына мүнәсебетиңиз?

Мен кәрхана мамуриятына қабыл қылған усы қарарды:

- а) Мақуллайман
- б) Мақулламайман
- в) Оншалық мақулламайман
- г) Кысман мақуллайман
- д) Тола қоллап-қууатлайман
- е) Хеш қандай мақулламайман

Мине сол келтирилген вариантларда респонденттің тек ғана яки жоқ қабылындағы жууаплары емес, бәлким сол қарарға эмоционал мүнәсебети түрлери хәм қамрап алынған. Анкета усылы жәрдемінде басқа усылларға нисбатан көбирек мағлыұмат топлау мүмкин. Әсиресе, үлкен муғдардағы респондентлер менен излениу алып барыу зәрүрлиги тууылғанда сорау усылының абзаллықлары яққал намоен болады.

Анкеталардың мағлыұмат топлаудағы өнимдарлығын асырыу ушын бир неше ҳалатларды нәзерде тутыу керек:

1. Респондентге мүрәжәт, сауаллардың қойылыу тәрзи, пайларпайлығы қызығыу оятыуы хәм қойылған сауалларға жууап бериу майлини вужудге келтириуи керек. Егер мине сол шәрт бежерилсе, анкеталардың излениушиге қайтарылыуы дәрежси пәсейиу, жууаплар носамиймий болыуы мүмкин.

2. Анкетаға киритилген саўаллар сада хәм анық дүзилген болып, хәр қыйлы талқын қылыныўы мүмкин болған саўаллардан иктыят болыўы керек. Мәселен, анкетаға, «Хамса»ны оқығанбыз? Деген саўал критилсе, оны бир неше қыйлы түсиниў мүмкин:

- а) Наўайы «Хамса» сын оқығанлық;
- б) Ганжавий «Хамса» сын оқығанлық;
- в) Деқлавий «Хамса»сын оқығанлық;
- г) «Хамса» ның дәстанларынан бирин оқығанлық;
- д) «Хамса» дәстанларынан бир нешеўин оқығанлық;
- е) «Хамса» дәстанларының хәммесин оқығанлық; Қатаң тексерилсе, санап

өтилгенлерден басқа хәм мағаналар шығыўы мүмкин.

3. Анкетаға киритилген саўаллар темасынан респондентлердиң хабардар яки хабардар емесликлерин, егер хабардар болса, хабардарлық дәрежесин есапқа алыў керек. Мәселен, кәсиплик аўқамы фаоллары билиўи зәрүр болған нәрселерди кәрхананың әпиўайы исши- қәдимлеринен сораў мантиққа қас болыў менен бирге, излениўди хәм басы берик көшеге алып киреди.

Хәр қандай сораў процессин шәртли раўиште үш басқышқа болиў мүмкин:

- 1. Көнигиў
- 2. Тийкарғы дәўир
- 3. Жуўмақ жасаў

Көнигиў даўири социологик әдебиятта адаптация дәўири деп хәм жүритиледи, хәр қандай сораў әне сол көнигиў басқышынан басланады. Бул басқыш өз моҳиятына көре жүдә муҳим болып, сораўдың нәтийжелери көп жихатдан оның қандай өтиўине байланыслы. Бул басқышта бир неше муҳим ўазыйпалар әмелге асырылады. Олардан бириншиси респондентти сораўға таярлаў. Респонденттен керекли мағлыўматларды алыў ушын оған сораўдың себеби хәм мақсетин түсиндирип, оны саўаллардың мазмуны менен таныстырыў керек. Егер сораў анкета жәрдемінде өткизилип атырған болса, оны қандай толғызыўы хәм түсиндириў لازым. Сораў темасы ҳаққында мағлыўмат бериў респонденттиң тийкарғы саўалларға жуўап бериў ушын таярлаўда муҳим әҳмийетке ийе. Бевосита саўалларды бериў хәм анкета толтырыўға өтиўден әўел респондентти сол темаға қызықтырыў зәрүр. Соның ушын, онда қызығыў пайда болмаса, бул саўалға артықша бас қатырыў, деп қараўы мүмкин. Мәселен, базар экономикасына өтилип атырған хәзирги басқышта, айтайлық, экономикалық темадағы сораўларды өткизиўден алдын респондентлерге сораўдың мақсетин билдирип, теманың сол кәрхана, жәмәәт, минтақа хәм мәмлекет ушын әҳмийети түсиндирилсе, сораўға жиддий мүнәсебет вужудке келеди.

Сонны хэм нэзерде тутыў керек, хэр бир респонденттиң өз қызығыўлары, иқтыяжлары, манфаатлери мавжуд болып, сораўға қызығыў хасыл қылыўда соларды нэзерде тутыў керек.

Көнигиў дәўиринде респондентке бевосита мүрәжәәт қылынады. Бул мүрәжәәт аўызеки хэм жазба тәризде әмелге асырылыўы мүмкин. Әне сол мүрәжәәтке излениў мақсетлери хэм әхмийети таъкидланады. Мүрәжәәтте респондентке шуқыр хэм самиймий хұрмет изқар қылынбаса оның бул излениўге қызығыўы кемейиўи яки мутлақа жоғалыўы мүмкин. Соның ушын мүрәжәәтте респонденттиң руўхый ҳалаты есапқа алынған болыўы керек.

Өткизилген сораўға респондентде қызығыў оятыў, ҳеш болмағанда мойиллик пайда қылыў нәтийжелердиң ҳаққаныйлығын тәмийинлеяши муҳим омиллерден бири. Бул қызығыў хэм мойилликти оятыў ушын болса адаптация басқышы жүдә иқтыяткарлық хэм моҳирлик пенен өткизилиўи лазым. Буның ушын мүрәжәәтде еки ҳалат акс етиўи шәрт:

1. Респондентке шуқыр хұрмет. Излениўшиге респондентке хұрмет мавжудлигиниң өзи кемлик қылады. Әне сол хұрмет мавжудлигин оған сездириў керек, хұрмет сездириў ушын болса анкетаға, биз Сизди жүдә хұрмет қыламыз, деп жазып қойыў кияя қылмайды, хұрмет мүрәжәәттеги хэр бир сөзден хэм тола матннен сезилип турыўы керек.

2. Респондентке саўал темасы болған мәселе бойынша қәнийге сыпатында мүрәжәәт қылыў лазым. Өзиниң пикири излениў ушын зәрүр екенин респондент хэр бир сөз хэм жумладан сезип турыўы зәрүр. Мине сол еки ҳалат тәмийинленгенде, сораўға қызығыў пайда болыўы яки бар қызығыў күшейиўи мүмкин.

Көнигиў басқышынан кейин тийкарғы басқыш басланады хэм излениўдиң тақдири сол басқышда ҳал болады. Анкетадағы тийкарғы темаға бағышланған саўаллардың шектен көп болыўы респондент дыққатының әсте-секин пәсейиўине, оның зеригиўине алып келиўи мүмкин. Соларды нэзерде тутып саўаллар муғдарын имканият дөгерегинде кемейтириў, сонда хэм саўаллар мөлжелден көбирек болса, шаршақты жазыў хэм дыққатты тиклеў мақсетинде темаға байланыслы болмаса хэм көпшиликти қызықтыратуғын санаат, спортқа оид бир-еки саўал киритиў керек.

Жуўмақлаўшы басқышта болса респонденттиң жүрегине алмай қалған пикирлери болса оларды анықлаў ушын дүзилген саўалларды хэм киритиў мақсетке муўапық. Мәселен, төмендеги пункт әне сол мақсетке хызмет қылыўы мүмкин.

Бизге көрсеткен жәрдемиңіз ушын самиймий миннетдарлық билдиреміз. Набада жоқарыдағы пикирлерге қосымша хәм таклифлериңіз болса мине соло рында баян қылыўыңызды сораймыз.

Социологияда берилген жуўапларды тексерий ушын қадағалаў сәяаллары, деп хәм жүритиледи. Бундай саўалларды анкетаға киритий яки интервьюде қоллаўдан мақсет бир неше:

1. Респонденттиң қойылған саўалларға берип атырған жуўабы самиймийме, жоқпа анықлаў.
2. Респонденттиң саўалнама яки интервьюға мүнәсебетин анықлаў.
3. Респонденттиң саўалнама яки интервьюдеги базы саўалларға мүнәсебетин анықлаў.

Қадағалаў саўалларынан пайдаланыўдың муҳимлиги сонда, егер өткизилип атырған респондентлердиң көпшилиг саўалларға самиймий жуўап бергенлиги анықланса, бул излениў нәтийжелери бийкар қылыныўы керек.

Қадағалаў саўаллары жәрдеминде сыртқы тәсир туфайли респонденттиң жуўаплары носамиймий болып атырғанын хәм аныклап алыў мүмкин яки болмаса саўалнаманың аноним екенине шубқа пайда болғанда хәм жуўаплар самиймий болмайды.

Жоқары оқыў орынларынан биринде өткизилген излениўлердиң мақсети талапларының бос ўақты қандай өткизилиўлерин анықлаў еди. Анкетаға төмендегише қадағалаў саўалы хәм киритилди:

Сиз Әлишер Наўайының «Юсуф ва Зулайхо» дәстанын оқыдыңыз ба? Нәтийжелер корсетедики, иалабалардың бир қаншасы бул дәстанды оқыған екен. Қалбуки, Әлишер Наўайы бундай дәстан жазбаған.

Хәр қанша жақсы дүзилген саўалнама хәм жақсы өткизилген интервьюде хәм респондентлердиң хаммеси бир қыйлы самиймий жуўап береді. Бул адамлардың характери, дүньяқарасы, қулқы хәм басқа жихатлары менен хәм байланыслы. Қадағалаў саўалларын киритийден мақсет болса әне сондай носамиймий жуўаплардың улысы қанша екенін анықлайдылар.

Жуўап вариантлары таклиф қылыўына қарап, саўаллар ашық хәм жабық түрлерге бөлинеді. Жабық саўалларға жуўап вариантлары көрсетилмейді. Респонденттиң өзи жуўапты анкетаға жазып шығады.

Мәселен: МДХ ағза мәлекетлердиң экономикалық байланыслары туўрысында қандай пикирдесіз?

Бул саўалға респондент өз дүньяқарасы, мағлыўматы умтылыўларынан келип шығып жуўап жазады. Жабық сәяалларға қарағанда ашық саўалларды улыўмаластырыў

курамалырақдир. Себеби, жабық саўалларға берилиўи мүмкин болған жуўап вариантлары таяр болады хәм оларды кодластырыў хәм компьютерге киритиў мүмкин. Демек, оларды машиналар –ЭХМ жәрдеминде улыўмаластырыў хәм мүмкин. Ашық саўалларға берилетуғын жуўапларды синшиклеп үйренип шыққаннан кейин ғана улыўмаластырыў мүмкин. Ашық саўал қойылғанда ақылы мийнеттин бир қысымы респондент желкесине жүкленеди.

Жабық саўаллар болса таяр жуўаплар менен анкетаға киритиледи. Респондент болса таяр жуўап вариантларынан бирин таңлап алып астына сызыўы яки басқа йўсинде белгилеўи керек. Жабық саўал киритилетуғын болса, социолог саўал үстінде хәм респондент бериўи мүмкин болған жуўап вариантлары үстінде хәм бас қатырады. Жабық саўалларды қоллаўдың қарамалылығы соннан хәм ибаратки, көбинше жуўаптың таяр вариантлары берилгенде, жуўаплар улыўма характердің ижабый таманына жылжыўы көзге тасланады. Мәселен, анкетаға төмендегише саўаллар киритиледи:

«Бос ўақытта Сиз бадий әдебиат оқыйсызба?

Жуўаплардың вариантлары төмендегише:

1. Оқыйман
2. Көп оқыйман
3. Кем оқыйман
4. Оқымайман

Тәжирийбе соны көрсетеди, бундай халларда дийерли хеш ким яки жүдә азшылық «Оқымайман», деген варианты белгилейди.

Мине сол саўалдың өзін босқашарақ йўсинде берилсе, нәтийжелер басқашарақ шығады. Айтайық, саўал төмендегише қойылады: «Бос ўақытта базылар спорт пенен шуғыллынады, базылар бадий әдебиат оқыйды, базылар саяхатқа шығады, базылар болса телевизор алдында отырады. Сиз не менен шуғылланасыз?

Жуўап вариантлары:

1. Спорт пенен шуғылланаман
2. Бадий әдебиат оқыйман
3. Саяхатқа шығаман
4. Телевизор көремен

Респондентлерге жуўаптың тек ғана бир емес, бәлким бир нешесин белгилеў хәм мүмкинлиги айтылады. Саўал сондай қойыладыки айны бир группаның өзиде хәм бадий әдебиат оқытуғынлардың саны анша кем екени мәлим болады.

Хақыйкый халатты билиў ушын тек ғана жуўап вариантларынғана емес, саўалдағы нәрсе-хәдийсениң хәм муқабиллерин нәзерде тутыў хәм саўалномаға кирития мақсетке муўапықдир.

Жабық саўаллар берилиўи мүмкин болған жуўаплардың қәсийетлерине қарап еки түрге бөлинеди: 1. Дәрежели саўалларға берилетуғын жуўаплар. Олар «аўа-жоқ» тәризинде болады. 2. Муқабилли саўаллардың муҳим белгиси және сонда, оған берилетуғын жуўаплар муқабил шараятлардан ибарат болып қалмай, саўалдың дүзилиси хәм муқабил халат хәм хәдийселерден ибарат болады. Маселен, «Сиз спорт пенен шуғылланасыз ба?-деген саўалға респондентлер «аўа» яки «жоқ» қабилинде жуўап бериседи. Бул жерде саўал муқабилли емес, бәлким жуўап муқабиллидир. «Бос ўақытта базылар болса китап оқыйды яки саяхатқа шығады. Сизши? тәризде қойылған саўал муқабиллидир. Излениўшилик тәжирийбеси муқабилли саўаллар ҳақыйқаттан жақын жуўап алыўға көбирек жәрдем бериўин көрсетеди.

Дәрежели саўаллар хәм ҳаслында муқабилли саўалдың бир түри. Бирақ олардың өзине тән қәсийети Сондаки, олардың жуўабы субъектив қыс-туйғы яки жүз берип атырған ўақыяларға мүнәсебет дәрежесин ипадалаўшы жуўапларды гөзлейди. Мәселен:

«Илимий –фантастик әдебиятқа мүнәсебетиңиз қандай?» саўалы томендеги жуўаплардан бирин таңлаўға тақаза қылады:

1. Жүдә жақтыраман
2. Жақтыраман
3. Оншалық жақтырмайман
4. Бепарықпан
5. Жақтырмайман

Демек, жоқарыдағы саўал мүнәсебетлериниң түрли дәрежесин нәзерде тутғаны хәм жуўап вариантларында әне сол мүнәсебет дәрежелери ипадаланғаны ушын ол дәрежели саўал есапланады.

Интервью усылы анкета менен көп улыўмалықларға ийе. Анкетада саўаллар жазба тәризде берилсе, интервьюде аўызеки саўаллар бериледи. Интервью респондент пенен туўрыдан-туўры мулоқатты белгилейди.

Интервьюди өткизиўши-интервьюер шахсыяты өзин тутыў, ҳаўазы, сырткы көриниси хәм кийиниўи хәм сораў нәтийжелерине тәсир қылыўы мүмкин.

Интервью өз мөхиятына көре излениўши менен респонденттиң суҳбаты, бирақ бул суҳбатты хәр күни шайханада яки бийкаршылықтан қылынып атырған суҳбат пенен теңлестирип болмайды. Шайханадағы яки бийкаршылықтан өткизилип атырған суҳбаттан тийкарғы мақсет ўақыт өткизиў болса, интервью муайян мағлыўмат топлаўды нәзерде

тутады. Сол менен бирге, интервьюдің әпиұйаы сухбатдан парк және сонда, сухбатдаслар бир-бирлерин қызықтырған мәселелер туұрысында гәп жүритсе, интервью процессинде тек ғана бир таман- излениұши саўал хәм респондент жуўап береді.

Интервью менен әпиұйаы сухбат ортасындағы тафовут және сонда көринедики, сухбатдаслар әдетте таныс адамлар болып бир-бирлерине муайян психологик мүнәсебетде, аксарият халларда ижабий мүнәсебетте болады. Солай етип адамлар өзлери жақтырмаған Адам менен сухбатласыұды хәм жақтырмайды. Интервью болса, деярлы еки нотаныс адамның сухбаты. Соның ушын, егер излениұши өзиниң машқаласы, кийиниұи, өзін тутыұи менен респонденте ижабий, хеш болмағанда, нейтрал мүнәсебет ояталмаса, респондент саўалларға жуўап бериұди қалемеслиги, мабада илтимас қылып турып алынса, жүзеки хәм шала жуўаплар бериұи мүмкин. Яки болмаса диндар мусылманлардан интервью алыұ ушын өте заманалық, алабайрақ кийимлерде барыұ, айнықса қатын-қызлардың европаша яки мини кийимлерде барыұи салбий мүнәсебет оятады хәм бул интервьюдің нәтийжеси көнилдегидей болмайды.

Излениұши тек ғана өзиниң кийими, хаўазы, муамаласы туұрысындағана ойлап қалмай, респонденттиң хәм өзине тән шахсый қәсийетлерин есапқа алыұи лазым. Бундай қәсийетлерди анықлаұ ушын болса излениұши өз имканиятлары дәрежесинде респонденттиң сыртқы көринисине, кийинисине, жасына, жынысына хәм басқаларға қарап жуўмақ шығарыұи керек.

Гүзетиұ усылы тек ғана социология яки социаль пәнлердеғана емес паңниң барлық тараўларына хәм кең қолланылады.

Гүзетиұ түрли мақсетлерде, түрли көринисте, түрли хәмровда түрли қураллар жәрдемінде алып барылады. Барлық адамлар өз хаятларында гүзетиұ усылынан ол яки бул дәрежеде пайдаланадылар. Бирақ олар пайдаланып атырған усыл илимий гүзетиұ усылы емес, әпиұайы гүзетиұ усылыдыр. Адамлардың гүзетиұ усылынан кең пайдаланыұи олардың бул усылды жақсы ийелегенликлерин аңлатпайды. Бул усылдан самаралы пайдаланыұ ушын оның қәсийетлери, имканиятлары хәм шегараларын илимий үйрениұ зәрүр.

Әпиұайы турмыстағы гүзетиұ хәм аксарият халда белгиленген мақсетке жөнелтирилген хәм белгиленген дәрежеде ташкил етилген болады. Бирақ бул гүзетиұлер илимий мақсетти гөзлемегени хәм илимий машқаланы хал етиұге қаратылмағаны ушын илимий гүзетиұ бола алмайды. Мәселен, қызғаныұшы хаял Ерин муайян мақсетти көзлеп гүзетеди. Бул гүзетиұлерин имканияты дәрежесинде ташкил етеди хәм, техника қуралларынан хәм пайдаланыұи мүмкин. Бирақ бәрибир бул гүзетиұ күнделик хаяттағы маиший мақсетлерди көзлегени ушын илимий гүзетиұ бола алмайды.

Илимий гүзетиўлер муайян теория яки фаразды тастыйықлаў, толтырыўды, яки болмаса рад етиўди мақсет қылған ҳалда алып барылады. Илимий гүзетиўдин маиший турмыстағы гүзетиўден түп парық қылатуғын қәсийетлеринен және бири оның теориялық, илимий тийкарларыдыр. Күнделик турмыстағы гүзетиў кисилердин ҳаятый тәжирийбесине тийкарлап алып берылса, илимий гүзетиў илимий билимлер тийкарында алып барылады. Томарқасына егилген сабзатлар раўажын гүзетип атырған дийқанның гүзетиўи менен тәжирий уачсткасындағы өсимликлер раўажын гүзетип атырған излениўши алым пайдаланып атырған усыл сырттан қарағанда бир қыйлы көринсе ҳәм, ҳаслында излениўшиниң гүзетиў усылы ҳәўескер фермердин гүзетиў усылынан кескин парық қылады. Фермер яки дийқан өсимликлерди гүзетип атырғанда, ҳаятый тәжирийбесине тийкарланса, излениўши ҳәм ҳаятый тәжирийбесине, ҳәм илимий теорияларга тийкарланып гүзетиў алып барады.

Гүзетиў усылының пәнде қолланыўдағы және бир муҳим жихаты оның алдынан режелестирилген ҳәм мунтазамлығыдыр. Өне сол режелестириў процессинде излениўши қай мақсетти көзлеп, қайсы теория ҳәм фаразлар тийкарында, қандай қураллардан пайдаланған ҳалда гүзетиў алып барысын анықлап алады.

Социаль паңлерде гүзетиў усылының қолланылыўы онын тәбийий паңлерде қолланылыўынан анша парық қылады. Тәбийтта излениўшиниң күшли қыс-туйғыларын оятатуғын ўақыялар жүз бермейди. Жәмийетте жүз берип атырған ҳәдийселерди гүзетип атырғанда болса излениўши қыс-туйғыларға берилип кетиўи, болып атырған ҳәдийселерге ижабий яки салбий мүнәсебетте болыўы ҳәм бул ҳал излениў нәтийжелерине, жуўмақларына илимий ҳәм объектив болыўына тәсир өткизиўи мүмкин. Соның ушын социаль ҳәдийселерди гүзетиўге ҳәрекет қылып атырған излениўши өз қыс-туйғыларын дизгинлей алыўы, жуўмақ шығарыў пайытында сол қыс-туйғылардан жоқарыраққа көтериле алыў қәбилетине ийе болыўы لازم.

Сол күнгеше социология бойынша мавжуд әдебиятларда гүзетиў усылын қоллаў излениў объекти анықланып, дәтүр дүзилгеннен басланыўын қайд қылынады. Бул пикирге тола қосылған ҳалда усы сәтирлер муаллифи гүзетиў усылын қоллаў объектин анықлаў процессинде басланыўы мүмкинлиги ҳәм لازمлылығын таъкидлашни жоиз деп биледи.

Социологик гүзетиў алып барыўдың шәрт ҳәм талаплары төмендегилер:

1. Гүзетиў керекли савияда ҳәм дәрежеде ташкил қылыныўы керек.

Бул шәрт социологик излениўлер раўажланыўы менен байланыслы болып нәтийжелердин объективлигин тәмийинлеўге қаратылған. Гүзетиў алып барыўда сондай ҳалатлар вужудке келеди, оларды техника қуралларында тасвирге түсирилсе яки ҳаўазлар

жазып алынбаса, бул халатларды тәбийий халда қайтарыў мүмкин емес. Соның ушын гүзетиўди техник жихатдан тәмийинлеў хәм муҳим әҳмийет етеди.

2. Гүзетиўдиң мунтазамлығы. Бул шәрт хәм излениў нәтийжелериниң объективлигин тәмийинлеўге қаратылған. Гүзетиў мунтазам алып барылмай, улда-жулда хәм хәр ўақта алып барылса, излениў объекти ушын характерли халатлар гүзетилмей қалыўы хәм ақыбетте гүзетиў нәтийжелери объектив болмай қалыўы мүмкин.

3. Гүзетиўдиң холислиги. Бул шәрт тәмийинленсе, излениў процессии гүзетиўши өзи үйренип атырған процесслерге ижабий яки салбий мүнәсебет билдириўи хәм буның ақыбетинде ўақыяларды субъектив талқын қылыўы мүмкин.

4. Гүзетилип атырған объект туўрысында мүмкин қадар көбирек мағлыўмат топлаў. Объект қаншалық батаафсил гүзетилсе, шығарылған жуўмақлардың ҳақыйқаттан соншалық жақын болыўы ушын имканият жаратылады. Жуўмақларды жетерли болмаған мағлыўмат тийкарында шығарылса, объекттиң мәлим қәсийетлери гүзетиўши итибарына түспей қалған болыўы мүмкин. Бул болса жуўмақлардың натуўры болыўына алып келеди.

5. Гүзетиўдиң барысын хәм нәтийжелерин батафсил қайд қылып барыў. Егер сондай қылынбаса, жуўмақ шығарыў пайтында гүзетиўдиң муайян нәтийжелери итибардан шетде қалыўы мүмкин. Бул болса жуўмақтың шала яки натуўры болыўына алып келеди. Жоқарыда айтылғандай, гүзетиў процессии қайд қылып барыўда техника қураллары үлкен жәрдем бериўи мүмкин.

Социологик гүзетиўлерди шәртли раўиште еки түрге бөлиў мүмкин:

1. Шетден гүзетиў
2. Ишкериден гүзетиў

Объект шеттен гүзетилгенде ондағы процесслердиң қатнасыўшыларын өзлери гүзетиў объекти екенликлеринен мутлақа бийхабар болады. Мәселен, қарыйдарлар қулықты үйренбекши болған излениўши сатыў залында яки пештахта артында турып қарыйдарларды көбирек қайсы буюм қызықтырып атырғанын, олардың белгиленген нархларға мүнәсебети хәм басқаларын гүзетиў мүмкин. Бунда қарыйдарлар өзлериниң гүзетиў объекти болғанлықларын билмейдилер. Егер олар өзлри социологик гүзетиў объекти болғанлықларын билип қалса, олардың қулқында мәлим өзгерислер жүз бериўи, демек бул қулық тәбийий болмай қалыўы мүмкин.

Шеттен турып гүзетип атырған излениўши үйренилип атырған объектке ҳеш қандай тәсир көрсетпейди хәм оны тәбийий халда үйренеди. Ишкериден гүзетилгенде излениўши еки қыйлы усылдан пайдаланыўы мүмкин. 1. Ашық гүзетиў. 2. Жасырын яки купыя гүзетиў. Ашық гүзетилгенде излениўши өзи үйренип атырған группа яки жәмәат ағзаларына мақсетти айтады. Мәселен, мийнет жәмәәтиндеги жаңа ағзалардың психологик

адаптация процесслерин гүзетиўде сол усылдан пайдаланыў мүмкин. Брақ бул түрдеги гүзетиўлердиң имканиятлары анша шекленген. Соның ушын махсус гүзетиў объекти болғанын билген кисилер өзлери қәлейме, қәлемейме қулықларын өзгертиреди.

Мийнет жәмәетинде шәкирт никабында келген излениўши болса процесслер хәм мүнәсебетлерди тәбийий ҳалда гүзетиў имканиятына ийе болады. Бундай гүзетиў социологияда қупыя гүзетиў усылы деп аталады. Бул усул үйренилип атырған объектти тәбийий ҳалда тадқиқ қылыў имканын береди. Бул усул жәрдемінде ең жасырын, базан болса жат кисилерден сыр тутылатуғын ҳәдийселерди хәм гүзетиў мүмкин.

Илимий билиўдиң басқа усыллары сыяқлы гүзетиў усылының хәм абзаллықлары хәм кемшиликлери мавжуд. Бул усылдың ең тийкарғы абзаллықларынан бири сол, ол тадқиқ қылынып атырған объектдеги процесслердиң кешишине тәсир өткизбей яки жүдә кем тәсир өткизген ҳалда үйрения имканын береди.

Социологик гүзетиў илимий эмпирик билиў усылы сыпатында хәм махыяты итибары менен қарамалы процесс болғаны ушын реже тийкарында алып барылады. Гүзетиў режеси усылының қәсийетлери хәм тийкарғы басқышларын нәзерде тутқан ҳалда дүзиледи.

1. Гүзетиў объекти анықланғаннан кейин оған жақынласыў жолын табыў дәслепки ўазыйпадир. Мәселен, мийнет жәмәетиниң руўхый ақлақый мухитти үйренбекши болған излениўши алдындағы дәслепки ўазыйпа оның сол жәмәәтге қай йўсында жақынласыў, кирип барыў. жәмәәтдеги процесслер ағымына тәсир өткизиў жолын табыўдир. Бул ўазыйпа ҳал қылыў ушын рәсмий хәм нарәсмий имканиятлардан, ашық хәм жасырын усыллардан қай бирин қоллаў мәселеси ҳал қылынады. Бул мәселени ҳал қылыў менен бевосита байланыслы болған мәселе гүзетиўдиң қайсы түринен пайдаланыўын анықлаўдир.

2. Гүзетиў түрлеринен қай бирин қоллаў объекттиң қәсийетлери, излениў мақсетлери, көлеми, ажыраталатуғын ўақыт хәм басқаларды итибарға алған ҳалда белгиленеди. Айтайық, ўақыт жетерли болмаса, гүзетиўдиң жасырын түринен пайдаланыў имканияты болмайды.

3. Гүзетиў түри хәм анықланғаннан кейин галдеги ўазыйпа гүзетиў әнжамлары, жиҳазлары шийки затлары хәм басқаларды таярлаўдир.

4. Шийки зат хәм жиҳазлар хәм таяр болғаннан кейин гүзетиў әмелге асырылады. Бул процессте керекли мағлыўматлар топланады. Бул процессте излениўши есте тутыўы мухим болған қол гүзетиў нәтийжелери хәм улыўма, гүзетилип атырған процесслер өз ўақтында хәм батафсил жазып барыўдир. Буның ушын таярлап қойылған ҳаўаз жазыў яки кино-фото, видео жиҳазларынан пайдаланыў мүмкин. Гүзетиў тумам

болғаннан кейін оның жуымақтары объектив болуын тәйіпінлеу мақсетінде нәтижелерди және бир қадағалаудан өткизиледи.

5. Гүзетиу нәтижелерин қадағалаудан өткизіу үшін процесс қатнасушылары менен сухбат өткизіу, хужжетлерге мүрәжәат қылуы яки болмаса, сол түрдеги излениулер өткизген басқа социологлардың тәжірибесинен пайдаланыу мүмкин.

6. Гүзетиудің соңғы басқышы гүзетилген процесслер туурысында есабат таярлаулар, есабат гүзетиу туурысындағы ең соңғы хужжет болғаны үшін, жүдә изшил хәм батафсил таярланыуы керек. Онда гүзетиу өткизилген уақыт, жай хәм гүзетиудің барысы хақында тола мағлыұмат болуы лазым. Гүзетилген шахс хәм объект батафсил тавсиф етилиуи хам зәрүр. Буннан тысқары, гүзетиуши өзи гүзеткен процесслерге тәсир өткизгени туурысында хәм өзиниң пикир- мулохазаларын есабатда баян қылуы шәрт.

Тема бойынша таяныш түсиниклер: сөрау, интервью, гүзетиу, хужжетлерди үйрениу, анкета, адаптация, гүзетиу басқышы, тийкарғы басқыш, респондент.

3-§. Конкрет социологик излениулердің түрлери

Сауаллар:

1. Дәслепки сынау (пилотаж) излениулер
2. Таснифлаушы излениулер
3. Аналитик излениулер
4. Бир мәрте өткизилетуғын излениулер
5. Көп мәртелик излениулер хам олардың көринислери

Конкрет социологик излениулер дегенде биз үйренип атырған объект хақында жаңа билимге ийе болуына көмеклесетуғын нәзерий хәм әмелий процесслер дизимин түсинемиз.

Бул излениулер улыұма социологик хәм махсус социологик теориялардан келип шығатуғын тамойиллар, түсиниклер, корсеткишлер тийкарында анық социаль процесслерди өлшеу имканиятын береді.

Конкрет социологик излениулер түрли көриниске ийе: қамрап алыу дөгереди бойынша (халықара, улыяма миллий, қысқа мүддетли, тезкар). Анализ қылуы көзқарасынан конкрет социологик излениу тийкарынан үш түрге бөлинеди: дәслепки сынаулы (пилотажлы) таснифлаушы хәм аналитик.

Дәслепки сынаў (пилотаж) излениўдиң мақсетли басланғыш хабарды ҳасыл кылыў, барлық процесслерди өткизиў дизимин хәм оммавий мағлыўматларды топлаўдың ташкил кылыў бойынша услубларының жарақлығын тексерий.

Дәслепки сынаў излеў етилиўшилердиң саны оншалық үлкен болмаған (20-100 кисиден ибарат) таңлаўы тийкарында бежериледи. Буның ушын пүтинлей қарама-карсы таипаларға мансуб болған ўакиллер таңлап алынады. Әдетте сынаўда мағлыяматы хәм ҳаятый тәжирийбелери қылма-қыл болған шахслар қатнаса алады. Сынаўдың тийкаргы мақсети режеленген саўаллар туўры дүзилгенбе, респондентлерге олар түсинерлиме, мөлшерленген мағлыўмат алыўға ерисиў мүмкин бе? –киби саўалларға жуўап бериў. Дәслепки сынаў излениў баскышпа-баскыш бежериледи. Мәлим муғдарда мағлыўматлар жыйналғаннан соң хабар анализден өткизилип, ол ҳаққында мулоҳазалар менен ортақласылады, ҳасыл болған жаңа варианты сынаўға қойылады хәм сол процесс излениўдиң тийкаргы мақсетине ерисиўине қадар даўам еттириледи.

Дәслепки сынаў усылындағы излениўдиң жуўмақ-услубияты хәм мағлыўматлар топламы болып, есабатда оның нәтийжелилик матни акс еттириледи.

Таснифлеўши изления таҳлили излениўдин қарамалы түри деп есапланады. Оның жәрдемінде үйренилип атырған социаль ҳәдийсе ҳаққында дәслепки сынаў излениўге нисбатан толарақ тасаввур беретугын эмпирик хабар алынады.

Бундай излениў әдетте үйренилип атырған объект қылма-қыл таснифлер менен ажыралып туратуғын (мәселен ири кәрхананың мийнет жәмәәти, бул жерде кәсиби, жынысы, жасы, ис тараўы бойынша ҳар қыйлы шахслар ислейди) үлкен муғдарға ийе болған ҳалда өткизиледи. Үйренилип атырған объект таркибинде бир-бирине жакын кисилер группаларды ажыратып алынып (Маелен, мағлыўмат дәрежеси, жасы, кәсиби бойынша) оларды бизди қызықтыратуғын басқа таснифлер менен салыстырып баҳаланады, олар арасындағы байланыстың бар-жоқлығы корсетиледи. Бундай излениў бир яки бир неше конкрет социологик излениўлердиң услублары қолланыўы мүмкин. Бундай услубларды биргеликте коллаў хабардың толалығы хәм анықлығын асырады, шуқыр жуўмақ хәм шара-тадбирлер ислепп шығыўға имканият жаратып береді.

Аналитик излениў социологик анализдиң тийкаргы түри есапланады. Ол нафақат үйренилип атырған процесстиң яки ҳәдийсениң элементлерине тавсиф береді, бәлким оның тийкарында жатқан себеплерин ашып бериўге имкан береді. Себеп хәм әқыбет арасындағы байланысларды излеў –усы излениўдиң тийкаргы мақсетидир. Егер тавсифлаўшы изления қурылып атырған ҳәдийсениң таснифлери арасында байланыслар барлығын анықлаўды мақсет қылып қойса, аналитик излениў усы байланыс себепин

таснифге ийеме хәм тийкарғы себеп болып не хызмет қылады деген саўалға жуўап бериўге урынады.

Аналитик излениўлерде ол яки бул социаль хәдийсени таркиб таптырыўшы омиллер мажмуи үйрениледи. Әдетте олар тийкарғы хәм тийкар болмаған, дамый хәм ўақтыншалық, қадағалаўшы хәм қадағалаўсызларға бөлинеди.

Аналитик излениўди синшиклик пенен дүзилген дәстүрсиз хәм хәм махсус услубларсыз өткизиў анша мүшкилирек, Ол әдетте дәслепки сынаў хәм таснифлеўшы излениўлердиң жуўмағы сыпатында жүзеге келеди. Ол комплекс таснифке ийе. Қолланылатуғын услублар бойынша ол дәслепки сынаў хәм таснифлаўшы излениўлерге нисбатан сермазмунырақ.

Конкрет социологик излениўлерди өткизиўдин тийкарғы түрлеринен тысқары, излениўди өткизиў таснифи хәм көринисине көре оның бир мәртели хәм көп мәртели түрлерин көрсетип өтиў мүмкин.

Бир мәртели излениў үйренилип атырған хәдийсе яки процесслердиң хәзирги пайыттағы муғдарый таснифлери, анализ қылынатуғын объекттиң халаты ҳаққында хабар береди. Бундай хабарды мәлим мағанада статистик десек қәте болмайды, соның ушын объекттиң хәзирги пайыттағы таснифин берип, ўақыт өтиўи менен қандай өзгерислер садир болады деген саўалға жуўап бериўге қәжет қалмайды.

Көп мәртели излениў –бул бир қыйлы яки хәр қыйлы социаль шараятларда, муайян ўақыттың белгиленген аралығында, бир қыйлы яки хәр қыйлы группаларды бир неше мәрте өткизип үйрениўдир.

Көп мәртели излениўлер қарамлы излениўлер деп есапланады хәм қанийге-социологдан жоқары савияны, усулбий хәм улыўма таярланыўды талап қылады. Көп мәртели излениўлерге болған талап- излениўди нәтийжелерин бир-бири менен салыстырыў лазымлығын иакозо етеди.

Көп мәртели излениўлер мәлим бир мажмуа шегарасында бирер ўақыт аралығында, белгиленген группа дөгерегинде өзгерислерди анализ қылыў мақсетинде өткизиледи.

Көп мәртели излениўлер өз нәўбетинде тренд, панел хәм лонгитюд излениўлерге бөлинеди.

Тренд излениўлер когортали хәм тарийхый бөल्याлары мүмкин.

Когорталы тренд излениўлериниң объекти сыпатында көп мәртели излениўлерде өзгермес болып қалатуғын мәлим жастағы кисилер группасы (когорта) алынады.

Излениўдиң түрли басқышында танлаўы (выборка) айнан бир қыйлы шахслардан ибарат болыўы шәрт емес, үйренилип атырған когортаның ўәкиллери бөлиниўин такозо етеди.

Тарихый тренд излениўлерниң объекти сыпатында муайян ўақыт аралығында мәлим жастағы кисилер группасы иштирак етеди. Бул ҳалда мәлим жастағы кисилер группасы өзгерместен қалады.

Панел излениў өткизиў мабайнында бир қыйлы ўақыт аралықта айнан усы кисилер үйрениледи. Излениўлер бир қыйлы услубият тийкарында әмелге асырылады. Излениўди өткизиў бир түрлиликке әмел қылыў излениў нәтийжелериниң туўры шығыўының керекли шәртидир.

Панел излениўлериниң тийкаргы кемшиликлерден бири бир излениўден екнши излениўге дейин таңлаўды сақлап қолыўдыр. Сол себепли панел излениўлер ушын сондай ўақыт аралықларын таңланыўы керек, буның нәтийжесинде оның муғдары ҳәм таркиби илажы барынша барқарар болып сақланып қалыўы керек.

Егер панел излениўлерде гүзетиў объекти сыпатында ықтыярый жастағы кисилер группасы таңлап алынатуғын болса, лонгитюд излениўлерде әдетте тек ғана жаслар группасы таңлап алынып үйрениледи.

Лонгитюд излениўлер өткизиў шағында излениўдиң ҳәмме басқышларнда корсеткишлердиң нисбий доимийлиги сақланып қалыўы муҳим әҳмийетке ийе.

Тема бойынша таяныш түсиниклер: дәслепки сынаў (пилотаж), аналитик излениў, лонгитюд, таснифлаўшы излениў.

4-§. Социологик излениўлер нәтийжелерин анализ қылыў хәм улыўмаластырыў

Саўаллар:

1. Социологик хабарлар анализи
2. Излениў нәтийжелерин изахлаў тәртиби
3. Есабат таярлаў услубияты

Социологик хабарлардың анализи хам илимий таснифлениў социологияның муҳим басқышы болып, махсус дизим жәрдеминде алынған нәтийжелерди этираф қылыўдан ибарат, бул нәтийжелер қабыл қылынған илимий атамалар арқалы ипада етиледі.

Мағлыўматларды анализ басқышы үйренилип атырған объект ҳақында алынған хабарды сол объект ҳақында алдынан мавжуд болған хабар менен салыстырыўдан ибаратдир. Социологик мағлыўматларды анализ басқышының мағанасы хәм мақсети нәтийжелердің мағанасын түсиндирип бериў, пикирлерди улыўмаластырыў хәм ягона нәзерий дизимге келтириўдир. Соның ушын анализ нәтийжесинде ҳасыл болатуғын есабат бириншиден, үйренилип атырған объекттиң муғдарый параметрлерин өз ишинде мужассамластырған болыўы, екиншиден, оның раўажланыў суратларын (өсиў яки пәсейиў) жөнелислерин көрсетиўи, үшіншиден, социаль ҳәдийселердің арасындағы өз-ара байланыслығы ынамларын исенимли көрсеткишлер жәрдеминде ошып бериў керек. Және сонны такидлаў зәрүр, ислеў бериў хәм математик анализ қылыў басқышынан кейин мағлыўматлардың орташа қыйматларын ҳасыл болады, олар улыяма тасниф етилип, тадқиқ етилип атырған объекттиң ҳәр-қыйлы элементлерин яхлит дизимде мужассамластырады. Топланған эмпирик хабарларды туўры изохлаў хәм мағлыўматлар мантиғына мас жуўмақ хәм тавсиялар көринис таптырыў излениўшиден үлкен ақыл хәмде илимий- нәзерий мавқумластырыў қәбилетин талап етеди. Бирақ, излениўлер жуўмағы айырымлардың пикири бойынша, алынған нәтийжелер ижобий баҳаланады, басқалар таманынан болса салбий баҳаланады, үшіншилер болса ижобий, хәм салбий баҳа береді. Сонын ушын эмпирик материаллардын анализ қылыныўы ҳәзирги хәм келешектеги мәселелрдің әмелий шешими менен байланыслы болып, анық жуўмақлар шығарыў ушын жоқары савиядағы социологик мәденият, туўры хәм халыс илимий жандасыў зәрүрдир.

Маселен, белгиленген бир регионде өткизилген излениў нәтийжеси сонны көрсетеди, суратлардың 70% жәмәтшилиқ тапсырықларына ийе екен. Бундай рақамды

бир таманнан ижабий десек болады, соның ушын жәмәтшилик тапсырықларына ийе болғанлар жаксы социаль ис көрсетип атырғанлықтарының дәлилидир. Бирақ, айнан сол рақамды салбий ҳалат десек ҳам болады, соның ушын соралғанлардың өзлери Берген жуўаплар менен сол жәмәтде ислеўшилердин ҳақыйқый жәмәтлик фаоллығы қиясый үйренилгенде, ислеўшилердин этиги үштен бир қысымы жәмәт тапсырықларына ийе екенликлери мәлим болды, бул болса исде жиддий ҳәм үлкен кемшиликлер бар екенлигинен далолатдир. Бул мысалдан көринип турыпты, социологик излениў процессинде алынған хабарды анық баҳалаў ушын қосымша мағлыўматлар зәрүр ҳәм бул мағлыўматлар алыў ушын нафақат қосымша маблағ, бәлким сонша ўақыт ҳәм қуўат ҳәм сарып болады (қанша ўақыт мабайныда жәмәт мекемелери өзлерине тийисли исти бежерген, қурылып атырған сәнегеше жәмәт тапсырыўына ийе болғанлардың саны, таркиби ҳәм тапсырықлардың түри, кеткизилген ташкилий ҳәрекетлер ҳәм т.б.).

Социологик излениўдин нәтийжелерин туўры изахлап бериў ушын қатар илимий-услужий шешимлер дизими мавжуд, аммо ҳәр бир конкрет ҳалатда бул нәрсе бир пүтин кисилер жәмәти (социалоглар, мекемелердин мәмурияты, мамурий ҳәм мәрифий тараўларда ислеўши шахслар, соралаўшылар өзлери) қатнасында әмелге асырылады. Социология нәтийжелерин анализ ҳәм улыўмаластырыў процессиндеги айырым басқышларды ажыратып тавсифлеўге ҳәрекет қыламыз.

Бириншиси- излениў илимий фаразларына мас ҳәм муўапық ҳасыл қылынған эмпирик мағлыўматларды тәртиплеў, группаластырыў, классификациялаўдир. Бул басқышта излеў етилиўши ҳәдийселердин муғдарый таснифлери, излениў таманынан қамрап алынған ҳәдийселер, объектлер тез-тез тәкирарланыўшы эмпирик мағлыўматларды статистик группалаўға имкан береді.

Социаль хабарлардың ҳәр қыйлы аломатларға ийе болыўын ҳәмде социологик излениўлердин ўазыйпалары ҳәм мақсетлери қылма-қыллығы инабатқа алып ҳәр қыйлы группаластырыў услубларын қоллаў мүмкин. Группаластырыўдың ең әпиўайы көринислерден бири типологик қурылмалардыр, яғный гүзетилиўши бирликлерди бирен-бир аломат бойынша махсус синшиклеп үйрениўдир (мәселен, жасы, жынысы ҳәм т.б.). Ҳәзирги пайытта бул услубтың имканиятлары ЭХМ нен пайдаланыў нәтийжесинде анша кеңейди. Өзгериўшилердин типологиясын әмелге асырыў ҳәм барқарар группаларды ажыратып алыў ушын факторлы, дисперсион анализ услублары қолланылып атыр.

Интериретация ҳәм анализдин екинши басқышы- санлы таснифлардың исенимлилигин ҳәм орташа қыймат холислигин тексеріў, мағлыўматларды улыўмаластырыўдыр. Бул басқышда түрли тасодифий таснифге ийе болған хабарлар бир-биринен ажыралып алынады.

Үшінші басқышта қасыл қылынған санлы тавсиф арқалы мафжуд болған излениўдиң илимий фаразлары тексериледи.

Социологик излениўди ташкил қылыўға хәм өткизилиўине үлкен сарып-карежетлер кеткизилиўи туфайлы үйренилип атырған машқаланы илажы барынша толарақ қамрап алатуғын бир неше илимий фараз илгериге сүриледи.

Излениўдиң нәтийжелерин исенимлиги хәм илимий фаразлардың хаятыйлығы ең самарадар курал сыпатында кисилердиң социаль исин жақсылаўға хызмет қылады.

Сол себепли илимий фаразды сынаў процессинде излениўши көбирек реал хәдийселерге таяныўы, қылма-қыл мағлыяматларды бирлестириўи, эмпирик материаллардан үйренилип атырған объекттиң зәрүрий, муҳим жиҳат хәм хоссаларын ажыратып бериўге умтылыўы керек.

Илимий фаразларды эмпирик сынаўдың жақсы услубларынан бири социологик экспериментдир. Ол илимий фаразлардың сынаў усылларынан ең исенимлиси болсада, үйренилип атырған объектлер арасындағы байланыслардың қурамалы хәм көп қырралы болғанлығы себепли хәзирги пайытта кем ислетиледи.

Хәзирги заманда социологиясында ең көп қолланылып атырған услублардан бир статистик услублардир. Илимий фаразлардың исенимлиги анықлаўдың типик усыллары сыпатында муғдарлардың орташа қыйматларын есаплаў, өз-ара байланыслы коэффициентлерди анықлаў хәм т.б. көрсетип өтиў мүмкин.

Илимий есабатты дүзиў. Социологик анализдиң нәтийжелери, дизимлескен хәм группаластырылған көринисте илимий есабатда намоен болады. Есабатты таярлаўда сонны есте тутыў керек, ол кейиншелик нәзерий ислерди даўам еттириўге тийкар болыўы хәм социаль басқарыў әмелиятында социологик излениўлер нәтийжелерин акс еттириўши кориниске ийе болыўы керек. Есабатта изахлаўшы хат киритилиўи илимий таомилге кирген болып онда қысқаша тийкарғы жуўмақлар хәм натийжелер келтириледи.

Есабаттың илабасы сыпатында таблицалар, графиклер, анкеталар, бланклер, тестлер хәм басқалар келтириледи.

Есабаттың бөлимлери. Есабаттың таркиби излениўдиң түрине, нәзерий яки әмелий екенлигине байланыслы.

Даставвал есабат дүзиллип атырғанда машқаланың қойылыўы, тадқиқ етилиўши мәселелердиң тәрийпи, тийкарғы түсиниклердиң нәзерий интериретациясы, машқаланың қай дәрежеде үйренилгенлиги хәм оның шешимге оид мавжуд жолларға итибар бериледи. Бөлек итибарды излениўдиң услублар таснифине, таңлаўдың дүзилиси, хабарларды жыйыў тәртиплерине ажыратыў керек. Ақырында бөлек бөлим арқалы өткизилген излениў нәтийжелериниң хәр таманлама анализи хәм қойылған мәселелердиң шешим

дәрежесі таснифленеді. Бул бөлімнің ақырында ізлениудің мавжуд болған әмелий нәтижелері корсетиледи хәм анық жуўмақлар көринис табады, жаңа хабарды алыў зәрүрлиги анықланады хәм оны ҳасыл қылыў ушын техникалық хәм услубий тавсиялар бериледи.

Әмелий сцоиологик ізлениўлер тийкарғы мақсети әмелият таманынан илгери сурилген мәселениң шешимидир. Соның ушын бундай ізлениў есабатында таркибий-илимий фаразлар, изления ўазыйпалары, орташа көрсеткишлер дизими, хабарлар, таңлаўы хәм басланғыш хабарларды жыйыў бойынша тадқиқот услублары таркиби тавсифлап бериледи хәм олардың улыўма нәтижелериндеги орны ашып бериледи.

Бунда тийкарғы итибар әмелий жуўмақлар хәм тавсияларға қаратылады. Сол менен бирге буюрпашыға анық хәм түсинерли тилде, оның иси дөгерегинде тән қасийетлер хәмме өзгертирилиўи лазым болған социаль сыпатлар мажмуи тийкарлы баян етип бериледи, инабатқа алып жазылған болыўы керек. Есабат илаваларында –статистик таблицалар, таңлаўдың есап- китабы хәм тийкарланыўы, социаль хабарларды жыйыў ушын инструментарий тийкарғы услубларының намуналары көрсетиледи.

Есабатта төмендеги талаптар қойылады. Бириншиден, есабатта ізлениудің предметине масс мантиқан барлық өз-ара байланыслы машқалалар группалары илажы барынша шуқыр хәм тола акс еттирилген болыўы керек. Бул болса нәтижелерди улыўмаластырыў, анализ етиў, муҳим қысмын намуҳимнан ажыратып алыныўын талап қлады. Есабатта бежерилетуғын ислер түркимин мантикий топлаў хәм анализ қылыў процессинде ҳәр бир ис туркиминиң орны хәм әҳмийетин көрсетип өтиў, эмпирик хабарларды изоҳлаў хәм нәзерий тийкарлаў бойынша хәмме әмеллер толық бежерилиўи лазым.

Екиншиден, есабаттың ҳәр бөлиминде таджирий бир- бирин толтырыўшы еки қысымның өз-ара мўтанасиблигин тәмийинлеў зәрүр. Биринши қысымда машқалалар хәм нәтижелер, екинши қысымда болса жуўмақлар шуқыр илимий тийкарлап беріў зәрүрдир. Бу болса ізлениўшини ҳәзирги әхўалда шарҳлаў хәм улыўмаластырыўдан тысқары, оны анализ хәм башорат қылыўға ундайды.

Үшиншиден, есабат сораўнамадағы саўаллар кетпе-кетлигинен мустасно, респонденттиң рухытын есапқа алған ҳалда дүзиледи. Есабатда болса сораўнаманың барлық саўаллары хәм оларға масс нәтижелері илимий мантиқ талапларына биноан анализ етип бериледи.

Төртиншиден, есабаттың техник жиҳатдан жоқары савияда рәсмийлестирилиўи хәм туўры дүзилиси үлкен әҳмийетке ийе. Көби менен есабат (иловасыз) 50-60 бетден ибарат болғанлығы макул. Есабатға тийисли түсиндириў хати 10 бетгеше болыўы мүмкин.

Есабатда излениў ислерине жалб етилген барлық мекемелер, өткизилиў мүддети хәм жайлары, излениў услубияты бойынша көрсетпе бериўшилерди таярлаўдың тәртиби хәм таркиби, мағлыўматлар жыйындысын ташкиллестириў, хабарларды кодластырыў ушын ислетилген дизим хәм математик ислеў бериўде қолланылған услублар көрсетилиўи лазым. Таблицалар керегинен артықша рақамларға ийе болмаслығы керек.

Буннан тысқары, есабат жазыў процессинде буюртпағаша излениўдиң ең мухим натийжелери тезкар хабарлар экспресс- ревью коринисинде тапсырыў мақсетке муўапықдир.

Тема бойынша таяныш түсиниклер: эмпирик материал, анализ, улыўмаластырыў, илимий есабат таркиби.

Әдебиятлар:

1. Каримов И.А. Баркамол авлод орзуси.-Т.: «Шарқ», 1999.
2. Каримов И.А. Озод ва обод Ватан, эркин ва фаровон ҳаёт-привард мақсадимиз.-Т.: «Ўзбекистон», 2000.
3. Каримов И.А. Миллий истиқлол мафкураси.-Т.: «Ўзбекистон», 2000.
4. Жўраев Н. Тарих фалсафаси.-Т.: «Маънавият», 1999
5. Бекмуратов М. Социология асослари.-Т.: «Фан», 1994.
6. Бегматов А. Социологияга кириш.-Андижон, 1995.
7. Юнусов К. Социология. Методик ўқув қўлланмаси.-Андижон, 1997.
8. Холбеков А., Идиров У. Социология. Луғат.-Т.: Ибн Сино, 1999.